

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદીત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

સરિકા

વિ.

પ્રશાસક, શ્રી મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિ, ઉજ્જૈન (એમ.પી.) અને અન્ય.

(સિવિલ અપીલ નં ૪૬૭૬/૨૦૧૮)

મે ૨, ૨૦૧૮

[અરુણ મિશ્રા અને ઉદય ઉમેશ લલિત, માનનીય ન્યાયમૂર્તિશ્રી.]

ધાર્મિક સ્મારકો: ઉજ્જૈન સ્થિત પ્રાચીન મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ મંદિરનું ‘લિંગમ’ – પાણી તથા ખાંડ, ઘી, દૂધ અને દહીં વગેરે જેવી અન્ય અશુદ્ધ પૂજા સામગ્રીઓના કારણે લિંગમનું ક્ષરણ થવું – લિંગમનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ – લિંગમના સંરક્ષણ અને નિષ્ણાત સમિતિની નિમણૂક માટે દિશાનિર્દેશોની

માંગ કરતી રિટ અરજી અને અરજી – લિંગમની ક્ષતિ અને તેના સંરક્ષણ અંગે
 અહેવાલ રજૂ કરવા માટે આ અદાલત દ્વારા એ.એસ.આઈ./જી.એસ.આઈ.ની
 નિષ્ણાત સમિતિની રચના – નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા સૂચનો, ભલામણો અને
 ઉપચારાત્મક પગલાં રજૂ કરવાં – તેના અનુસંધાને, મંદિર સમિતિએ લિંગમનું
 રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા માટે થોડા ઠરાવો પસાર કર્યા – નિષ્ણાત
 સમિતિનો અહેવાલ અને ઠરાવો – ત્યારબાદ, મંદિરની વ્યવસ્થાપક સમિતિ
 દ્વારા નોટિસ બોર્ડ પર એવી સૂચના પ્રદર્શિત કરવામાં આવી કે આ અદાલતે
 મંદિરમાં ધાર્મિક વિધિઓ કઈ રીતથી કરવી તે અંગે દિશાનિર્દેશ આપ્યા હતા –
 નિર્ધારિત થયું: આ અદાલતે પસાર કરેલા આદેશ અંગે ખોટી રજૂઆત કરવામાં
 આવી રહી હતી – પૂજા દરમિયાન મંદિરમાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક વિધિઓમાં
 ગુણદોષના આધાર પર અથવા અન્ય રીતે કોઈ હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવેલ નથી
 – તેમ છતાં, લિંગમમાં વધુ ક્ષતિ ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે બધી
 આવશ્યક વિધિઓ કરવામાં આવી શકે – દેવતાને અનુરૂપ એવી રીતમાં પૂજા
 કરવી – અહેવાલમાં સૂચવ્યા મુજબ ઉપચારાત્મક પગલાં લેવાં જોઈએ –
 પ્રાચીન સ્થાપત્યના સંરક્ષક અને નિષ્ણાતોની મદદથી સંરક્ષણ કાર્ય હાથ
 ધરવું – મંદિર સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવા – મંદિર
 સમિતિએ વિધિઓ, ઉપયોગમાં લેવાતી સામગ્રી તથા અર્પણ સામગ્રીને
 અતિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં તૈયાર/ઉત્પાદિત કરવાની બાબત નક્કી કરવી –
 એ.એસ.આઈ./જી.એસ.આઈ.ની ટીમોએ અહેવાલ અને થયેલ સુધારાઓ રજૂ

કરવા – ભારતનું બંધારણ – અનુચ્છેદ ૨૫, ૨૬ સહવાચિત અનુચ્છેદ ૪૯, ૫૧એ.

ભારતના બંધારણ: અનુચ્છેદ ૨૫, ૨૬ ને અનુચ્છેદ ૪૯, અનુચ્છેદ ૫૧એ સાથે વાંચવા યોગ્ય – ઉજ્જૈન સ્થિત પ્રાચીન મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ મંદિરમાંનું ‘લિંગમ’ – પાણી તથા અન્ય અશુદ્ધ પૂજા સામગ્રીના કારણે લિંગમનું ક્ષરણ – લિંગમનું સંરક્ષણ અને જતન – એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો કે: મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગને આધ્યાત્મિક તથા અન્ય લાભોની દૃષ્ટિએ અતિમહત્વ પ્રાપ્ત છે – તેનું સંરક્ષણ કરવું, સૌહાર્દ અને ભાઈચારા ની ભાવના પ્રોત્સાહિત કરવી તથા અમારી સંયુક્ત સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધ વારસાને મૂલ્ય આપવું અને તેનું જતન કરવું એ બંધારણીય તથા મૂળભૂત ફરજ છે – સર્વ ધર્મોની ધાર્મિક પ્રથાઓ અને સંસ્કૃતિનું જતન કરવાનું બંધારણીય બાધ્યતાવિષયક કર્તવ્ય છે અને તે દિશામાં કાર્ય કરવાની અનુરૂપ ફરજ પણ છે – રાજ્ય પર એવી રકમ ખર્ચવાની ફરજ છે કે જેથી માત્ર પુરાતત્ત્વીય, ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સ્મારકોનું જ સંરક્ષણ ન થાય, પરંતુ ગર્ભગૃહ તેમજ દેવતાનું પણ સંરક્ષણ થાય.

અપીલનો નિકાલ કરતાં, અદાલતે

નિર્ણિત: ૧.૧ આ અદાલત દ્વારા કરાયેલા આદેશ અંગે ખોટી રજૂઆત કરવામાં આવી રહી હતી અને એ આધારે અશાંતિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો કે પૂજા દરમિયાન મંદિરમાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક વિધિઓમાં આ અદાલત હસ્તક્ષેપ કરી રહી છે. તેથી, આથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે આ

અદાલતે તેમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. જણાવેલ નિર્દેશ આ આદેશ માટે પણ યથાવત્ લાગુ રહેશે અને સંબંધિત તમામ દ્વારા તેનો કડકપણે પાલન કરવામાં આવશે. રિટ અરજિ સ્વીકારવાનો એકમાત્ર હેતુ માત્ર એટલો જ હતો કે જરૂરી હોઈ શકે તેવી તમામ વિધિઓ કરવામાં આવે, પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે કે લિંગમનું વધુ કોઈ ક્ષય ન થાય. [પરા ૩૦] [૭૪૪-ડી-ઈ]

૧. ૨ લિંગમમાં ક્ષય જોવા મળે છે અને નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા કેટલાક નુકસાનની નોંધ લેવામાં આવી છે. પ્રતિકૂળ પરિબળો પણ વિસ્તૃત વિગત સાથે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. મંદિર પરિસરની દૈનિક સફાઈ, ગૌશાળા, વૈદિક સંસ્થાન, મંદિર, મંદિરની રસોઈ વગેરે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર, પોર્ટેબલ એક્સઆરએફ અભ્યાસો, પાણીનું વિશ્લેષણ, રાખનું વિશ્લેષણ, હવામાનજન્ય ક્ષયનું પ્રમાણ વગેરે દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. ઉપચારાત્મક પગલાં સહિત વિવિધ સૂચનો અને ભલામણો કરવામાં આવી હતી. એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ.ના નિષ્ણાતોના અહેવાલમાં નોંધાયું છે કે છેલ્લા ૪૦ થી ૫૦ વર્ષ દરમિયાન લિંગમનું અવક્ષય થયું છે. આ અવક્ષય સતત સ્વરૂપનો છે અને ઉપચારાત્મક પગલાં દ્વારા તેનું સંચાલન કરી શકાય છે. [પરિચ્છેદ ૩૧, ૩૨] [૭૪૪-એફ-૭; ૭૪૫-એ-બી]

૧. ૩ જલાભિષેકમાં ઉપયોગમાં લેવાતા મંદિર પરિસરની જળની વિશ્લેષણ-અહેવાલ મુજબ તે સ્વભાવથી અત્યંત ક્ષારીય છે અને તેનું પીએચ મૂલ્ય ૮.૪ થી ૮.૭ વચ્ચે રહે છે. નિષ્ણાતોના અહેવાલમાં અન્ય અનેક

કારણોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કુલ ૨૪ કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. દૂધ, ખાસ કરીને પ્રદૂષિત દૂધ, ખાંડ, પાંદડા, પાંખડીઓ અને ફૂલો, અપૂર્ણ નિકાસ-સ્વચ્છતા તથા પાણીના છલકાવા જેવા કારણોને ધ્યાનમાં લઈ પાણીનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો રાખવો જોઈએ. ગોળ/ખાંડના ભૂકા ઘસવાની ક્રિયા પર પ્રતિબંધ મૂકવો અથવા તેને ન્યૂનતમ કરવી જોઈએ. મોટા પ્રમાણમાં ફૂલો અને પાંદડાઓના ઉપયોગથી જ્યોતિર્લિંગમ સર્વદા ભીનું રહે છે અને જ્યોતિર્લિંગમના પથ્થરના સ્વાભાવિક શ્વસનને અવરોધે છે. ધાતુની બાલ્ટીઓ, ઘટો તથા વાસણોના ઉપયોગથી પણ લિંગમ પર ઘર્ષણજન્ય નુકસાન થાય છે. શક્ય હોય તો ગર્ભગૃહમાં ભક્તોના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવો જોઈએ. ગર્ભગૃહ સુકું અને સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ. ગર્ભગૃહમાં હવાના યોગ્ય પરિભ્રમણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવો અને તેને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવી જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક/રાસાયણિક સારવાર સ્વીકાર્ય ન હોય તેવી સ્થિતિમાં, જ્યોતિર્લિંગમને તેની સંરક્ષણની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવા માટે પ્રતિરોધક સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે. પરિસરની ઐતિહાસિક મહત્વતાને ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રાચીનત્વ જળવાઈ રહે તે માટે પરિસરમાં આધુનિક સામગ્રીના ઉપયોગથી દૂર રહેવું જોઈએ. મૂર્તિશિલ્પોની ઓળખ કરવી જરૂરી છે અને તેનો યોગ્ય દસ્તાવેજીકરણ તથા ઓળખ કરવાની આવશ્યકતા છે. અહેવાલમાં સૂચવ્યા મુજબ ઉપચારાત્મક પગલાં લેવા

જોઈએ. સંરક્ષણનું કાર્ય સંરક્ષક તથા પ્રાચીન સ્થાપત્યના નિષ્ણાતોની સહાયથી કરવું જોઈએ. [પરા ૩૪, ૩૫] [૭૪૫-બી-૭]

૧. ૪ મંદિરના કચરાનું યોગ્ય નિકાલ થવું જોઈએ અને તે કોટિતીરથ તળાવને પ્રદૂષિત ન કરે તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. ફૂલોનો વધુ સારો ઉપયોગ એ રહેશે કે તેમને સુગંધ/અત્તરનાં ઉત્પાદન માટે પુનઃચક્રિત કરવામાં આવે. તે માટે વહીવટીતંત્ર દ્વારા સંબંધિત સંસ્થાઓની મદદથી અથવા પીપીપીના આધારે યોજના તૈયાર કરી શકાય. સફાઈની પદ્ધતિઓ આધુનિક બનાવવી જોઈએ. [પરિષ્દેદ ૩૬] [૭૪૬-એ-બી]

૧. ૫ આ અદાલતના તા. ૨૫.૮.૨૦૧૭ ના આદેશના અનુસંધાને દાખલ કરાયેલા સમિતિના જવાબ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમિતિએ ફૂલ અને પૂજા અર્પણની સામગ્રીને ઓછામાં ઓછી રાખીને લિંગમને સુરક્ષિત રાખવા સંમતિ દર્શાવી છે. એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે મંદિર સમિતિ પાણીનું પીએચ મૂલ્ય ૭ પર જાળવવા માટે આર.ઓ. પ્લાન્ટ સ્થાપિત કરશે અને ભક્તોને ઓછામાં ઓછું પાણી વાપરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ. મંદિર સમિતિએ એ પણ ઠરાવ્યું છે કે ભસ્મ આરતી દરમ્યાન પણ તેઓ યોગ્ય એવા, જેટલા મંજૂર હોઈ શકે તેવા પગલાં લેશે. જેટલું મંજૂર હોય તેટલી હદ સુધી, ઘી, દૂધ, દહીં અને મધનો ઉપયોગ પ્રતિ ભક્ત મર્યાદિત રાખવામાં આવશે. આ સામગ્રી આઈ.એસ.આઈ. ધોરણ મુજબની હોવી જોઈએ. પૂજા પછી લિંગમને યોગ્ય રીતે સ્વચ્છ કરીને સુકવવામાં આવશે. નિકાશ પ્રણાલીના વિસ્તરણનું કાર્ય

પ્રક્રિયામાં હતું અને તે શક્ય તેટલી વહેલી તકે પૂર્ણ કરવામાં આવશે. લિંગમ પર ખાંડના ભૂકાનો ઘસારો સંપૂર્ણ પ્રતિબંધિત રહેશે. જ્યોતિર્લિંગને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન ન થાય તેની ખાતરી કરવામાં આવશે. ગર્ભગૃહમાં એક સમયે મર્યાદિત સંખ્યામાં ભક્તોને પ્રવેશ આપવાની વ્યવસ્થાપન યોજના છે, જેથી ભાગદોડ મચી ન જાય. તેઓ ગર્ભગૃહનું તાપમાન ૧૭ થી ૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ વચ્ચે જાળવવા માટે તૈયાર છે. વધુ એર કન્ડિશનર હોવા જોઈએ. માર્બલના ફ્લોરિંગનો નુકસાનગ્રસ્ત ભાગ અને સાંધાઓનું સીલિંગ દુરસ્ત કરવામાં આવશે. ગર્ભગૃહમાં હવાની યોગ્ય આવન-જાવન માટે જોગવાઈ કરવી પડશે. કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થાઓમાં સુધારો કરવો પડશે. [પેરા ૩૭] [૭૪૬-બી-ઈ]

૧. સમિતિ દ્વારા ૬ નિવારક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. મંદિરની મૂળત્વતા અને પ્રાચીનતા જાળવાઈ રહે તે માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. નાગપંચમી દરમિયાન માળખું અને ભક્તોના જીવનના રક્ષણ માટે જરૂરી પગલાં લેવામાં આવે તેની પણ તેઓએ ખાતરી કરવી રહેશે. આ બાબતમાં બે મહિનાની અંદર યોજના તૈયાર કરવામાં આવે. આ પણ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે ઐતિહાસિક સ્મારકના સંરક્ષણ માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે અને જો કોઈ નવું વિકાસકાર્ય કરવામાં આવે તો તે માત્ર મંદિરના પ્રાચીન સ્વરૂપને અનુરૂપ જ કરવામાં આવે જેથી તેની વારસાગત છાપ જાળવાઈ રહે. નિષ્ણાત સમિતિના અહેવાલની ભલામણો બાબતે, તે જ સમિતિ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે. સમિતિએ પોતાની સંમતિ આપેલી અને ઠરાવેલી ભલામણો અમલમાં મૂકવી.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વને ધ્યાનમાં લેતાં, મંદિર સમિતિએ પરિસરમાં આવેલા જૂના મંદિરો અને માળખાંના જતન અને પુનઃસ્થાપન માટે હેરિટેજ સેલ રચવાનો કરેલો ઠરાવ યથોચિત છે. આવી સેલ શક્ય તેટલી વહેલી તકે રચવામાં આવે. [પરા ૩૮, ૩૯] [૭૪૬-એફ-એચ; ૭૪૭-એ-બી]

૧. ૭ તા. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ ના આદેશના પાલનમાં સમિતિએ નિષ્ણાત સમિતિની વિવિધ ભલામણોને સ્વીકારી વિવિધ ઠરાવો પસાર કર્યા છે. એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ. ની નિષ્ણાત સમિતિએ સમિતિ દ્વારા પસાર કરાયેલા વિવિધ ઠરાવો અંગે પ્રતિસાદ રજૂ કર્યો છે. નિષ્ણાત સમિતિએ પણ મોટાભાગના ઠરાવો સાથે સંમતિ દર્શાવી છે. તેમ છતાં, તેણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે, જે સમિતિ દ્વારા વિચારણા હેઠળ લઈ શ્રેષ્ઠ સંભવ રીતેથી અમલમાં મુકવાની છે. [પરા ૪૦] [૭૪૭-બી-સી]

૧. કોટીતીરથ તળાવના પાણીનું આવર્તિત રીતે શુદ્ધિકરણ કરવામાં આવે અને મંદિર પરિસરની વરસાદી નિકાસનું પાણી તેમજ મંદિર પરિસરની ગટરના નિકાસનું પાણી તળાવમાં છોડવામાં ન આવે અને તેનાથી કોટીતીરથ તળાવ પ્રદૂષિત ન થાય તે બાબતે નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ ૮ સૂચનાનો ખરા અર્થમાં અમલ કરવામાં આવવો જરૂરી છે. [પરા ૪૧] [૭૪૭-સી-ડી]

૧. ૯ નિષ્ણાતોની સમિતિએ એ પણ સૂચવ્યું છે કે ભક્તો દ્વારા કરવામાં આવતા કોઈપણ અર્પણનું ઘસવું બંધ કરવામાં આવે. ભક્તોને તેમના

અર્પણો પ્રતીકાત્મક રીતે કરવા દેવામાં આવે, પરંતુ લિંગમ ઉપર કોઈપણ સામગ્રી ઘસવાની પરવાનગી આપવામાં ન આવે. સમિતિએ ઉક્ત પાસાઓ પર વિચાર કરવો અને શક્ય તેટલું એ સુનિશ્ચિત કરવું કે ભક્તો દ્વારા અથવા કોઈપણ સામગ્રી વડે લિંગમ પર કોઈ ઘસવું કરવામાં ન આવે. સમિતિએ એ પણ દર્શાવ્યું કે મંદિર પરિસરમાં કોઈ નવી મહત્વપૂર્ણ બાંધકામકાર્ય હાથ ધરવામાં ન આવે; પરિસરમાં સુગમ માર્ગવ્યવસ્થા અંગે જે બાબત સંબંધિત છે, તે અંગેના ઠરાવો અમલમાં મુકવામાં આવે અને સમિતિએ નક્કી કર્યાનું અનુસરીને વિવિધ તબક્કાઓ માટે એક વર્ષની અંદર સમયબદ્ધ ધોરણે તેનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં આવે. [પરા ૪૨] [૭૪૭-ડી-એફ]

૧. ૧૦ “લિંગાર્યન” ની પદ્ધતિ, લિંગપૂજાની પદ્ધતિ અંગે, “લિંગ મહાપુરાણમ” નો ૨૭મો અધ્યાય નોંધ પર મૂકવામાં આવ્યો છે. વિવિધ લિંગમની પૂજા કંઈક અંશે ભિન્ન હોઈ શકે છે. કરવામાં આવનાર વિધિ-વિધાન અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ અંગે નિર્ણય કરવો તે ધર્મક્ષેત્રના નિષ્ણાતોનું કામ છે. આ બાબતમાં સૂચનો કરવાનું આ અદાલતનું કાર્ય નથી. [પરા ૪૩] [૭૪૭-જી-એચ]

૧. ૧૧ આ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રમાં એવું નથી આવતું કે તે મંદિરમાં કરવામાં આવતી ધાર્મિક પ્રથાઓ અને પૂજાઓ વિશે આદેશ આપે, નિર્ધારિત કરે અથવા પ્રતિબંધ મૂકે. તે પ્રાચીન વિધિ-વિધાનો અને પરંપરાઓ અનુસાર કરવામાં આવવી આવશ્યક છે, પરંતુ તે સાથે સાથે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવાનું

છે કે લિંગમને કોઈ ગુક્સાન ન થાય. જે મંદિર મૃત્યુંજય મહાદેવ તરીકે ઓળખાય છે અને જે ભારતના પ્રાચીન શહેરોમાંના એક ઉજ્જૈનમાં આવેલું અતિ પ્રાચીન જ્યોતિર્લિંગ છે. ‘સિંહસ્થ’ પણ ૬ વર્ષ અને ૧૨ વર્ષના અંતરે આયોજન કરવામાં આવે છે, જેને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ છે અને જેમાં અનેક મિલિયન લોકો મુલાકાત લે છે.

દરેક આવા અવસરે ઉજ્જૈનમાં માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ માટે સરકાર હજારો કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ કરે છે અને બહુ વિકાસ કાર્ય થયું છે. આ બધા વિકાસકાર્યોના કારણે ઉજ્જૈનનો વિકાસ થયો છે. પરંતુ સાથે સાથે, આ તમામ વિકાસકાર્યોના જ કારણસર, લિંગમને પૂર્વરક્ષાત્મક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા જાળવી રાખવાની અને સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર છે.[પરા ૪૪] [૭૪૮-એ-સી]

૧. ૧૨ પૂજા સામગ્રીની શુદ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા તથા લિંગમના વધુ ક્ષયને અટકાવવા માટે, અને બાબતોની યોગ્યતા તથા અનુરૂપતા દૃષ્ટિએ, લિંગમ પર ચઢાવવામાં આવતી સમગ્ર અર્પણ સામગ્રી અંગે એવી યોજના તૈયાર કરવી યોગ્ય રહેશે કે જે સામગ્રી મંદિર દ્વારા જ તૈયાર કરીને પૂરી પાડવામાં આવે, જેમ ભારતના દક્ષિણ ભાગના અનેક પ્રસિદ્ધ મંદિરો તથા અન્ય સ્થળોએ કરવામાં આવે છે. મિલાવટયુક્ત દૂધ, ઘી, કુમકુમ, ગુલાલ, આબીર તથા રસાયણો ધરાવતી સામગ્રી લિંગમ પર રેડવી, મિલાવટને કારણે અયોગ્ય છે અને તેને વિધિનો ભાગ તરીકે મંજૂરી આપી શકાય નહિ. અશુદ્ધ સામગ્રીની રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાઓથી અથવા ગંદા પાણી રેડવાથી લિંગમનો વિનાશ થવા દેવામાં

આવી શકે નહિ; આવી પ્રકારની અર્પણક્રિયાઓને મંજૂરી આપી શકાય નહિ, ભલે લોકો લિંગમ પર થનારા દુષ્પ્રભાવથી અજાણ હોવાને કારણે નિર્દોષભાવથી તે કરતા હોય. જો ભક્તોને આ બધી બાબતોની જાણ હોત, કે તેઓ જે દેવના લિંગમની પૂજા કરે છે એ જ લિંગમ પર તેમની પૂજાનો પ્રતિકૂળ પ્રભાવ પડે છે, તો તેઓ આવું કરવાની કલ્પના પણ ન કરતા. મંદિર સમિતિ તથા અન્ય હિતધારકોએ ચુકિતસંગત અવધિમાં આ દિશામાં સકારાત્મક પગલાં લેવા. [પરા ૪૫] [૭૪૮-ડી-એફ]

૧. છેલ્લા ત્રાજેતરના ભૂતકાળમાં, અંદાજે છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી, ભાંગ (કેનાબિસ) નો ઉપયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે અને અરજદારના મતે તે ઘસારા ના કારણોમાંનું એક છે. અગાઉ તે પ્રતિકાત્મક રીતે અર્પણ કરવામાં આવતી હતી. આ વિધિઓ વિશે અને મંદિર દ્વારા પૂજા હેતુ માટે કઈ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો, કેટલી માત્રામાં કરવો અને કેટલા સમય માટે, કઈ રીતથી ભાંગ લાગુ કરવી અને કઈ વિધિઓમાં કરવી તે નક્કી કરવાનું મંદિર સમિતિનું કામ છે. સમિતિએ શાસ્ત્રો અને નિષ્ણાતોની મદદથી આ મુદ્દાનો વિચાર કરવો. ભૂતકાળની પ્રથાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, તેના ઉપયોગને સમિતિ પોતે શ્રેષ્ઠ રીતે કેવી રીતે નિયંત્રિત કરી શકે, કારણ કે સમિતિનું પરમ કર્તવ્ય લિંગમના અસ્તિત્વ માટે તેનું જ સંરક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે અને તે હેતુસર વિધિઓ નિર્વહ કરવાની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ કઈ છે, કઈ સામગ્રીનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અને કેટલી માત્રામાં થવો જોઈએ તે અંગે વિચાર કરીને અપનાવવું પડે;

પરંતુ એ સુનિશ્ચિત કરવું આવશ્યક છે કે સામગ્રી અશુદ્ધ ન હોય અને તેમાં એવા રસાયણો ન હોય જે લિંગમને જ ઘસારો પહોંચાડે, અન્યથા પૂજાનો મૂળ હેતુ જ નિષ્ફળ થઈ જાય. [ફકરો ૪૬] [૭૪૮-જી-એચ; ૭૪૯-એ-બી]

૧. ૧૪ પૂજા એવી રીતે કરવી આવશ્યક છે કે જે દેવતાને અનુરૂપ અને શોભનીય હોય અને લિંગમના સ્વયં ઘર્ષણ-ક્ષયનું કારણ ન બને, જેના સંરક્ષણ માટે એટલો બધો આધારભૂત બંધોબસ્ત અસ્તિત્વમાં છે. લિંગમ ‘મૃત્યુન્જય મહાદેવ’ તરીકે ઓળખાય છે, જે વિનાશથી રક્ષણ આપે છે; તેથી તેને વિનાશ પામવા દેવામાં આવી શકે નહીં. લિંગમનો એવો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય નહીં કે જેના પરિણામે તેનો નાશ થાય. જો કોઈ વ્યક્તિ વાસ્તવિક પૂજાના સિદ્ધાંતમાં માનતી હોય, તો એવી પૂજા શુદ્ધ વિચારસરણી સાથે શુદ્ધ સામગ્રી દ્વારા કરવી જોઈએ. જો પૂજા એવી રીતથી કરવામાં આવે કે જેના કારણે દેવતાને જ નુકસાન પહોંચે, તો તેમાંથી કોઈ આધ્યાત્મિક અથવા અન્ય લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, કારણ કે તે રક્ષકને અપ્રસન્ન કરવાનું સમાન થાય. તે પૂજા કરવાની અને અર્પણો કરવાની મૂળભૂત માન્યતાઓના વિરુદ્ધ થશે. [પરિષેદ ૪૭] [૭૪૯-ઈ-એફ]

૧. ૧૫ મંદિર સમિતિએ મંદિરના વધુ સુધારણા માટે વિવિધ અભિપ્રાયો આમંત્રિત કરવા અને તેમની વિચારણા કરવી. મંદિર સમિતિએ અન્ય હિતધારકો સાથે મળીને અર્પણ સામગ્રીને સર્વોચ્ચ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવા/ઉત્પાદિત કરવા પ્રયત્ન કરવો અને જ્યાં સુધી તે હકીકતરૂપ ન બને

ત્યાં સુધી એવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી કે લિંગમ પરની પૂજામાં માત્ર શુદ્ધ અને ભેળસેળ વિનાની સામગ્રી જ અર્પિત થાય. પૂજામાં કોઈ અશુદ્ધ કે ભેળસેળયુક્ત સામગ્રી અર્પિત ન થાય અને મંદિર સમિતિ દ્વારા કરાયેલા ઠરાવોનો સંબંધિત તમામ વ્યક્તિઓ દ્વારા કડકપણે પાલન કરવામાં આવે. [પરિચ્છેદ ૪૮] [૭૪૯-ઈ-એફ]

૧. ૧૬ સમિતિ દ્વારા તેની ગૌશાળાઓ સહિત વધુ સુધારણા માટે એક ઠોસ યોજના બનાવવામાં આવે. વર્તમાન ગૌશાળા અને રસોડાનું સુધારણ તથા આધુનિકીકરણ કરવામાં આવે અને તે હેતુસર, જો વધારાની જમીનની જરૂર હોય, તો તમામ સંબંધિતોની મદદથી એવી યોજના તૈયાર કરીને અમલમાં મુકવામાં આવે જેથી મંદિર દૂધજન્ય ઉત્પાદનો વગેરે આધારિત તમામ પૂજા સામગ્રી પૂરી પાડવામાં સ્વયંસંપૂર્ણ બને. [પરિચ્છેદ ૪૯] [૭૪૯-એફ-જી]

૧. ૧૭ એકલપીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણયને, આદેશમાં ઉદ્દેખિત વિવિધ કારણોસર, વિભાગપીઠ દ્વારા યોગ્ય રીતે રદ કરવામાં આવ્યો છે અને ખાસ કરીને આ હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં કે વિવાદિત આદેશમાં વિભાગપીઠે રામચંદ્ર મંગીલાલ અને અન્ય વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્યના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો હતો, જેને આ અદાલતે સમર્થન આપ્યું હતું. તેથી ગુણદોષના આધારે હસ્તક્ષેપ કરવા માટે કોઈ મામલો બનતો નથી. [પરિચ્છેદ ૫૦] [૭૪૯-જી-એચ; ૭૫૦-એ]

૧. ૧૮ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯માં મુલાકાત લેવા માટે ગયેલી અને અહેવાલ રજૂ કરનાર એ.એસ.આઈ./જી.એસ.આઈ.ની ટીમોને, અહેવાલમાં કરાયેલ સૂચનો મુજબ લિંગમની સ્થિતિ તથા કરવામાં આવેલા સુધારાઓ અંગે અહેવાલ રજૂ કરવા નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. [પેરા ૫૧] [૭૫૦-બી]

૧. ૧૯ અદાલતના આદેશ અંગે, તારીખ ૩૦.૧૧.૨૦૧૭ના આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ મુજબ, કોઈ ખોટો અહેવાલ પ્રસારિત થવો જોઈએ નહીં. આ બાબતમાં કોઈપણ ઉદ્ધંધનને, જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં યોગ્ય પરિણામો સાથે, ગંભીરતાપૂર્વક અને કડક રીતે જોવામાં આવશે. આથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે આ અદાલતે મંદિર ખાતે કરવામાં આવનાર ધાર્મિક વિધિઓમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. [પેરા ૫૨] [૭૫૦-સી-ડી]

સુશ્રી અરુણા રોય તથા અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા તથા અન્ય.
(૨૦૦૨) ૭ એસસીસી ૩૬૮ : [૨૦૦૨] ૨ સપ્લ. એસસીઆર ૨૬૬ ;
પ્રફુલ્લ ગોરાડિયા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૨૦૧૧ ૨ એસસીસી ૫૬૮ :
[૨૦૧૧] ૧ એસસીઆર ૫૭૯ ;

પરિવહન અને ડોક કામદારો સંઘ વિ. મુંબઈ પોર્ટ ટ્રસ્ટ (૨૦૧૧) ૨
એસ.સી.સી. ૫૭૫ : [૨૦૧૦] ૧૪ એસ.સી.આર. ૮૭૩ ; શાંતિસ્તાર
બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ ખીમાલાલ ટોટમે (૧૯૯૦) ૧ એસ.સી.સી. ૫૨૦ ;
પી.જી. ગુપ્તા વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય . (૧૯૯૫) સપ્લી. ૨
એસ.સી.સી. ૧૮૨ : [૧૯૯૪] ૬ સપ્લી. એસ.સી.આર. ૬૨૮ ; રામચંદ્ર

માંગીલાલ અને અન્ય વિ. એમ.પી. રાજ્ય . આઈ.એલ.આર. (૧૯૯૧)

એમ.પી. ૪૪૪ :

(૧૯૮૭) એમ.પી.એલ.જે. ૬૬૮ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ કાયદા સંદર્ભ

[૨૦૦૨] ૨ સપિલ. એસ.સી.આર. ૨૬૬ નો પરા ૧૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૧] ૧ એસ.સી.આર. ૫૭૯ નો પરિચ્છેદ ૧૨ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

[૨૦૧૦] ૧૪ એસસીઆર૮૭૩નો પેરા ૧૩ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

(૧૯૯૦) ૧ એસ.સી.સી. ૫૨૦ ફકરો ૧૪ માં ઉલ્લેખિત

[૧૯૯૪] ૬ સપિલ. એસ.સી.આર. ૬૨૮ નો પરા ૧૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

આઈ.એલ.આર. (૧૯૯૧) એમ.પી. ૪૪૪ નો પરિચ્છેદ ૫૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો

દિવાની અપીલીય અધીકારક્ષેત્ર: દિવાની અપીલ નં. ૪૬૭૬/૨૦૧૮.

ઈન્દોર સ્થિત એમ.પી.ની વડી અદાલતના તારીખ ૨૭.૧૦.૨૦૧૬ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

તુષાર મહેતા, એ.એસ.જી., એ. કે. ચિતલે, સુશ્રી વિભા દત્તા મખીજા, એસ.

બી. ઉપાધ્યાય, વરિષ્ઠ વકીલો, નીરાજ શર્મા, દિવ્યકાંત લાહોટી, સુમિત ક. શર્મા, સુશ્રી અમૃતા ગ્રોવર, વિજય પ્રકાશ, રજત નાયર, અરવિંદ કુમાર શર્મા, શ્રીમતી અનિલ કતિયાર, રોહિત કે. સિંહ, અર્જુન ગર્ગ, મુકેશ ખેર, પ્રિયંક ખેર, બિપિન કુમાર ઝા, અતીશી દિપાંકર, નીરજ શેખર, સુમિત કુમાર, અનિમેષ કુમાર, આશુતોષ ઠાકુર, ઉપસ્થિત પક્ષકારો માટેના વકીલો.

ચુકાદો અદાલત દ્વારા અરુણ મિશ્રા, જે. દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો હતો. ૧. અપીલની અનુમતિ આપવામાં આવે છે.

૨. અરજી પ્રસિદ્ધ મહાકાલેશ્વર મંદિર, ઉજ્જૈન સંબંધિત છે. અપીલકર્તાએ ઇન્દોર ખાતે મધ્ય પ્રદેશની વડી અદાલતની વિભાગીય પીઠ દ્વારા રિટ અપીલ ક્રમાંક ૩૭/૨૦૧૪ માં પસાર કરાયેલ ચુકાદા અને આદેશને પડકાર્યો છે, જેના દ્વારા એકલ પીઠે ડબલ્યુ.પી. ક્રમાંક ૧૦૭૧૨ ઓફ ૨૦૧૩ માં ૪.૧૨.૨૦૧૩ ના રોજ પસાર કરેલ આદેશ રદ કરવામાં આવ્યો હતો.

૩. મહાકાલેશ્વર ભગવાન શિવનું એક પ્રાચીન મંદિર છે. લિંગમનું મહત્વ સમજવા માટે મહાકાલ-શિવનો ઇતિહાસ, મૂર્તિપૂજા અને લિંગમની ઉપાસના, મહાકાલની ઉત્પત્તિ, શાસ્ત્રોમાં તેની જે રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે વગેરે બાબતોનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે, જેમ કે શ્રી પંચાયતી અખાડા મહાનિર્વાણીના મહંત પ્રકાશ ગિરીના જવાબમાં દર્શાવાયું છે, તે નીચે મુજબ છે:

“મહાકાલ શિવનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

પ્રાચીન સમયથી હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં શિવ, પશુપતિ, રુદ્ર, ઈશાન વગેરે નામોમાં વ્યાખ્યાઓ જોવા મળે છે. નિઃસંદેહ, વેદો હિન્દુ ધર્મનો એકમાત્ર પ્રામાણિક અને કલ્યાણકારી ગ્રંથ છે, તે ક્યારે અને ક્યાં રચાયો તે સંશોધનનો વિષય છે. પરંતુ એટલું કહી શકાય કે ઓછામાં ઓછા ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેનો સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ હતો.

વેદ મંત્રોમાં શિવ ચર્ચાનો વિષય છે, પરંતુ તે ચર્ચા નિરાકાર ઈશ્વર અંગેની છે. ક્યાંક પ્રકૃતિના દેહને પણ શિવના વિવિધ નામોથી સંબોધવામાં આવ્યો છે; સ્વૈતાશ્વર પ્રવાહના વૈદિક ગ્રંથોના એક ભાગમાં, ‘શ્વેત’ ઋષિ દ્વારા વૈદિક મંત્રોના આધારે શિવના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સંક્ષેપમાં જણાવ્યા મુજબ, [સ્વૈતાશ્વર ઇન્ફલક્સમાંથી સારાંશ] : સર્જક પોતાને અને બધી નિયંત્રક દૈવી શક્તિઓને ભિન્ન રીતે ગણે છે, તેથી તે બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિમાં [પ્રકૃતિના ભાગમાં] ગૂંથાયેલો રહે છે. અને જ્યારે તે અતુલનીય દૈવી શક્તિનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ.

અવિનાશી હોય કે વિનાશી, દશ્ય હોય કે અદશ્ય, તે આ સમગ્ર જગતની દૈવી (પરમ શક્તિ) ને પોષે છે; પ્રકૃતિના ગુણોથી આકર્ષિત જીવ, પોતાને પોતાનો સ્વામી માનીને, તે જ પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહે છે; અને જ્યારે તે જીવ તે દૈવી તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે પ્રકૃતિના ગુણોથી આકર્ષિત જીવ

[જીવ] પોતાને તે જ પ્રકૃતિના ગુણધર્મથી બંધાયેલો રાખે છે; અને જ્યારે તે જીવ તે દૈવી તત્ત્વનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે સર્વ બંધનોથી મુક્ત થાય છે.

વિનાશક મુખ્ય તત્ત્વ અને અવિનાશી જીવનશક્તિ ‘હર’ નામના દેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે; તેના ચિંતનના વિચાર દ્વારા અને તેના તત્ત્વની ભાવના દ્વારા, વ્યક્તિ મુક્તિ પછી પુનર્જન્મના ચક્ર (પ્રકૃતિ) માંથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આત્મામાં બ્રહ્મને સદા માટે જાણીતું માનવું જોઈએ; આથી વધુ કોઈ જાણીતો વિશિષ્ટ તત્ત્વ નથી; સર્જક (જીવ), ઉપયોગમાં લેવાય તેવી દ્રવ્યસામગ્રી (પ્રકૃતિ), અને પ્રેરણા (ઈશ્વર) — આ ત્રણ રીતે બ્રહ્મે માત્ર આ જ કહ્યું છે.

આ સ્તવન પર ટિપ્પણી કરતાં, ‘શંકરાચાર્ય’એ શિવના સંદર્ભમાં લખ્યું છે કે સાધક [યોગી] શિવને મૂર્તિઓમાં નહીં પરંતુ આત્મામાં જુએ છે; જે વ્યક્તિ પોતાના અંતરાત્મામાંથી શિવને ત્યજીને બાહ્ય શિવની ઉપાસના કરે છે, તે એવો અનુભવ કરે છે જાણે તેણે પોતાના હાથનો ગ્રાસ (આહારરૂપ યોગપદાર્થ) નીચે પાડી દીધો હોય અને પોતાની ખાલી હથેળી ચાટી રહ્યો હોય; જેમ અંધ વ્યક્તિ ઉગતા સૂર્યને જોઈ શકતી નથી, તેમ અજ્ઞાની વ્યક્તિ શિવના શાંત સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતી નથી. જે વ્યક્તિ શિવના સર્વજ્ઞ (સર્વત્ર ઉપસ્થિત) શાંત સ્વરૂપનું દર્શન

કરે છે, તેના હૃદયમાં શિવ નિવાસ કરે છે; પરંતુ જે લોકો પોતાના આત્મામાં રહેલા શિવને જોઈ શકતા નથી, તેઓ તેને તીર્થસ્થળોમાં શોધતા રહે છે. આ સ્તવનની વ્યાખ્યામાં, વિષ્ણુ પુરાણના સંદર્ભ સાથે એવું લખવામાં આવ્યું છે કે મનની સ્વયંસિદ્ધ (સંપૂર્ણ) અને અસ્થિર (ધ્યાન તથા ધૈર્યભેદના કારણે) અવસ્થાથી જે સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે, તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

રુદ્ર તરીકે ઓળખાતી શક્તિ સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સંચાલન કરે છે; તે સર્વ પ્રાણીઓમાં અંતર્નિહિત છે અને સમગ્ર બ્રહ્માંડની રચના કરે છે (અવકાશમાં સ્થિત અનેક ગ્રહો અને અવકાશ સહિત), તેમનું રક્ષણ કરે છે અને વિનાશ કરે છે (બ્રહ્માંડનો વિનાશ), એટલે કે તેમને પોતાના સ્વરૂપમાં લય પામાડે છે. રુદ્ર દેવ સમગ્ર સર્જન અને સર્વ પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિકર્તા છે.

પ્રકૃતિને માયા તરીકે અને મહેશ્વરને માયાવી તરીકે જાણવું; આ સમગ્ર વિશ્વ (બ્રહ્માંડ) તે બંનેનું કાર્યસ્વરૂપ છે.

સૃષ્ટિના પ્રારંભે એકરૂપ બનીને [સર્વોચ્ચ શક્તિ] તરીકે અને કોઈ હેતુ વિના પોતાની શક્તિથી વિશિષ્ટ બની અનેક પ્રકારના સ્વરૂપો [વિશેષ સ્વરૂપ] ધારણ કરે છે અને અંતે જગત તેમાં વિલય પામે છે અને એ જ સર્વોચ્ચ શક્તિ શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રદાન કરે છે.

સર્વોચ્ચ શક્તિ અગ્નિ છે, એ જ સૂર્ય છે, એ જ વાયુ છે, એ જ ચંદ્ર છે, એ જ શુક્ર છે, એ જ બ્રહ્મા છે, એ જ જળ છે, અને એ જ પ્રજાપતિ છે. દેવ (સર્વોચ્ચ શક્તિ) અગ્નિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે જળમાં છે, અને જે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં (સર્વત્ર) વ્યાપ્ત છે તથા જે ઔષધિ અને વનસ્પતિમાં પણ વર્તે છે, તે જ દેવ (ઈશ્વર) છે. આ આત્મા ન સ્ત્રી છે, ન પુરુષ છે, ન કોઈ મહત્વપૂર્ણ સત્તા છે; જે શરીર ધારણ કરે છે તે એ જ રહે છે.

સર્વોચ્ચ શક્તિ, (જે શક્તિ સર્વત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે), તે શક્તિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, જે કાળની શક્તિ (સમય) છે. જે સદ્ગુણી અને સર્વજ્ઞ [સર્વ જાણનાર] છે, જેના પ્રેરણાથી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ પોતાના-પોતાના કર્મમાં સ્થાપિત રહી પરસ્પર ક્રિયા જાળવી રાખે છે, તેવી તે સર્વોચ્ચ શક્તિનું ચિંતન કરો. મસ્તક-કંઠ-અને વક્ષસ્થળને શરીર સાથે સમસ્થિત રાખી, મનની શાંતિને એકાગ્ર કરીને અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરીને, ‘ઓમ’ ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ કરતા ધ્યાનને દૃઢ બનાવો.

મનને નિયંત્રિત કરવા માટે પ્રાણાયામ કરો. આ ક્રિયાઓ શાંત, એકાંત અને સ્વચ્છ સ્થાને કરવી જોઈએ.

આ રીતે, જ્યાં જ્યાં યોગી યોગ કરે છે, ત્યાં ત્યાં તે યોગી દીવાના સમાન પ્રકાશમય આત્મા દ્વારા બ્રહ્મ તત્ત્વ (ઈશ્વર) નો અનુભવ કરે છે. તે યોગી

અજન્મા, સ્થિર અને સર્વ તત્વોથી મુક્ત થાય છે; અને તે ઈશ્વરને જાણીને પોતાને સર્વ બંધનોથી મુક્ત કરે છે.

આ રીતે, શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદના આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન પરથી એવું સમજી શકાય છે કે વેદમાં જેમ શિવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ બ્રહ્માંડના એકમાત્ર સર્જક છે, બ્રહ્માંડનું પાલનપોષણ કરે છે, સંહારક પણ છે અને નિરાકાર ઈશ્વરના શક્તિરૂપ તરીકે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા છે.

એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે વેદો હિંદુ ધર્મનો આધાર છે, જેમાં દરેક પ્રકારનું મૂળભૂત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ઉપલબ્ધ છે. આ બ્રહ્માંડનું પ્રથમ જ્ઞાનગ્રંથ છે; આ વેદોના આધાર પર જ તમામ પુરાણો અને હિંદુ ગ્રંથો લખાયા છે અથવા પ્રચલિત થયા છે; હવે વેદો પછી લખાયેલા હિંદુ ગ્રંથોમાંથી શિવનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જોવામાં આવી શકે છે. ‘શેવ સંપ્રદાય’ ભગવાન તરીકે શિવના વિવિધ સ્વરૂપોની ઉપાસના માટે ઓળખાય છે; આ સંપ્રદાયનું પોતાનું વિશદ સાહિત્ય છે. તેમાં કેટલું સત્ય છે તે સંશોધનનો વિષય છે, પરંતુ ભારતમાં તેને ઓછામાં ઓછા ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંથી માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ પરથી જાણવા મળે છે; તે કેટલું પ્રાચીન છે તે હજી સંશોધનનો વિષય છે. શિવના મુખ્ય સ્વરૂપો એવા છે કે ભારત કે વિદેશમાં લોકો તેમની મૂર્તિ અથવા લિંગ સ્વરૂપે ભગવાન તરીકે ઉપાસના કરે છે. શિવનો દૃશ્યમાન ભાગ નીચે મુજબ છે:

૧. પંચમુખી શિવા

૨. અષ્ટ વિધ શિવા

૩. એકાદશ રુદ્ર

૪. શિવના વિવિધ અવતારો

૫. ભૈરવ

૬. શિવનો યોગાવતાર લિંગોના ઉત્પત્તિ વિષે: પુરાણોમાં લિંગોની ઉત્પત્તિ આ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે જ્યારે આ સૃષ્ટિની રચના થઈ રહી હતી, ત્યારે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું, અને તે યુદ્ધ દરમિયાન તેમના વચ્ચે વિશાળ જ્યોતિપુંજ પ્રગટ થયો. આ અચાનક બનેલી ઘટનાના પરિણામે તેઓ બંનેએ પરસ્પર યુદ્ધ બંધ કર્યું અને તે પ્રકાશના રહસ્યો જાણવા પ્રયત્ન કર્યો; તેઓ હંસ અને પવનના સ્વરૂપમાં ઉપર અને નીચે ગયા, પરંતુ તેનો કોઈ અંત મળ્યો નહીં. ત્યારબાદ તેઓ બંને પાછા આવ્યા અને એકત્રિત થઈ લિંગોની શોધખોળ કરી. તે સમયે તેમણે તે જ્યોતિર્મય લિંગમાંથી ‘ૐ’ એવો નાદ નિસૂત થતો સાંભળ્યો, અને વિશ્વની રચના થઈ. સર્વપ્રથમ તે સોનાના અંડાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયું અને હજારો વર્ષ સુધી તે જ સ્વરૂપમાં રહ્યું. ત્યારબાદ તે અંડું વિભાજિત થયું, જેથી આકાશ અને પૃથ્વીની રચના થઈ. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુએ પછી ૐ મંત્રોથી જ્યોતિર્લિંગની પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ તે જ્યોતિર્લિંગમાંથી શબ્દોના સ્વરૂપે [અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, વૃ, અન્ય) શિવ ઉમા સાથે પ્રગટ થયા. જ્યારે તેમણે ફરી મસ્તક ઉંચું કરી

ઉપર નિહાળ્યું, ત્યારે ઓમકારના નાદમાંથી તેમણે ૩૮ શબ્દોના ઈશાન મંત્રો, ૨૪ શબ્દોના તત્પુરુષ મંત્ર, ૩૩ શબ્દોના અધોર મંત્રો, ૩૫ શબ્દોના સધોજાત મંત્રો અને ૬૬ શબ્દોના વામદેવ મંત્રોનું દર્શન કર્યું. આ પાંચ મંત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વિષ્ણુએ આ મંત્રોના જાપનો પ્રારંભ કર્યો અને મંત્રરૂપે તેમના દ્વારા શિવની પ્રાર્થના કરી. અહીંથી જ જ્યોતિપુંજ લિંગોની ઉપાસનાનો ઉદ્ભવ શરૂ થયો. ‘લિંગ’ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ‘પ્રતીક’ છે; અર્થાત્ અહીં આપણે શિવલિંગથી સમજીએ છીએ કે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં શિવલિંગને પરમ શક્તિનું તેવું પ્રતીક માનવામાં આવે છે, જે તેની અંદર અને બહાર સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે. ‘શિવ’ શબ્દ એ જ એક એવી શક્તિનો બોધક છે, જે આ બ્રહ્માંડને ચલાવે છે, સર્જે છે અને તેનો સંહાર કરે છે. આ બ્રહ્માંડ તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રતીક છે; તેથી શિવલિંગને ઈશ્વરના પ્રતીક તરીકે માનવામાં આવે છે.

લિંગોના વિવિધ પ્રકારો: લિંગોના બે મુખ્ય પ્રકારો છે. લિંગનો પ્રથમ પ્રકાર સ્વયંભૂ કહેવાય છે, સ્વયંભૂનો અર્થ પોતે જ ઉત્પન્ન થયેલો એવો થાય છે. લિંગનો બીજો પ્રકાર નિર્મિત હોય છે. લિંગો પારદ, સોનું, ચાંદી, હીરો, સ્ફટિક, કિંમતી રત્નો, પથ્થરો અને માટીમાંથી બનાવવામાં આવે છે; તે અન્ય સામગ્રીમાંથી પણ બનાવી શકાય છે. માટીના બનેલા શિવલિંગોની દૈનિક પૂજા કર્યા બાદ તેઓને પાણીમાં વિસર્જિત કરવામાં આવે છે, જ્યારે બાકી પ્રકારના લિંગો કાયમી હોય છે.

પરંપરા અનુસાર નર્મદા નદીમાં મળતો દરેક પથ્થરનો ટુકડો લિંગ તરીકે માનવામાં આવે છે. આ સિવાય વૃક્ષો અને છોડ પણ શિવલિંગના પ્રતીક માનવામાં આવે છે.

મૂર્તિઓ અને લિંગોની ઉપાસના અંગેનું વિધાન: માનવ આકાર અનુસાર રચાયેલ શિવમૂર્તિને પ્રતિમા કહેવાય છે, મૂર્તિઓ અને લિંગોની ઉપાસનાની પરંપરાઓ લગભગ સમાન છે.

શિવના નિરાકાર લિંગોની ઉપાસના: બાહ્ય ઉપાસના ઉપરાંત આંતરિક ઉપાસનાનો પણ પુરાણોમાં ઉલ્લેખ થયો છે; આધ્યાત્મિક ચિંતન અને ધ્યાન માટે બે પ્રકારના લિંગો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે, એટલે કે બહાર ઉપલબ્ધ ભૌતિક પદાર્થોથી નિર્મિત લિંગો અને આંતરિક લિંગો. સામાન્ય જનસમૂહની ભાવનાત્મક તૃપ્તિ માટે બહારના સ્થૂળ સ્વરૂપવાળા લિંગની કલ્પના સ્વીકારવામાં આવી છે; જ્યારે કેન્દ્રસ્થ લિંગ, જેનો અર્થ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ દેહ એવો થાય છે, તેનો સીધો અનુભવ ન હોવાને કારણે અજ્ઞાની લોકો પ્રાર્થના વગેરે બધું બહાર જ, બાહ્ય રીતે કલ્પીને કરે છે. જ્ઞાનરૂપ ધ્યાનયોગ દ્વારા ધ્યાનમાં શિવના તે સૂક્ષ્મ લિંગરૂપ પ્રતિકનું પોતાના અંતરમાં સ્થિત હોવાનું દર્શન થાય છે. એકવાર આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; આ જ નિરાકાર લિંગોની ઉપાસના છે. જ્ઞાનવાન લોકો ધ્યાનયોગ દ્વારા પોતાના અંતરમાં સ્થિત શિવના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરે છે; જ્યારે આ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય

છે, ત્યારે તેને મુક્તિ મળે છે; નિરાકાર લિંગની ઉપાસનાનો આ જ માર્ગ છે. પશુપતની ઉત્પત્તિ: લિંગ પુરાણ અનુસાર, પશુપત વ્રત, યોગશાસ્ત્રો અને કપિલ સાંખ્યની રચના શિવ દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને પશુપત સૌથી પહેલાં પ્રગટ થયું હતું તથા તે શ્રેષ્ઠ છે. શિવે પ્રથમવાર વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓને પશુપતનો ઉપદેશ આપ્યો; બીજી વખત સમુદ્રમંથનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વિષનું પાન કરવાના પ્રસંગે ઉપદેશ આપ્યો; અને ત્રીજી વખત પ્રજાપતિ દક્ષને તે પ્રસંગે ઉપદેશ આપ્યો જ્યારે દક્ષનો યજ્ઞ વિધ્વસ્ત થયો હતો. શિવના ૨૮ યોગ અવતારો પાછા પશુપત વ્રતધારી હતા અને તેમણે પોતાના શિષ્યો દ્વારા પશુપત પરંપરાનો પ્રસાર કર્યો. ભગવાન શિવ દ્વારા પ્રારંભ કરાયેલ પશુપત વ્રતને અનુસરીને, તેમના પછી વિવિધ સમયમાં વિવિધ યોગાવતારો દ્વારા તે આગળ વધારવામાં આવ્યું, છતાં પવિત્ર ગ્રંથોમાં તેમનો સર્વનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી; તેમ છતાં અહીં-તહીં સંદર્ભરૂપે તેમનો ઉલ્લેખ થાય છે. એમાંના અંતિમ યોગાવતારનું નામ ‘લકુલીશ’ હતું અને તેમનો જન્મ આજના ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશના વડોદરા જિલ્લામાં થયો હતો. કાળક્રમે તેઓ ઉજ્જૈન પહોંચ્યા, જ્યાં તેમણે કુશિક અને અન્ય શિષ્યોને શિવે પશુપત વ્રત કેવી રીતે આચર્યું અને અનુસર્યું તેનો પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો. તેમજ મહાદેવની દક્ષિણાભિમુખ પ્રતિમા, અર્થાત સંસ્કાર અથવા પ્રતિજ્ઞા, સધોજતાદિ ૫ શિવ મંત્રોથી પવિત્ર કરાયેલ

ભસ્મને મહાકાલને અર્પણ કરવાની આ મુખ્ય ક્રિયાનું પ્રામાણિક વ્યાખ્યાકાર ‘કૌડિલ્ય’ એ પોતાના પ્રથમ સૂત્રમાં પશુપત સૂત્રમાં અર્થઘટન કર્યું છે. મહાદેવનું પ્રમાણભૂત દક્ષિણમુખી લિંગ સ્વરૂપ માત્ર ‘મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ’ ખાતે જ છે; આ સિવાય તે અન્ય કોઈ સ્થાને અસ્તિત્વમાં નથી એવી માન્યતા છે. જે વ્યક્તિઓ પશુપત યોગ સ્વીકારે, તેમણે ભસ્મથી દિવસે ત્રણ વખત સ્નાન કરવું, ભસ્મની શૈયા પર નિદ્રા લેવી, અન્નાદિ ગ્રહણ કર્યા પછી પણ શરીર પર ભસ્મ ધારણ કરવું, તથા શિવ નિર્માલ્ય ધારણ કરવું જોઈએ. જેમ ગૃહસ્થો અને અન્ય આશ્રમોમાં નિવાસ કરતા લોકોના પોતાના વિશિષ્ટ ચિહ્નો હોય છે, તેમ ભસ્મસ્નાન, ભસ્મ પર શયન, અનુસ્નાન અને શિવ નિર્માલ્ય પશુપત અનુયાયીના લક્ષણો છે. પશુપતિએ ‘સધોજાત’ થી પવિત્ર કરાયેલા પાંચ બ્રહ્મ મંત્રોનો જપ કરવો જોઈએ; આ બધું ભગવાન મહાદેવની દક્ષિણાભિમુખ પ્રતિમાની સન્નિધિમાં કરવાનું રહે છે. સંક્ષેપમાં પશુપત વિષે આ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન શિવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પશુપત પરંપરાનું ભારતવર્ષમાં સદૈવ નિયમિતપણે અનુસરણ થતું આવ્યું છે અને આજે તેઓ ‘નાગા સાધુ’ તરીકે ઓળખાય છે. પશુપત અને નાગા સાધુઓના સમયાંતરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ પુરાવા મળે છે અને અન્ય ધર્મોના શાસ્ત્રોમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે [જૈન ધર્મ તથા અન્ય].

મહાકાલનો ઉદ્ભવ: શિવ મહાપુરાણની કોટિરુદ્ર સંહિતા, અધ્યાય ૧૬ અનુસાર, ઉજ્જૈન [ઉજ્જાની] નગરીમાં એક બ્રાહ્મણ પોતાના ચાર પુત્રો સાથે રહેતો હતો. તે બ્રાહ્મણ દૈનિક અગ્નિહોત્ર તથા પાર્થિવ શિવલિંગનું પૂજન કરતો હતો. તે જ સમયે રતનમાલ નામના પર્વત પર દુષણ નામનો એક દુષ્ટ દૈત્ય રહેતો હતો. એક દિવસે, જ્યારે બ્રાહ્મણ ભગવાન શિવના ધ્યાનમાં લીન હતો, ત્યારે દુષણ દૈત્ય પોતાની સેનાસહિત ત્યાં આવ્યો અને બ્રાહ્મણને મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે જ બ્રાહ્મણે પૂજેલા પાર્થિવ લિંગમાંથી ભગવાન શિવ પ્રગટ થયા અને કહ્યું કે, હું મહાકાલ છું, જે તારા જેવા દુષ્ટ દૈત્યનો સંહાર કરે છે; આ બ્રાહ્મણથી દૂર હટી જા. ત્યારબાદ તેમણે માત્ર ‘હૂંકાર’ શબ્દથી તે દુષ્ટ દૈત્યને તેની સેનાસહિત ભસ્મ કરી નાખ્યો. દુષણના વધ પછી આ બ્રાહ્મણોએ ભગવાન શિવને ત્યાં જ નિવાસ કરવા પ્રાર્થના કરી અને ભગવાન શિવે તે સ્વીકારી સ્વયં લિંગરૂપે સ્થિર નિવાસ ધારણ કર્યો, અને તે મહાકાલ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. આ પુરાણના અધ્યાય ૧૭ માં ઉજ્જૈનના રાજા ચંદ્રસેન તથા એક ગોપ બાળકે પણ મહાકાલેશ્વર લિંગનું પૂજન કર્યું હોવાનું વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

પશુપત અને મહાકાલ: પુરાણો તથા અન્ય ઘણાં સાહિત્યમાં મહાકાલ સંબંધિત સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ મુજબ વર્તમાન મહાકાલ મંદિર એકમાત્ર પ્રામાણિક દક્ષિણમુખી શિવલિંગ છે. ભૂતકાળમાં

આ સ્થળે શ્મશાન હતું. અજ્ઞાત સમયથી સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં આ એકમાત્ર એવું શિવલિંગ છે, જેના પર શ્મશાનમાંથી લાવવામાં આવેલી ચિતાની ભસ્મને નાગા [પશુપતિ] સાધુ દ્વારા સધોજાત પંચ મંત્રોના ઉચ્ચાર સાથે અર્પણ કરવામાં આવે છે. મહાકાલ સિવાય અન્ય ક્યાંય આ પરંપરાનો પ્રયોગ થતો નથી. પશુપત સિવાય બ્રહ્માંડનો અન્ય કોઈ સંપ્રદાય ભસ્મ અને શ્મશાનને આટલું પ્રિય માનતો નથી. તે દક્ષિણમુખી શિવનો ઉપાસક છે અને પંચબ્રહ્મ [સધોજાત] મંત્રોથી પવિત્ર કરાયેલ ભસ્મનો ઉપયોગ કરે છે. ઉજ્જૈનમાં લકુલીશે જે પશુપતનું વર્તમાન સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું હતું, તે પરથી સાબિત થાય છે કે પશુપત અને મહાકાલ પરસ્પર સંબંધિત છે અને મહાકાલ ખાતે આજથી પૂર્વે તથા વર્તમાન સમયમાં પ્રચલિત ઉક્ત આચાર અનુસાર, મહાકાલના નાગા સાધુઓના મહંત પશુપત પરંપરાનું અનુસરણ કરે છે. શ્વેત સાગ, જે પ્રથમ પશુપત આચાર્ય હતા, તેમણે શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં વિવિધ સ્થળોએ શિવની દૈવી શક્તિ અંગે, વિશેષ કરીને અધ્યાય (૪-૨૦) માં, ઉદ્દેખ કર્યો છે. તેમણે સ્પષ્ટતા દક્ષિણમુખના વિશિષ્ટ સ્વરૂપની સ્તુતિ કરી છે. મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં શિવે ઉમાને કહ્યું છે કે મેં મારા દક્ષિણમુખમાંથી પશુપતનો ઉપદેશ આપ્યો છે. શિવ મહાપુરાણ, લિંગ મહાપુરાણ તથા પંચબ્રહ્મોપનિષદના વિભાગોમાં દક્ષિણમુખી શિવને અઘોર કહેવામાં આવ્યો છે. શ્મશાન શિવ અને શૈવ અઘોરીઓને અત્યંત પ્રિય છે તે પ્રસિદ્ધ છે. લિંગ મહાપુરાણમાં ભસ્મ દ્વારા

દક્ષિણમુખી શિવની ઉપાસનાનો વિશેષ ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથોમાં આવેલા પુરાવાઓથી પ્રમાણિત થાય છે અને સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગ દક્ષિણમુખી અઘોર શિવમૂર્તિ છે; તેથી નાગા સાધુઓ (પશુપત શાખાના અનુયાયીઓ) તેમને દૈનિક ભસ્મ અન્નાન અર્પણ કરે છે, અને આ વિધિ પ્રાચીન સમયથી (ક્રૌંડિલ્યના પુરાવા મુજબ અંદાજે ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાંથી) ચાલી આવે છે તથા આજે પણ કરવામાં આવે છે. મહાકાલને ભસ્મ અન્નાન કરાવવાની વિધિ માત્ર અને માત્ર નાગા સાધુઓ જ કરી શકે; અન્ય કોઈ તે કરી શકતું નથી અને એવો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ નહીં. એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પરંપરાનો નાશ થશે અને હિંદુ ધર્મની ભાવનાઓને આઘાત પહોંચશે. આજના સમયમાં પણ હિંદુ ભક્તો મહારાજા મહાકાલના ભસ્મ અન્નાનનું દર્શન કરવા મહાકાલના દર્શને આવે છે.

મહાકાલ અને પશુપતની પ્રાચીનતા: ઈ.સ. ૧૭૩૫ સુધીમાં જ્યારે ઉજ્જૈન મારાઠાઓના પ્રભુત્વ હેઠળ આવ્યું, ત્યારે પેશવાઓ દ્વારા નિયુક્ત રાણોજી શિંદેએ ઉજ્જૈનનો કારભાર દીવાન રામચંદ્રને સોંપ્યો હતો. આ દીવાન રામચંદ્રએ હાલના મહાકાલ મંદિરનું પુનર્નિર્માણ કરાવ્યું હતું. અંદાજે ઈ.સ. ૧૨૩૫માં શમ્સુદ્દીન અલ્તમશે મહાકાલ મંદિરને લૂંટી નષ્ટ કર્યું હતું. મહાકાલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર અંદાજે ઈ.સ. ૧૦૧૦ દરમિયાન રાજા ભોજ દ્વારા કરાયો હતો. ઈ.સ. ૫૮૦-૬૪૭ દરમિયાન રાજ્ય કરનાર હર્ષવર્ધનના રાજ્યકવિ બાણ ભટ્ટે પણ પોતાના કાવ્યો હર્ષચરિત

અને કદંબરીમાં મહાકાલ અને પશુપતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિક્રમાદિત્યના સમયમાં મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના કાવ્યો રઘુવંશ અને મેઘદૂતમાં મહાકાલ મંદિરનો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાલિદાસનો સમય નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ ઓછામાં ઓછા ૧૬૫૦ વર્ષથી તેની પરંપરા ભૂતકાળમાં પ્રચલિત રહી હોવાનું માનવામાં આવે છે, તેનાથી ઓછી નથી. આ ઉપરાંત પુરાણો અને તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ મહાકાલના વર્ણનો મળે છે, પરંતુ તેનો સમય ઇતિહાસકારો જ નિર્ધારિત કરી શકે, અમે નહીં. સ્ટીવન્સન દ્વારા લખાયેલ હાર્ટ ઓફ જનિશિયમ નામના ગ્રંથમાં પણ એવો ઉલ્લેખ છે કે જૈન ધર્મના પ્રવર્તક મહાવીર ઉજ્જૈનની મુલાકાતે આવ્યા હતા અને તેમણે ત્યાં તપશ્ચર્યા કરી હતી; પ્રસિદ્ધ મહાકાલ મંદિર ઉજ્જૈનીમાં સ્થાપિત હતું. સત્ય શું છે તે અમે કહી શકતા નથી, પરંતુ ઉપલબ્ધ લિખિત પ્રમાણોના આધારે એટલું કહી શકાય કે અંદાજે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મહાકાલ મંદિરનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે ઇતિહાસકારોએ પશુપતના રચનાકાળ અને પ્રચારકાળનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઈ.સ. ની ૧લી સદી સુધીનો માન્યો છે, અને પશુપત સૂત્રમાં મહાકાલ અંગે પરોક્ષ ચર્ચા જોવા મળે છે. હવે સંક્ષેપમાં પશુપતની પ્રાચીનતા નિહાળવી જોઈએ. ઈ.સ. ૧૨૯૫ થી ૧૩૮૫ દરમિયાન આચાર્ય માધવ નામના એક વ્યક્તિએ પોતાના સર્વ્ય દર્શન નામના ગ્રંથમાં નકુલિશ પશુપત દષ્ટિને શાવ્ય સંપ્રદાય સાથે સંક્ષિપ્ત રીતે

ઉલ્લેખિત કરી છે. આઠમી સદીમાં શંકરાચાર્યએ પોતાના વેદાંત સૂત્રના અધ્યાય ૨, ભાગ ૨, સૂત્ર ૩૭માં પશુપત સંપ્રદાયની વિશિષ્ટ રીતે ચર્ચા કરી છે, જે એક પ્રામાણિક ગ્રંથ છે. વેદાંતના આ સૂત્રમાં “પતિ” શબ્દનો ઉલ્લેખ કરીને પશુપત સંપ્રદાયનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; તેથી પશુપત પ્રાચીન છે. બ્રહ્મ સૂત્ર અને વેદાંત સૂત્રના રચનાકાળ અંગે ઇતિહાસકારોએ પોતાની પોતાની રીતે ઈ.સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૪૫૦ વચ્ચેનો સમય દર્શાવ્યો છે; તેથી ચોક્કસ સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે. અંદાજે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પશુપત સંપ્રદાય સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થઈ ગયો હતો અથવા તે તેના પ્રારંભિક સ્વરૂપમાં હતો, એટલું કહી શકાય.”

મહાકાલેશ્વર લિંગનું સંરક્ષણ:

૪. આ અદાલતે મુખ્યત્વે તા. પ.પ.૨૦૧૭ના આદેશ દ્વારા આ અરજિની સુનાવણી હાથ ધરી હતી, કારણ કે એવું પ્રકાશમાં આવ્યું હતું કે લિંગમના સ્વરૂપમાં આવેલા લોર્ડ શિવની મૂર્તિ વિવિધ કારણોસર જોખમમાં છે અને તેનું ક્ષય થયું છે; તેથી તેના સંરક્ષણની ખાતરી કરવા માટે નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી.

૫. લિંગમના ક્ષરણના મુદ્દે અપીલકર્તાએ વધારાનું સોગંદનામું નોંધાવ્યું છે. તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે ઓમકારેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમના ક્ષરણને કારણે અર્પણો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. ઓમકારેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમ ઉજ્જૈન

નજીક આવેલું છે. આ સંદર્ભમાં મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમ અંગે તા. ૧૫.૧૧.૨૦૦૬નો અખબારી અહેવાલ પણ નોંધાવવામાં આવ્યો છે.

૬. સમાચારપત્ર યુ.એન.આઈ. માં પ્રકાશિત થયેલ તા. ૧૫.૧૧.૨૦૦૬નો અહેવાલ નીચે મુજબ છે :

“મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગ ક્ષીણ થતું:

પ્રકાશિત: બુધવાર, નવેમ્બર ૧૫, ૨૦૦૬, ૧૧.૪૦ [આઈએસટી]

ઈન્દોર, નવેમ્બર ૧૫ (યુએનઆઈ) મંદિરનગર ઉજ્જૈન ખાતે ભગવાન મહાકાલનું ‘જ્યોતિર્લિંગમ’ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ રહ્યું છે. પવિત્ર ‘લિંગમ’ ના પૂર્વ ભાગમાંથી આશરે ૭-૮ મિમી જાડાઈ સાથે ૩૦ ચો. સેમીથી વધુ સપાટીનો ભાગ નીકળી ગયો છે અને તેની સાથે જ મોટા ધબ્બા ઉપર જ ૨-૨.૫ સેમી વ્યાસ તથા ૬.૫ મિમી ઊંડાઈ ધરાવતા આવા જ ૩-૪ ગોળાકાર ચિહ્નો પણ દેખાયા છે. સમગ્ર પવિત્ર ‘લિંગમ’ ના પશ્ચિમ ભાગમાં ભૂગર્ભીય સ્તરક્ષય જોવા મળે છે. બે ઊભી કોતરણીઓના કારણે એવી ગંભીર ચિંતા ઊભી થઈ છે કે ભવિષ્યમાં ‘લિંગમ’ ના ત્રણ ટુકડા પડી જવાની પૂરતી શક્યતા રહેશે.

ડૉ. રામ એસ. શ્રીવાસ્તવ, જેઓ ૧૯૫૩થી પવિત્ર લિંગમનું નજીકથી અવલોકન કરતા જાણીતા વૈજ્ઞાનિક છે, તેઓ આ બાબતે નિશ્ચિત છે કે જો યોગ્ય કાળજી લેવામાં નહીં આવે તો “ભવિષ્યમાં અમારે શરમજનક સ્થિતિનો સામનો કરવો પડશે.” તેમણે જણાવ્યું કે મહાકાલ દેશના ૧૨

‘જ્યોતિર્લિંગમો’માંથી સૌથી પ્રાચીન ‘જ્યોતિર્લિંગમ’ હતો અને દક્ષિણમુખી એકમાત્ર હતો. મહાકાલ મંદિરને ૧૨૩૫માં દિલ્હીના સુલતાન શમ્સુદ્દીન ઇલ્તુતમિશે ધ્વસ્ત કર્યું હતું અને બાદમાં ૧૮મી સદીમાં સિંધીયાઓએ તેનું પુનઃસ્થાપન કર્યું હતું.

પૂજાઓ અંગે ૫,૦૦૦ વર્ષ જૂનો નોંધવહિ ઉપલબ્ધ છે. એવું માનવામાં આવે છે કે ‘જ્યોતિર્લિંગમ’ મહાકાલ પરિસરમાં આવેલી કોટિ તીર્થ કુંડાની અંદર મળ્યું હતું અને મંદિરનું પ્રથમ નિર્માણ રાજા વિક્રમાદિત્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. શ્રીવાસ્તવે જણાવ્યું હતું કે ક્ષયના કારણોમાંનું એક કારણ ક્લોરીનયુક્ત પાણીનું રેડાણ હોઈ શકે છે — દરરોજ લગભગ ૨૫,૦૦૦ લિટર — તેમજ ૧૬ બ્રાહ્મણ પરિવારોના આશરે ૮૦ ‘પંડિતો’ દ્વારા ફરતી પદ્ધતિએ ભટ શૃંગાર, ભાંગ શૃંગાર વગેરેનો ઉપયોગ કરીને લિંગમને મસાજ કરવામાં આવતું હતું. દૂધ અને અન્ય અર્પણોનો હિસાબ ટનમાં થઈ શકે એવો હતો. લગભગ દરેક મુલાકાતી પવિત્ર દેવસ્થાનને સ્પર્શ કરતો હતો અને ઘણીવાર પ્રાર્થના દરમિયાન તેને ઘસતો અને દબાવતો હતો.”

૭. ઉજ્જૈન સ્થિત મંદિરામાં ખાંડ, ઘી, દૂધ, દહીં વગેરેના અર્પણ પર પ્રતિબંધ મુકવા અંગેનો વધુ એક અહેવાલ, તા. ૭.૭.૨૦૧૪નો, અભિલેખ પર મુકવામાં આવ્યો છે. તે વ્યવસ્થાપન ઈચ્છતું હતું કે ઉજ્જૈન સ્થિત

મહાકાલેશ્વર મંદિરના જ્યોતિર્લિંગના ક્ષયની નિષ્ણાતો દ્વારા તપાસ કરવામાં આવે. તા. ૭.૭.૨૦૧૪નો અહેવાલ નીચે મુજબ છે :

“મહાકાલ વ્યવસ્થાપન જ્યોતિર્લિંગના ઘર્ષણની તપાસ માટે નિષ્ણાતોને તપાસ કરવા ઇચ્છે છે

ટી.એન.એન. / જુલાઈ ૭, ૨૦૧૪ ૧૧.૪૨ એ.એમ. આઈ.એસ.ટી.

ઉજ્જૈન: મહાકાલેશ્વર મંદિર પ્રશાસને મંદિરમાં સ્થિત અમૂલ્ય પથ્થરની જ્યોતિર્લિંગમાં નોંધાયેલા ધોવાણની તપાસ કરવા નિષ્ણાતોની ટીમ મોકલવા માટે રાજ્ય પુરાતત્વ વિભાગના કમિશનરને પત્ર લખ્યો છે.

જિલ્લા કલેક્ટર અને મંદિર સમિતિના વડા બી.એમ. શર્માએ શનિવારે સમાચાર પ્રતિનિધિઓને જણાવ્યું કે ધોવાણ અટકાવવા માટે જરૂરી પગલાં, ટૂંક સમયમાં મંદિરની મુલાકાત લેવાની અપેક્ષા ધરાવતા નિષ્ણાતોના અહેવાલ અને સૂચનોને અનુસરીને લેવામાં આવશે.

શિવલિંગના ક્ષયનો મુદ્દો દાયકાથી વધુ સમયથી સમાચાર *utpnlur* રહ્યો છે, જેના પરિણામે માર્ગદર્શિકાઓ જારી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ધોરણો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા ન હતા. અનેક વખત એવી જાણ કરવામાં આવી છે કે ખાંડ, ઘી, દૂધ, દહીં અને અન્ય જેવી અશુદ્ધ પૂજાસામગ્રીના ઉપયોગથી અઢી ફૂટ ઊંચા શિવલિંગમાં ક્ષય થઈ રહ્યો છે. વહીવટીતંત્રે થોડાં વર્ષો પહેલાં આ સામગ્રીના ઉપયોગને પ્રતિ લઘુત્તમ ૧.૨૫ લીટર સુધી મર્યાદિત પણ કર્યો હતો, પરંતુ તેનું નિયંત્રણ અને

દેખરેખ રાખવામાં આવી ન હતી. તે જ રીતે, યાત્રાળુઓને શુદ્ધ દૂધ અને ઘી ઉપલબ્ધ થાય તે માટે મંદિરના પરિસરમાં સાંછી દૂધનું કિયોસ્ક સ્થાપવા અંગેનો સૂચન પણ અમલ વિના પડ્યું છે. મંદિરની બહારની દુકાનો નીચી કક્ષાની પૂજાસામગ્રી વેચી રહી છે અને ભક્તો પાસે તેને ખરીદવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી.

ખંડવા જિલ્લામાં આવેલા ઑંકારેશ્વર મંદિરમાંના જ્યોતિર્લિંગની સરખામણીએ મહાકાલસ્થિત શિવલિંગ ઊંચાઈમાં ઘણું વધુ છે અને ત્યાંના પ્રશાસને ક્ષરણ ટાળવા માટે થોડા મહિના અગાઉ પંચામૃત સામગ્રીના ઉપયોગ પર મર્યાદા મૂકી હતી. ઉજ્જૈનના અન્ય મંગલનાથ મંદિરમાં ખાંડના દાણા ઉપયોગમાં લેવા પર પહેલેથી જ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે અને ભક્તોને પાવડર સ્વરૂપની ખાંડ વાપરવા જણાવવામાં આવ્યું છે.” ક્ષયના કારણો અને વારસા સ્મારકના સંરક્ષણ અંગેનો વિવરણ પણ અભિલેખ પર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૮. પછીથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ લિંગમના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય દિશાનિર્દેશો જારી કરવા બાબતે અપીલકર્તાઓ દ્વારા એક અરજી પણ કરવામાં આવી છે અને નિષ્ણાત સમિતિની નિમણૂક કરવા માટે પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

૯. મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમને આધ્યાત્મિક તથા અન્ય લાભોની દૃષ્ટિએ અતિશય મહત્વ હોવાથી, અનુચ્છેદ ૨૫, અનુચ્છેદ ૨૬ ને અનુચ્છેદ ૪૮ સાથે

વાંચતાં જેમ અનુમાનિત કરવામાં આવ્યું છે તેમ તેનું સંરક્ષણ કરવું બંધારણીય ફરજ છે; તે જ સમયે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૫૧અ હેઠળ અનુચ્છેદ ૫૧અમાં જોગવાઈ મુજબ સૌહાર્દ અને સામૂહિક ભાઈચારા ની ભાવનાને પ્રોત્સાહિત કરવું તથા અમારી સંયુક્ત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનો આદર કરીને તેનું સંરક્ષણ કરવું એ પણ મૂળભૂત ફરજ છે. અનુચ્છેદ ૫૧અ (એ)–(જે) મુજબ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવા તરફ પ્રયત્નશીલ રહેવું પણ ફરજ છે. અનુચ્છેદો ૫૧અ (એ), (ઈ), (એફ) અને (જે) નીચે ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે:

“[૫૧એ. મૂળભૂત ફરજો. –

ભારતના દરેક નાગરિકનું કર્તવ્ય રહેશે –

(એ) સંવિધાનનું પાલન કરવા અને તેના આદર્શો તથા સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય ધ્વજ અને રાષ્ટ્રીય ગાનનો આદર કરવા;

(ઈ) ભારતના સર્વ લોકોમાં ધાર્મિક, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક અથવા વિભાગીય વિવિધતાઓને અતિક્રમીને સૌહાર્દ અને સામૂહિક ભાઈચારાની ભાવનાનો વિકાસ કરવો; સ્ત્રીઓના ગૌરવને હાનિકારક પ્રથાઓનો ત્યાગ કરવો;

(એફ) આપણા સંયુક્ત સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધ વારસાની કદર કરવી અને તેનું સંરક્ષણ કરવું;

(જે) વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા તરફ પ્રયત્નશીલ રહેવું જેથી રાષ્ટ્ર સતત પ્રયત્ન અને સિદ્ધિના ઊંચા સ્તરો સુધી ઉન્નત થતું રહે.”

૧૦. સુશ્રી અરુણા રોય અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૨) ૭ એસ.સી.સી. ૩૬૮ માં, આ અદાલતે ધર્મોમાં નૈતિક મૂલ્યોના મહત્વ પર વિચાર કર્યો હતો અને એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે સંસ્કારી સમાજમાં માનવજાતિના મૂલ્યઆધારિત અસ્તિત્વ માટે ધર્મ પાયો છે. સંસ્કારી સમાજ પાછળ રહેલું બળ અને માન્યતા નૈતિક મૂલ્યો પર નિર્ભર છે. ધર્મનો ગેરઅર્થ કાઢવો જોઈએ નહીં. ધર્મનિરપેક્ષ લોકશાહીમાં એવી આવશ્યકતા છે કે સમાજ પ્રત્યેની ફરજોનું યોગ્ય સમજન રાખીને, કાનૂનની શાસનવ્યવસ્થાની શક્તિના આધાર પર, અત્યંત નબળો માણસ પણ અત્યંત શક્તિશાળી માણસ સામે વિજયી થવાની આશા રાખી શકે. અરુણા રોય (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૩૦. નિર્વિવાદ રીતે, ઉપરોક્ત એસ.બી. ચવાણ સમિતિનો અહેવાલ ચર્ચા માટે સંસદ સમક્ષ મુકવામાં આવ્યો હતો. એ બાબતનો પણ કોઈ વિવાદ કરી શકશે નહીં કે ગયા પાંચ દાયકાઓએ આવશ્યક સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોમાં સતત ક્ષય અને તમામ સ્તરે નિંદકવૃત્તિમાં વધારો અનુભવ્યો છે. આપણે સમગ્ર મૂલ્યઆધારિત સામાજિક વ્યવસ્થાને અવગણતા ભૌતિકવાદી સમાજ તરફ આગળ વધી

રહ્યા છીએ. એ બાબતનો પણ કોઈ વિવાદ કરી શકશે નહીં કે ધર્મનિરપેક્ષ સમાજમાં નૈતિક મૂલ્યોનું અતિમહત્વ છે. જે સમાજમાં નૈતિક મૂલ્યો ન હોય, ત્યાં ન તો સામાજિક વ્યવસ્થા રહે અને ન ધર્મનિરપેક્ષતા ટકી શકે. નૈતિક મૂલ્યોથી વંચિત ધર્મનિરપેક્ષ સમાજ અથવા લોકશાહી કદાચ ટકી ન શકે. સમિતિએ નોંધ્યું છે તેમ, મૂલ્યો વ્યક્તિના સદગુણો છે અને જો આ મૂલ્યોનું અધઃપતન થાય, તો તે કુટુંબ, સમાજ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રના વિઘટનને વધુ ઝડપી બનાવશે. જે સમાજમાં સંપત્તિ, સત્તા અથવા પદ મેળવવા માટે સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું સતત બાષ્પીભવન થતું હોય, ત્યાં શું મૂળભૂત સ્તરેથી જ મજબૂત સામાજિક પાયો ઉભો કરવો યોગ્ય ન ગણાય, જેથી પ્રૌઢ થયેલો વ્યક્તિ દરેક પ્રકારના ધાર્મિક ઉન્માદ, દુર્ભાવના, હિંસા, બેઈમાની, ભ્રષ્ટાચાર અને શોષણ સામે લડી શકે? તેનો જવાબ સ્પષ્ટપણે — ‘હા.’ છે.

૩૧. વધુમાં, માનવજીવોમાં રહેલી જંગલી પ્રાણીવૃત્તિ પર નિયંત્રણ સ્થાપિત કરવા અને સંસ્કારી તથા સંસ્કૃત સમાજ સર્જવા માટે, એવું જણાય છે કે ધર્મોનો ઉદ્ભવ થયો છે. સંસ્કારી સમાજમાં મૂલ્યઆધારિત માનવીય અસ્તિત્વ માટે ધર્મ આધારસ્તંભ છે. સંસ્કારી સમાજને આધાર આપતી શક્તિ અને તેની માન્યતા નૈતિક મૂલ્યો પર નિર્ભર રહે છે. સહઅસ્તિત્વનું તત્ત્વચિંતન અને કેવી રીતે સહઅસ્તિત્વમાં જીવવું તે અંગે વિશ્વભરના

સંતોએ મનન કર્યું છે, જે વિવિધ તત્ત્વચિંતકો દ્વારા પ્રગટ થયું છે. માત્ર માનવજીવો સાથે જ નહીં, પરંતુ પૃથ્વી પરના સર્વ જીવસૃષ્ટિ સાથે, ભલે તે પ્રાણીઓ હોય, વનસ્પતિ હોય કે હવા અને પાણી સહિતનું પર્યાવરણ હોય, કેવી રીતે સહઅસ્તિત્વમાં જીવવું તે અંગે વિશ્વભરના સંતો અને આગેવાનો દ્વારા વિચારણા અને ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જે ધર્મોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જો તે શીખવવામાં આવે, તો તેનો વિરોધ કરી શકાય નહીં, કારણ કે તે ન તો બંધારણીય અથવા કાનૂની અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને ન તો નૈતિક મૂલ્યોને આઘાત પહોંચાડે છે. આ વિષયનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ એસ.બી. ચવાણ સમિતિએ કર્યો છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સમિતિએ મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણના વિવિધ પાસાઓ અંગે પ્રખ્યાત શિક્ષણવિદો પાસેથી સૂચનો આમંત્રિત કર્યા હતા. સમિતિએ જણાવ્યું મુજબ, આ ક્ષેત્રમાં અગ્રણી કાર્ય કરતી પ્રતિષ્ઠિત નિષ્ણાતો/એન.જી.ઓ.ના મતોનો તેને લાભ મળ્યો હતો. વધુમાં, સત્ય (સત્ય), ધાર્મિક આચરણ (ધર્મ), શાંતિ (શાંતિ), પ્રેમ (પ્રેમ) અને અહિંસા (અહિંસા) એ તમામ ધર્મો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલા મૂળભૂત સર્વવ્યાપી મૂલ્યો છે, તે બાબતે કોઈ વિવાદ કરી શકતું નથી. સમિતિએ એ પણ દર્શાવ્યું છે કે ધર્મ એ સૌથી વધુ દુરુપયોગિત અને ગેરસમજાયેલ સંકલ્પના છે. તેમ છતાં, વિદ્યાર્થીઓને તમામ ધર્મોના મૂળ તત્ત્વો, તેમાં રહેલા વારસાગત મૂલ્યો તથા તમામ ધર્મોના તત્ત્વચિંતનના તુલનાત્મક અભ્યાસથી પરિચિત કરવાની પ્રક્રિયા

શરૂ થવી જોઈએ; વિદ્યાર્થીઓને એ બાબતે જાગૃત કરવા જોઈએ કે દરેક ધર્મની પીઠબળરૂપ મૂળભૂત સંકલ્પના સામાન્ય છે, ફક્ત આચરણપદ્ધતિઓ ભિન્ન છે. સંસદીય સમિતિએ કરેલી આ ભલામણો જો એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે અને તેમનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની કાર્યવાહી મનસ્વી અથવા અયોગ્ય હતી એવું કહી શકાય નહીં.

૩૨. વધુમાં, એવો સંપૂર્ણપણે ખોટો અનુમાન અને તર્ક જણાય છે કે વિવિધ ધર્મોનું જ્ઞાન સમાજમાં અસામંજસ્ય લાવશે. તેની વિરુદ્ધ, વિવિધ ધાર્મિક તત્ત્વચિંતનોનું જ્ઞાન સાંપ્રદાયિક સૌહાર્દ લાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે અજ્ઞાન, ખોટી માન્યતાઓ, અનુમાનો, ઉપદેશ અને સ્વાર્થસાધક રીતે ભ્રમિત થયેલ વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવતા પ્રચારને કારણે ક્ષેષ પેદા કરે છે.”

૧૧. તમામ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ પવિત્ર હોય છે; કોઈપણ ધર્મ ક્ષેષ પેદા કરતો નથી. વિવિધ ધર્મોના વિવિધ વર્ગોના લોકો દ્વારા કરવામાં આવતી યાત્રાઓ સૌહાર્દ સ્થાપવા, મૂળભૂત માનવીય મૂલ્યોને સમજવા, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે તથા સમાનતાના સિદ્ધાંતનું દર્શન કરવા માટે હોય છે. ધર્મનિરપેક્ષતા સંવિધાનની મૂળભૂત રચના છે, જેને એવો અર્થ આપવો જરૂરી છે કે જે વિવિધ ધર્મો પ્રત્યે સમજણ અને આદરનો વિકાસ કરે. ધર્મનિરપેક્ષતાનું તાત્પર્ય એ છે કે રાજ્ય ધાર્મિક ભિન્નતાઓના આધાર પર

લોકો સાથે ભેદભાવ ન કરે. કમિશનર, હિન્દુ રિલિજિયસ એન્ડાઉમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીચાર ઓફ શ્રી શિરુર મઠ [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૨૮૨] માં, આ અદાલતે અનુચ્છેદ ૨૫ હેઠળ ધર્મની સંકલ્પનાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમાં નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે તે દરેક વ્યક્તિને, જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાના આધીન રહીને, માત્ર એવી ધાર્મિક માન્યતા રાખવાની સ્વતંત્રતા જ આપતું નથી, જેને તેનું નિવેડું અને અંતરાત્મા માન્ય ગણે, પરંતુ તે યોગ્ય માને તેવી બાહ્ય ક્રિયાઓ દ્વારા પોતાની માન્યતા પ્રગટ કરવાની તથા અન્યના ઉદ્ધાર માટે પોતાના વિચારોનો પ્રસાર અથવા પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા પણ આપે છે. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ધાર્મિક જૂથ અથવા સંસ્થાની માલિકીની સંપત્તિના વહીવટ સંબંધિત પ્રશ્નો ધર્મના વિષય નથી. ધર્મ વ્યક્તિઓ અથવા સમુદાયો માટે શ્રદ્ધાનો વિષય છે. તે અનિવાર્ય રીતે ઈશ્વરવાદી જ હોય એવું નથી. ઉક્ત કેસમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે “ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ જેવા જાણીતા ધર્મો છે, જે ઈશ્વર અથવા કોઈ બુદ્ધિસંપન્ન પ્રથમ કારણમાં માનતા નથી. નિઃસંદેહ, ધર્મનો આધાર માન્યતાઓ અથવા સિદ્ધાંતોની એવી પદ્ધતિમાં હોય છે, જેને તે ધર્મ માનનારાઓ તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુરૂપ માને છે, પરંતુ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં બને કે ધર્મ માત્ર સિદ્ધાંત અથવા માન્યતા જ છે. ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને સ્વીકારવા માટે નૈતિક નિયમોની આચારસંહિતા નક્કી કરે એટલું જ નહીં, પરંતુ તે વિધિઓ અને પાલનો,

સમારંભો અને ઉપાસનાની પદ્ધતિઓ પણ નિર્ધારિત કરી શકે છે, જેને ધર્મના અભિન્ન અંગો તરીકે માનવામાં આવે છે. આપણી સંવિધાન હેઠળની ખાતરી માત્ર ધાર્મિક મંતવ્યોની સ્વતંત્રતાનું જ રક્ષણ કરતી નથી, પરંતુ ધર્મના અનુસરણમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે અને ‘ધર્મના આચરણ’ શબ્દપ્રયોગના ઉપયોગથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.”

૧૨. પ્રફુલ ગોરાડિયા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [૨૦૧૧ ૨ એસ.સી.સી. ૫૬૮] માં આ અદાલતે નોંધ્યું છે કે જો સરકાર અલગ અલગ ધર્મો માટે અલગથી નાનાં ખર્ચાઓ કરે, તો તેથી હજ યાત્રાળુઓને સહાય આપવી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા ૧૫નું ઉલ્લંઘન ગણાતી ન હતી. આ અદાલતે આ રીતે નોંધ્યું છે: “૮. અમારી દૃષ્ટિએ, જો ભારતમાં વસૂલ કરવામાં આવેલ સમગ્ર આવકવેરાનો નોંધપાત્ર ભાગ, અથવા સમગ્ર કેન્દ્રીય આબકારી શુલ્કનો અથવા કસ્ટમ શુલ્કનો અથવા વેચાણવેરાનો નોંધપાત્ર ભાગ, અથવા ભારતમાં વસૂલ કરવામાં આવેલા અન્ય કોઈપણ કરનો નોંધપાત્ર ભાગ, કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ અથવા ધાર્મિક પંથના પ્રચાર અથવા જાળવણી માટે વપરાત, તો અનુચ્છેદ ૨૭નું ઉલ્લંઘન થાત. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, માની લો કે ભારતમાં વસૂલ કરવામાં આવેલા સમગ્ર આવકવેરાના ૨૫ % ભાગનો ઉપયોગ કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ અથવા ધાર્મિક પંથના પ્રચાર અથવા જાળવણી માટે

કરવામાં આવતો, તો તે, અમારી દ્રષ્ટિએ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૭નું ઉલ્લંઘન ગણાત.

૧૦. અમારા મત મુજબ, જો વસૂલ કરવામાં આવેલ કોઈપણ કરનો માત્ર પ્રમાણમાં નાનો ભાગ કોઈ ધાર્મિક સંપ્રદાયને કેટલીક સુવિધાઓ અથવા સગવડો અથવા રાહતો પૂરી પાડવા માટે વપરાય, તો તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૭નું ઉલ્લંઘન ગણાશે નહીં. માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે કરનો નોંધપાત્ર ભાગ કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મ માટે વપરાય, ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૭નું ઉલ્લંઘન થશે.

૧૪. તેથી, અમારી દ્રષ્ટિએ, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૭નું કોઈ ઉલ્લંઘન થતું નથી. અનુચ્છેદો ૧૪ અને ૧૫નું પણ કોઈ ઉલ્લંઘન થતું નથી, કારણ કે ભારતમાં અન્ય ધર્મો માટે પણ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે અને ખર્ચ કરવામાં આવે છે. તેથી, કોઈ ભેદભાવ નથી.”

૧૩. આ અદાલતે ટ્રાન્સપોર્ટ એન્ડ ડોક વર્ક્સ યુનિયન વિ. મુંબઈ પોર્ટ ટ્રસ્ટ (૨૦૧૧) ૨ એસસીસી ૫૭૫ માં, સરકારના નાણાંનો ધર્મો પર આવશ્યક ખર્ચ ક્યારે અનુચ્છેદ ૨૭નું ઉલ્લંઘનકારી બની શકે તે બાબત પર વિચાર કર્યો છે અને આ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત કર્યું છે:

“૧૦. ઔદ્યોગિક વિવાદો અધિનિયમની કલમ ૯એ ની જોગવાઈ જેટલી સંબંધિત છે, તે બાબતે એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે નીતિગત

નિર્ણય દ્વારા જે કર્મચારીઓ કામ કરી રહ્યા હતા તેમના સંબંધમાં કોઈ ફેરફાર લાવવાનો ઇરાદો નહોતો, તેથી કોઈ ફેરફારની નોટિસ આપવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નહોતો.

૧૧. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે એવો દાવો કરવા માટે કે કામદારો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજિ, જ્યારે તેઓ મૂળભૂત અધિકારના કોઈપણ ઉલ્લંઘનનો દાવો કરે, ત્યારે સંભાળપાત્ર છે, સર્વોચ્ચ અદાલતના પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૧૪૭૩ ના ચુકાદા પર આધાર મૂક્યો હતો. વિદ્વાન વકીલે આ દાવો કરવા માટે પણ સર્વોચ્ચ અદાલતના મોતી રામ વિ. નોર્થ ઈસ્ટ ફ્રન્ટિયર રેલ્વે એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૬૦૦ ના ચુકાદા પર આધાર મૂક્યો હતો કે પ્રતિવાદી-પોર્ટ એવી નીતિ ઘડી શક્યું હોત નહીં, જે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ ની ખાતરીનું ઉલ્લંઘન કરે.

૧૨. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિધાવાન વકીલે વધુમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ઓલ્ગા ટેલિસ વિ. બોમ્બે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ એસ.સી. ૧૮૦ ના ચુકાદા પર આધાર રાખીને દલીલ કરી કે જો કોઈ બાંહેધરી આપવામાં આવી હોય તો પણ, આવી બાંહેધરી આપનાર વ્યક્તિને પોતાના મૂળભૂત અધિકારનો દાવો કરવાથી તે બાંહેધરી રોકતી નથી.

૧૩. બીજી તરફ, પ્રતિવાદીઓ તરફથી વિદ્વાન વકીલે સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ પર, એટલે કે રવિ પોલ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૯૫ (૩) એસ.સી.સી. ૩૦૦, અને એમ.પી. સ્ટેટ ટેક્સટાઇલ કોર્પોરેશન લિ. વિ. મહેન્દ્ર ૨૦૦૫ (૧૦) એસ.સી.સી. ૬૭૫, આધાર મૂક્યો અને રજૂ કર્યું કે એક જ પ્રતિષ્ઠાનમાં અલગ ફરજના કલાકો ધરાવતા કર્મચારીઓ હોઈ શકે.

૧૪. અમારા મત મુજબ, અપીલકર્તાઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલ રિટ અરજીને ઔદ્યોગિક વિવાદ અધિનિયમ હેઠળ વૈકલ્પિક ઉપચાર ઉપલબ્ધ હોવાના આધારે વડી અદાલતે નામંજૂર કરવી જોઈતી હતી. એ સુસ્થાપિત છે કે રિટ અધિકારક્ષેત્ર વિવેકાધીન અધિકારક્ષેત્ર છે, અને જો અપીલકર્તાને વૈકલ્પિક ઉપચાર ઉપલબ્ધ હોય તો સામાન્ય રીતે એવો વિવેક વાપરવો જોઈએ નહીં. વર્તમાન મામલામાં, ઔદ્યોગિક વિવાદ ઊભો કરીને અપીલકર્તાઓને સ્પષ્ટ વૈકલ્પિક ઉપચાર ઉપલબ્ધ હતો અને તેથી વડી અદાલતે રિટ અરજી શા માટે સ્વીકારી તે અમારી સમજ બહાર છે. અમને એવું જણાય છે કે કેટલીક વડી અદાલતો અતિઉદાર અભિગમ અપનાવીને, સુસ્થાપિત કાનૂની સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરવામાં ન્યાયિક શિસ્તનું પાલન કરવા બદલે, બિનજરૂરી રીતે બાકી રહેલા કેસોના બોજમાં વધારો કરી રહી છે. છતાંપણ, અમે ગુણદોષના આધારે પણ આ મામલાનો વિચાર કરી શકીએ.”

૧૪. સરકાર આવા સ્થળોએ આયોજિત થતા કુંભ/સિંહસ્થ મેળાઓ પર વિશાળ રકમ ખર્ચે છે. અન્યથા પણ, જ્યારે દરરોજ અને ખાસ કરીને મેળાઓ તથા અન્ય તહેવારોના સમય દરમિયાન વ્યક્તિઓની મોટી સંખ્યામાં ભીડ એકત્રિત થાય છે, ત્યારે રાજ્ય પર યાત્રાળુઓને મૂળભૂત સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની ફરજ આવે છે. આશ્રયસ્થાનો ઉપલબ્ધ કરાવવા, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા તથા ધર્મનિરપેક્ષતાની સંકલ્પનાનું ઉલ્લંઘન થવાની ભીતિ વિના જરૂરી રકમ મંજૂર કરવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી સરકારની અવશ્યક ફરજ છે. જીવનના અધિકારમાં માનસિક અને બુદ્ધિગમ્ય વિકાસનો સમાવેશ થાય છે, જે શાંતિસ્ટાર બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ ખીમલાલ ટોટમે (૧૯૯૦) ૧ એસસીસી ૫૨૦ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે. પી.જી. ગુપ્તા વિ. ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૯૫) સપ્લિ. ૨ એસસીસી ૧૮૨ માં, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો સંબંધિત આંતરરાષ્ટ્રીય કરારને ધ્યાનમાં લેતાં, આહાર, વસ્ત્ર અને આશ્રયને કલમ ૨૧ નો ભાગ ગણવામાં આવ્યા છે.

૧૫. તમામ ધર્મોના ધાર્મિક આચાર-વિચારો, સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરવાની સંવિધાનિક બાધ્યતા છે અને તે દિશામાં કાર્ય કરવાની સમકક્ષ ફરજ પણ છે. તે જ રીતે, આવા ઐતિહાસિક સ્મારકો/દેવતાઓના સંરક્ષણ માટે જે કૃત્યો જરૂરી હોય તે કરવાનું પણ અનિવાર્ય છે. રાજ્ય એટલી રકમ ખર્ચવા માટે ફરજબદ્ધ છે કે જેથી માત્ર પુરાતત્ત્વીય, ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સ્મારકોનું જ સંરક્ષણ ન થાય પરંતુ ગર્ભગૃહ તથા દેવતાનું પણ સંરક્ષણ થાય; અન્યથા

દેવતાને જ બગડવા દેવામાં આવે તો સિમ્હસ્થ/ કુંભ મેળાઓ પર એટલી મોટી રકમ ખર્ચવાનો કોઈ ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી, જેમ કે અન્ય સ્થળોએ, વિશેષ કરીને નજીકના ઓમકારેશ્વર જ્યોતિર્લિંગ ખાતે, ચઢાવો ચઢાવવાથી અને તેને ઘસવાથી વગેરે કારણે તે બગડી ગયું છે અને હવે લિંગમની આસપાસ અવરોધક વાડ ઊભી કરવામાં આવી છે અને કોઈને તેને સ્પર્શ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી. જેમના અહેવાલો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એવા અન્ય મહત્વપૂર્ણ મંદિરો સંબંધિત સ્થિતિ એ જ છે. ઓમકારેશ્વર વિશે પ્રકાશિત અહેવાલોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વહીવટીતંત્રે જ્યોતિર્લિંગને વધુ ક્ષરણથી બચાવવા માટે દૂધ, ઘી, પાણી, દહીં અને અન્ય પરંપરાગત સામગ્રીના અર્પણ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. આ અત્યંત ખેદજનક છે કે અતિ મહત્વના અમારા જ્યોતિર્લિંગોનું આપણે સંરક્ષણ અને રક્ષણ કરી શક્યા નથી અને ઓમકારેશ્વરમાં મૂળ લિંગમના સ્થાને નવું લિંગમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રસ્તાવ હતો. ૨૦૦૬માં પણ ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગના ક્ષરણ અંગે અહેવાલ હતો અને એવી આશંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી કે બે ઊભી કોતરણીના કારણે ભવિષ્યમાં જ્યોતિર્લિંગ ત્રણ ટુકડામાં વહેંચાઈ જવાની પૂરતી શક્યતા હતી. તેમાં ઉદ્દેખિત સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકના અહેવાલના આધાર પર, જેમણે ૧૯૫૩થી જ્યોતિર્લિંગનું અવલોકન કર્યું હતું, તેમનું મત હતું કે જો યોગ્ય કાળજી લેવામાં નહીં આવે તો ભવિષ્યમાં આપણે શરમજનક સ્થિતિમાં મુકાઈ જશું. મહાકાલેશ્વર

દેશના દ્વાદશ (૧૨) જ્યોતિર્લિંગોમાં સૌથી પ્રાચીન જ્યોતિર્લિંગ છે. લિંગમના સતત ક્ષરણનું મુખ્ય કારણ પાણી અને અન્ય અશુદ્ધ પદાર્થો હતા.

૧૬. તારીખ ૭.૭.૨૦૧૪નો સમાચાર અહેવાલ પણ દર્શાવે છે કે મહાકાલેશ્વર મંદિરના સંચાલન તંત્રએ ખાંડ, ઘી, દૂધ અને દહીં વગેરે જેવી અશુદ્ધ પૂજાસામગ્રીના કારણે થયેલા ક્ષયની નિષ્ણાતો દ્વારા તપાસ કરાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. શુદ્ધ દૂધ, ઘી વગેરે યાત્રાળુઓને મળી રહે તે માટે મંદિરના કોરિડોરમાં સાંચી દૂધનો કિયોસ્ક સ્થાપિત કરવાની સૂચનાને અમલમાં ન લાવવામાં આવતાં તે અંગે ખેદ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ભક્તો પાસે નીચી કક્ષાની અને ભેળસેળયુક્ત સામગ્રી ખરીદવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી.

૧૭. ઉજ્જૈન સ્થિત પ્રસિદ્ધ ‘મંગલનાથ મંદિર’ અંગેના અહેવાલ મુજબ, ત્યાં ‘મંગલ ગૃહ શાંતિ’ માટે વિશેષ પૂજા અને અભિષેકમ કરવામાં આવે છે. અહેવાલ દર્શાવે છે કે જિલ્લા પ્રશાસને ખાંડ અને સિંદૂર અર્પણ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે, કારણ કે તેના ઘસાવથી શિવલિંગને નુકસાન થતું હતું. સર્વાધિક નુકસાન થતું હોવાથી ખાંડના ઉપયોગ પર તાત્કાલિક અસરથી પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને અન્ય સામગ્રીના ઉપયોગને પણ મર્યાદિત કરવાનો હતો. નીચી કક્ષાના તથા રાસાયણિક તત્વો ધરાવતા સિંદૂર અને હળદરના ચૂર્ણના ઉપયોગની પણ તપાસ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યો હતો અને પૂજા માટે ઔષધીય સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે એવો નિર્ણય લેવાયો હતો. આવી અતિમહત્વપૂર્ણ મંદિરામાં અર્પિત કરવામાં

આવતી ઉપરોક્ત અશુદ્ધ પૂજા સામગ્રીને કારણે દેવમૂર્તિઓ નષ્ટ થઈ રહી છે, તે દુઃખદ છે. નેપાળના મુસ્તાંગ જિલ્લામાં આવેલા મુક્તિનાથ મંદિરમાં મુક્તિનાથ લિંગમની મૂર્તિને સ્પર્શ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો એવો દર્શાવતો તા. ૧૨.૫.૨૦૧૪નો અહેવાલ નોંધ પર મુકવામાં આવ્યો હતો. તેમાં એ પણ ઉલ્લેખિત હતું કે મુક્તિનાથ મંદિરના વિકાસ માટે સરકારની ટીમ માસ્ટર પ્લાન પર કાર્યરત હતી.

ઉક્ત મંદિર બૌદ્ધો અને હિંદુઓ માટે પવિત્ર સ્થળ છે.

૧૮. નોંધ પર સંબંધિત અન્ય અહેવાલો પણ મુકવામાં આવ્યા છે, જેનો સંબંધ

આ અંગે છે

કોલ્હાપુર સ્થિત મહાલક્ષ્મી મંદિર અને છત્તીસગઢ રાજ્યના કવર્ધા ખાતેના ભોરમદેવ શિવલિંગ જેવા મંદિરમાં આવેલ અન્ય મહત્વપૂર્ણ દેવસ્થાનોને નુકસાન થતું હોવું. મહારાષ્ટ્રના નાસિક ખાતેના ત્ર્યંબકેશ્વર મંદિરમાં શિવલિંગના ક્ષરણ અંગેનો અહેવાલ. અહેવાલ દર્શાવે છે કે ક્ષરણનું કારણ પાણીનો અતિશય ઉપયોગ વગેરે છે. અમે શરૂઆતમાં જ લિંગના સંરક્ષણ માટે મંદિર સમિતિ પાસેથી જ સૂચનો માંગ્યા હતા. ૧.

૨.૩.

મંદિર સમિતિના પ્રારંભિક સૂચનો

૧૯. આ અદાલત દ્વારા તા. ૫.૫.૨૦૧૭ના રોજ પસાર કરવામાં આવેલ

આદેશના પાલનમાં

૪.

મંદિર સમિતિએ નીચે મુજબના સૂચનો રજૂ કર્યા છે:

૫.

“૨. કે, તે જના પાલનરૂપે સમિતિએ વિક્રમ યુનિવર્સિટી, ઉજ્જૈનના ભૂવિજ્ઞાન વિભાગ પાસેથી અહેવાલ માંગ્યો હતો, પ્રો. પી.કે. વર્મા, એપ્લાઇડ ભૂવિજ્ઞાનના પ્રોફેસરે અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. તેની સાથે સંલગ્ન કરી અને અનુબંધક આર-૧/૩ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવેલી તા. ૧૧.૦૬.૨૦૧૭.૬ ના અહેવાલની સાચી અને ચથાર્થ નકલ છે.

૭.

૩. એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે પ્રોફેસર વર્માના તા. ૧૧.૦૬.૨૦૧૭ના અહેવાલ મુજબ, શિવલિંગાનું ક્ષરણ મુખ્યત્વે અભિષેક અથવા અન્ય વિશેષ પૂજા દરમિયાન શિવલિંગાને વિવિધ પ્રકારની અશુદ્ધ પૂજાસામગ્રી, જેમાં ભેળસેળયુક્ત દૂધ, દહીં, ખાંડ, શેરડીનો રસ, ફૂલો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, સાથે સ્પર્શ કરાવવામાં આવે છે અને આવી વિધિઓ અનાદિકાળથી નિયમિત રીતે કરવામાં આવતી હોવાથી થાય છે.

૪. પ્રોફેસર વર્માના અવલોકન મુજબ, રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાની પ્રક્રિયા અત્યંત ઓછી તીવ્રતાની, અને વ્યવહારિક રીતે અવગણનીય માનવામાં આવે છે, તેમ છતાં. જોકે, શિલાના અન્ય ઘટકો (સિલિકા સિવાયના) આવા અશુદ્ધ/ભેળસેળવાળા પૂજા સામગ્રીથી પ્રભાવિત થવા સંવેદનશીલ છે. તેમણે સૂચન કર્યું હતું કે શિવલિંગ પર અશુદ્ધ અથવા રાસાયણિક રીતે ભેળસેળ કરાયેલ પૂજા સામગ્રીના ઉપયોગને ટાળવાથી આ રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા અને ક્ષયને ઘટાડવામાં આવી શકે છે.

૫. પ્રોફેસર વર્મા દ્વારા કરવામાં આવેલા સૂચનને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ શિવલિંગના કોઈપણ ક્ષરણથી રક્ષણ કરવા મંદિર સમિતિની ગંભીર ઈચ્છાને ધ્યાને લઈ, કલેક્ટર દ્વારા, જે સમિતિના અધ્યક્ષ પણ છે, ક્ષરણના મુદ્દે ચર્ચા કરવા તેમજ શિવલિંગમાં વધુ કોઈ ક્ષરણ ટાળવા માટેના પ્રસ્તાવ અને ઉપચારાત્મક પગલાંઓની તપાસ કરવા એક વિશેષ ઉપસમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. ઉપસમિતિ નીચે મુજબના ૭ સભ્યોની હતી.

૧. પં. શ્રી આનંદ વ્યાસ, પુરાતત્વવિદ

૨. પી.ટી. ઘનશ્યામ શર્મા / પ્રતિનિધિ, શ્રી એમ.ટી.એસ., ઉજ્જૈન
૩. પં. પ્રદીપ શર્મા, શ્રી એમ.ટી.એસ.ના ભૂતપૂર્વ સમિતિ સભ્ય, ઉજ્જૈન

જ. પં. અશોક શર્મા – પુરોહિત

પ. શ્રી પ્રકાશેન્દ્ર માથુર, પુરાતત્વવિદ

૬. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ મંડળના પ્રતિનિધિ

૭. એડમિનિસ્ટ્રેટર, શ્રી મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિ, ઉજ્જૈન ૬. ઉપસમિતિની પ્રથમ બેઠક ૧૩.૦૬.૨૦૧૭ ના રોજ યોજાઈ હતી, જેમાં રાજ્ય સરકારના ફૂડ કન્ટ્રોલરે પણ ઉક્ત બેઠકમાં ભાગ લીધો હતો. શિવલિંગાના ક્ષયથી રક્ષણ માટેના ઉપચારાત્મક પગલાં અંગે વિગતવાર ચર્ચા બાદ સમિતિ દ્વારા નીચેના ઉપચારાત્મક પગલાં પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યા હતા :

ક્રમ સં. વિષય સૂચન

૧. ભગવાનને અર્પણ કરવાનું દૂધ અંગે વિચારણા/ચર્ચા ત્યાં એક પરંપરા છે

ભગવાન મહાકાલેશ્વરનો દુગ્ધાભિષેક. આ

સંદર્ભે એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે

ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું દૂધ ઉપયોગમાં

લેવામાં આવે. દૂધમાં કોઈપણ પ્રકારની

ભેળસેળ હોવી જ નહીં જોઈએ. આ બાબતે

કડક નિયમો બનાવવામાં આવી શકે. આ

હેતુ માટે મંદિર સમિતિ પોતાની જ સ્તરે

દૂધની વ્યવસ્થા કરી શકે. આ હેતુ માટે

‘સાંચી’ નો ઉપયોગ કરી શકાય અને

ભવિષ્યમાં મંદિર ગૌશાળાનું વધુ
ઉન્નતીકરણ કરીને દૂધ સીધું ગૌશાળાથી
મંદિર સુધી લાવવામાં આવે તથા બહારના
સ્ત્રોતોમાંથી લાવવામાં આવતું દૂધ કડક
રીતે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે.

૨. પંચામૃત પૂજન (અર્પણ) ના મુદ્દા અંગે વિચારણા/ચર્ચા પંચામૃત

ભગવાન શિવનું અભિષેક દરરોજ કરવામાં
આવે છે. આ સંદર્ભે, એવું સૂચવવામાં
આવ્યું હતું કે પંચામૃત મંદિર
સમિતિ/સમિતિ દ્વારા જ તૈયાર કરવામાં
આવે. આ હેતુ માટે, તે પોતાના સ્તરે
ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું દૂધ અને દહીં
ઉપલબ્ધ કરાવે અને પંચામૃતમાં ખાંડ
સીધી ન મિશ્રિત કરે. આ હેતુ માટે,
ખાંડની ભૂકીનો ઉપયોગ કરી શકાય.
પંચામૃતની માત્રા, જે અગાઉથી ૧ ¼
લિટર માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે,
તેનું પાલન કરવામાં આવે. મધ (શિદ્ધ)

વગેરે ગ્રામોદ્યોગ વગેરેમાંથી ઉપલબ્ધ
કરાવી શકાય.

૩. દુકાનો પર પૂજા / અર્પણ અંગે વિચારણા / ચર્ચા

સ્થિત બહાર

સામગ્રી મંદિર, તે

પૂજા/અર્ચના માટેની સામગ્રી, જેમ કે
અબીર, ગુલાલ, કુમકુમ (કેસર) વગેરે,
વેચવામાં આવે છે. આ સંદર્ભે સૂચવવામાં
આવ્યું હતું કે મંદિર સમિતિ
(ટી.એ.એમ.પી.લ કમિટી) એક દુકાન
નિશ્ચિત કરી શકે અથવા સમિતિ પોતે જ
એવી દુકાન ચલાવી શકે જ્યાં શુદ્ધ પૂજા
સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય. હાલમાં મંદિરના
બહારના વિસ્તારમાં વેચાતી પૂજા સામગ્રીને
તાત્કાલિક પ્રતિબંધિત/મર્યાદિત કરી
શકાય.

૪. જલાભિષેક માટે ‘જલપાત્ર’ અંગે ચર્ચા

ભગવાન મહાકાલેશ્વરના (જળ અભિષેક)
માટે જલદ્ધાર (વોટરગેટ) ખાતે જલપાત્ર
સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. ઉક્ત
જલપાત્રને દરરોજ ગરમ પાણીથી સાફ કરી
શકાય જેથી પાઈપ વગેરેમાં એકત્ર થતો
અમ્લ એકત્રિત/જમા ન થાય.

ભગવાનના ‘જ્યોતિર્લિંગ’ પર સતત મોટો હાર વગેરે રાખવાના
મુદ્દા અંગે વિચારણા. સતત જળાભિષેક

(જળ અભિષેક) ભગવાન
મહાકાલેશ્વરને સવારે ૦૬ વાગ્યાથી
સાંજે ૪.૩૦ વાગ્યા સુધી કરવામાં આવે
છે. આ હેતુસર, ભગવાનના
‘જ્યોતિર્લિંગ’ પર મોટી માળા વગેરે
સતત રાખવામાં આવી શકે જેથી પાણી,
દૂધ વગેરે સીધા જ જ્યોતિર્લિંગ પર ન
પડે.

૬ પાણી, દૂધ અને વસ્તુઓ વગેરેની તપાસ અંગેના મુદ્દાનું વિચારણું.
આ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું

સભામાં આ બાબત પ્રાપ્ત થઈ હતી કે,
જે લેખો અને સામગ્રીઓથી ભગવાન
મહાકાલેશ્વરની પૂજા વગેરે દરરોજ
કરવામાં આવે છે, તે બધાનું એકવાર
પરીક્ષણ કરવામાં આવે, જેથી આ
હકીકત સ્પષ્ટ થઈ શકે કે કઈ સામગ્રી
જ્યોતિર્લિંગ માટે અનુકૂળ/યોગ્ય છે
અને કઈ સામગ્રી જ્યોતિર્લિંગ પર
પ્રતિકૂલ અસર કરે છે.

આ સાથે સંલગ્ન અને પરિશિષ્ટ આર-૧/૪ તરીકે ચિહ્નિત, તા.
૧૩.૦૬.૨૦૧૭ ની બેઠકની કાર્યવાહી-નોંધની સચોટ અને સચી
નકલ છે.

કે ઉક્ત પ્રસ્તાવનો અમલ કરવા માટે સમિતિએ સ્વીકાર કર્યો છે અને તે
અનુસાર મંદિર સમિતિ શિવલિંગના રક્ષણ માટે પગલાં લઈ રહી છે.
ઉપરોક્ત પ્રસ્તાવ તે અનુસાર માનનીય અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં
આવે છે.”

પ્રો. પ્રમોદ કે. વર્માનો તા. ૧૧.૦૬.૨૦૧૭નો અહેવાલ ૨૦. પ્રો. પ્રમોદ કે.
વર્માનો તા. ૧૧.૬.૨૦૧૭નો અહેવાલ પણ સમિતિ દ્વારા અનુબંધક આર-
૧/૩ના સ્વરૂપમાં નોંધાવવામાં આવ્યો છે, જે નીચે મુજબ છે:

“જય શ્રી મહાકાલ

૧૧મી જૂન ૨૦૧૭

આ સંક્ષિપ્ત વર્ણનમાં ભક્તો દ્વારા પૂજાના અર્પણોના કારણે લોર્ડ મહાકાલેશ્વર શિવલિંગના સંભવિત ઘસારા અંગેનું દૃશ્ય અવલોકન સમાવેશ પામે છે.

મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિના આમંત્રણથી, હું ડૉ. અવદેશ ભટ્ટ સાથે ઉપરોક્ત કાર્ય કરવા માટે ૦૮મી જૂન ૨૦૧૭ના રોજ બપોરે ૨:૦૦ વાગ્યે ભગવાન મહાકાલેશ્વર મંદિરની મુલાકાતે ગયો હતો. સ્પષ્ટ કારણોસર, માત્ર મર્યાદિત નિરીક્ષણ કરવું શક્ય હતું અને તેથી માત્ર ટોચ અને હાથમાં રાખી શકાય તેવો લેન્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

નીચેની નોંધો કરવામાં આવી હતી: –

૧. પવિત્ર શિવલિંગનો વ્યાસ અંદાજે ૨ ફૂટ છે અને તેની ઊંચાઈ ૨ ફૂટ છે.
૨. શિવ લિંગ રેતપથ્થરથી બનેલું છે (જે નજીકના વિસ્તારોમાં મળતા વિંધ્ય રેતપથ્થર સાથે ખૂબ સમાન દેખાય છે).
૩. રેતીપથ્થર સ્વભાવથી એરિનેશિયસ પ્રકારનો છે, જેમાં સામાન્ય રીતે ૨ મી.મી.થી ઓછી કદના ક્વાર્ટ્ઝ ક્લસ્ટર્સનો મુખ્ય ટકા સમાવેશ પામે છે. હેન્ડ લેન્સ દ્વારા આ ક્લસ્ટર્સ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે.

૪. અન્ય ક્લાસ્ટિક પદાર્થ ફેલ્ડસ્પાર (ઓર્થોક્લેઝ) હોવાનું જણાય છે, જે શિલાને વિશિષ્ટ ગુલાબી છાંટવાળો રંગ આપે છે.

૫. રચના પણ લગભગ સમાન પ્રકારની જ છે.

૬. બંધનકારક પદાર્થ મુખ્યત્વે સિલીશિયસ છે. તેમ છતાં, કેલ્કેરિયસ/ફેલ્ડસ્પેથિક (લેન્સ દ્વારા અવલોકનથી ભિન્ન પાડી શકાય તેમ નથી) પ્રકારના બંધનકારક પદાર્થોની અલ્પ માત્રા પણ હાજર છે.

૭. સિલિસિયસ પદાર્થ સિવાયનું સિમેન્ટકરણ પદાર્થ આમ્લીય પર્યાવરણના સંપર્કમાં આવે ત્યારે તેના દ્રાવણ પામવાની સંભાવના છે. તેના પરિણામે, શિવલિંગ પર નાનાં ખાડાં (અથવા ખાબોચિયાં) વિકસી શકે છે.

૮. અભિષેક દરમિયાન શિવલિંગ પર ભેળસેળયુક્ત/અશુદ્ધ પૂજા સામગ્રી અર્પણ કરવામાં આવે ત્યારે ખાડાઓ અથવા ખાબોચિયાં પડી શકે છે. દીર્ઘ ગાળામાં, નિયમિત રીતે કરવામાં આવતા અભિષેક અથવા અન્ય વિશેષ પૂજા દરમિયાન ભેળસેળયુક્ત દૂધ, દહીં, ખાંડ, શેરડીનો રસ, ફૂલો વગેરે સહિતની વિવિધ અશુદ્ધ પૂજા સામગ્રીના શિવલિંગ સાથેના સ્પર્શને કારણે ફરણ થઈ શકે છે.

૧૦. એકવાર નાનો ખાડો પણ બની જાય, તો આ પદાર્થો પથ્થરમાં પ્રવેશી શકે છે અને વિવિધ રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા બંધનને ઢીલું પાડવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે.

૧૧. કારણ કે આ ખડક મોટાભાગે સિલિકાયુક્ત પદાર્થથી બનેલો છે, તેથી રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાની પ્રક્રિયા અત્યંત નીચી તીવ્રતાવાળી, વ્યવહારિક રીતે નગણ્ય ગણાય છે. તથાપિ, ખડકના અન્ય ઘટકો (સિલિકા સિવાયના) આવી અશુદ્ધ/ભેળસેળયુક્ત પૂજા સામગ્રીથી અસરગ્રસ્ત થવા સક્ષમ છે.

૧૨. નિશ્ચિત નિષ્કર્ષે પહોંચવા માટે વધુ પદ્ધતિસર અને વૈજ્ઞાનિક તપાસની આવશ્યકતા હોઈ શકે છે.

૧૩. તેમ છતાં, આ તબક્કે, એવું સૂચવવામાં આવે છે કે અશુદ્ધ અથવા રાસાયણિક રીતે ભેળસેળ કરાયેલ પૂજાની સામગ્રી શિવલિંગ પર અર્પણ કરવાનું ટાળવું જોઈએ.”

૨૧. તા. ૧૩.૬.૨૦૧૭ની મંદિર સમિતિની બેઠકની કાર્યવાહી પણ આર-૧/૪ દ્વારા નોંધપાત્ર દસ્તાવેજરૂપે નોંધ પર મૂકવામાં આવી છે. તેનો સંબંધિત અંશ નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“શ્રી મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિ,

ઉજ્જૈન

બેઠકની કાર્યવાહી નોંધ તા. ૧૩.૦૬.૨૦૧૭

આજે મહાકાલેશ્વર મંદિરના વહીવટી કચેરીમાં શ્રી એસ.એસ. રાવત, વહીવટદાર અને સંયુક્ત કલેક્ટર, ના અધ્યક્ષસ્થાને ભગવાન

મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગાનું શ્રેષ્ઠ રીતે સંરક્ષણ કેવી રીતે કરી શકાય તે અંગે બેઠક યોજાઈ હતી. નીચેના સભ્યો હાજર હતા:— ૧. ડૉ. પ્રકાશેન્દ્ર માથુર, પુરાતત્ત્વવિદ

૨. પં. પ્રદીપ શર્મા ભૂતપૂર્વ સમિતિ સભ્ય

૩. પૂજારીના પ્રતિનિધિ પં. આશિષ શર્મા

૪. પં. અશોક શર્મા પુરોહિત

૫. શ્રી ડી.વી. એસ. રાવત પ્રદૂષણ વિભાગ

૬. શ્રી શૈલેશ કુમાર ગુપ્તા ખાદ્ય નિયંત્રક

સભામાં હાજર રહેલ સભ્યો દ્વારા જ્યોતિર્લિંગમાં થયેલા ઘસારા અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી અને સમિતિ દ્વારા નીચે મુજબના સૂચનો પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યા:—

ક્રમાંક વિષય સૂચન

૧. ભગવાનને અર્પણ કરવાના દૂધના દુગ્ધાભિષેક કરવાની પરંપરા છે, તેના અંગે વિચારણા/ચર્ચા

ભગવાન મહાકાલેશ્વર. આ સંદર્ભમાં એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું દૂધ ઉપયોગમાં લેવાઈ શકે. દૂધમાં કોઈપણ પ્રકારની ભેળસેળ હોવી જ

નહીં જોઈએ. આ બાબતમાં કડક નિયમો બનાવવામાં આવી શકે. આ હેતુસર, મંદિર સમિતિ (મંદિર સમિતિ) પોતાનાં સ્તરે દૂધ માટે વ્યવસ્થા કરી શકે. આ હેતુસર, ‘સાંચી’ નો ઉપયોગ કરી શકાય અને ભવિષ્યમાં મંદિર ગૌશાળાનું વધુ ઉન્નતીકરણ કરીને દૂધ સીધું ગૌશાળામાંથી મંદિરે લાવવામાં આવી શકે અને બહારના સ્ત્રોતોમાંથી આયાત કરવામાં આવતું દૂધ કડકપણે પ્રતિબંધિત કરી શકાય.

૨. પંચામૃત વિષયક વિચારણા/ચર્ચા શિવ ભગવાનને પંચામૃત અભિષેક દરરોજ કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં, એવો સૂચન કરવામાં આવ્યો હતો કે પંચામૃત પૂજન (અર્પણ) તરીકે હોઈ શકે

મંદિર સમિતિ દ્વારા જ સ્વયં તૈયાર કરાયેલ. આ હેતુ માટે, તે પોતાના સ્તરે ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું દૂધ અને દહીં ઉપલબ્ધ કરાવી શકે છે અને પંચામૃતમાં સીધી રીતે ખાંડ ભેળવી શકશે નહીં. આ હેતુ માટે, ખાંડની ભૂઝીનો ઉપયોગ કરી

શકાય. પંચામૃતની માત્રા, જે ૧ ¼
લિટર માટે અગાઉથી નિર્ધારિત કરવામાં
આવી છે, તેનું પાલન કરવામાં આવી
શકે. મધ (શહદ) વગેરે ગ્રામોદ્યોગ વગેરે
પાસેથી ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય.

૩. મંદિરની બહાર સ્થિત દુકાનો પર પૂજા/અર્પણ સામગ્રી અંગે
વિચારણા/ચર્ચા, જેમાં અર્પણ/પૂજાની વસ્તુઓ, એટલે કે અબીર,
ગુલાલ, કુંકુમ અંગેનો સૂચન

(સાફોન) વગેરે. આ સંદર્ભમાં એવું
સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે મંદિર સમિતિ
(ટી.એ.એમ.પી.લ કમિટી) કોઈ દુકાન
નક્કી કરી શકે અથવા સમિતિ પોતે જ
એવી દુકાન ચલાવી શકે જ્યાં શુદ્ધ પૂજા
સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય. હાલમાં મંદિરના
બહારના વિસ્તારમાં વેચાતી પૂજા
સામગ્રીને તાત્કાલિક
પ્રતિબંધિત/મર્યાદિત કરી શકાય.

૪. ભગવાન મહાકાલેશ્વરના જલાભિષેક (જળ અર્પણ) માટે ‘જલપાત્ર’
અંગે ચર્ચા, તે

જળદ્વાર (વોટરગેટ) પર જલપાત્ર
સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. ઉક્ત જલપાત્રને
દરરોજ ગરમ પાણીથી સાફ કરવામાં આવે
જેથી પાઈપ વગેરેમાં ભેગો થતો અમ્લ ભેગો
ન થાય/સચવાઈ ન રહે.

પ. ભગવાનના ‘જ્યોતિર્લિંગ’ પર સતત રેતપથ્થરની માળા વગેરે હોવા તથા
સતત જળાભિષેક થવાના પ્રશ્નના વિચારણા

(જળ અભિષેક) ભગવાન મહાકાલેશ્વરને
સવારે ૦૬ વાગ્યાથી સાંજે ૪.૩૦ પી.એમ.
સુધી કરવામાં આવે છે. આ હેતુસર, મોટી
માળા વગેરે ભગવાનના ‘જ્યોતિર્લિંગ’ પર
સતત રહી શકે જેથી પાણી, દૂધ વગેરે સીધા
જ જ્યોતિર્લિંગ પર ન પડે.

ક. પાણી, દૂધ અને વસ્તુઓ વગેરેના પરીક્ષણના મુદ્દાનો વિચાર.

સભામાં આ સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું કે વસ્તુઓ અને સામગ્રી

ભગવાન મહાકાલેશ્વરની પૂજા વગેરે માટે
દરરોજ ઉમટી પડતી ભીડ તથા આ બધી
બાબતોનું એકવાર પરીક્ષણ કરવામાં આવે,
જેથી આ હકીકત સ્પષ્ટ થઈ શકે કે

જ્યોતિર્લિંગ માટે કઈ સામગ્રી અનુકૂળ/યોગ્ય
છે અને કઈ સામગ્રીથી જ્યોતિર્લિંગ પર
પ્રતિકૂળ અસર થાય છે.

હસ્તાક્ષર/ –

એડમિનિસ્ટ્રેટર અને સંયુક્ત કલેક્ટર

શ્રી મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિ
ઉજ્જૈન”

આ અદાલત દ્વારા એ.એસ.આઈ. / જી.એસ.આઈ. ની સમિતિની રચના

૨૨. આ અદાલતે તા. ૨૫.૮.૨૦૧૭ના આદેશ દ્વારા ભારતીય પુરાતત્ત્વ
સર્વેક્ષણના બે અધિકારીઓ અને ભારતીય ભૂસ્તરીય સર્વેક્ષણના બે
અધિકારીઓની એક સમિતિની રચના કરીને અહેવાલ રજૂ કરવા જણાવ્યું હતું.
આદેશનો સંબંધિત અંશ નીચે મુજબ છે:

“શ્રી તુષાર મહેતા, વિદ્વાન એ.એસ.જી. દ્વારા નિષ્ણાત સમિતિની
રચના કરવા અને આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના બે
અધિકારીઓ તથા જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના બે
અધિકારીઓના નામો મનોનિત કરવા બાબતનો એક પ્રસ્તાવ રજૂ
કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી મહેતાએ રજૂ કર્યું છે કે આ અધિકારીઓ પોતાના
ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો છે.

કેન્દ્ર સરકાર નીચેની ટીમ સૂચવે છે :

૧. પુરાતત્વીય માટે ૧. શ્રી મદન સિંહ ચૌહાણ, પ્રાદેશિક નિયામક,
સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા

(પુરાતત્વવિદ), એ.એસ.આઈ., મધ્ય ક્ષેત્ર,
ભોપાલ ૨. ડૉ. વી.કે. સક્સેના, નિર્દેશક
(વિજ્ઞાન), (પુરાતત્વ રાસાયણશાસ્ત્રી),
એ.એસ.આઈ., વિજ્ઞાન શાખા, દેહરાદૂન

૨.	ભારતીય ભૂગર્ભીય સર્વેક્ષણ માટે ૧. શ્રી હેમરાજ સુર્યવંશી, ઉપ નિયામક જનરલ, રાજ્ય એકમ, મધ્ય પ્રદેશ, જી.એસ.આઈ., ભોપાલ. ૨. શ્રી એલ.એલ. વિશ્વકર્મા, નિયામક, જી.એસ.આઈ., ભોપાલ
----	--

ભારત સંઘે આ રીતે રચાયેલ સમિતિના ખર્ચનો ભાર વહન કરવો પડશે.

સમિતિએ ઉજ્જૈન (એમપી) ના મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમનો અભ્યાસ/
સર્વેક્ષણ/ વિશ્લેષણ/ પરીક્ષણ કરી, જો હોય તો, લિંગમના કદમાં થતો
ક્ષય કયા દરે થઈ રહ્યો છે તે દર્શાવતો અહેવાલ તૈયાર કરવો અને લિંગમનો
આ ક્ષય/ સંકોચન અટકે તેની ખાતરી કરવા માટે કયા ઉપાયો/ પગલાં/

સાવચેતીઓ લેવાં જરૂરી છે તે દર્શાવવું. સમિતિએ અન્ય સંરચનાઓ તેમજ મંદિરનો પણ અભ્યાસ કરી, સમગ્ર પરિસરની સર્વાંગી સુધારણા અને તેના સંરક્ષણ માટે કયા પગલાં લેવાં જરૂરી છે તે અંગે પણ રજૂઆત કરવી.

સમિતિને આ બાબતનો અભ્યાસ કરીને અહેવાલ રજૂ કરવા દેવામાં આવે કે છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકાઓ દરમિયાન લિંગમનું કેટલું ક્ષય થયું છે અને તેના નિવારણ માટે અન્ય કયા ઉપાયો કરવાના છે.

સમિતિને આજથી ચાર અઠવાડિયાની અંદર અહેવાલ રજૂ કરવા દેવામાં આવે. અહેવાલ જ્યારે જ્યારે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેની એક નકલ પક્ષકારોના વિદ્વાન વકીલને પૂરી પાડવામાં આવે. અમે પ્રશાસકને સર્વોત્તમ સહકાર આપવા વિનંતી કરીએ છીએ. આ બાબતને મંગળવારે અર્થાત્ ૦૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ યાદીબદ્ધ કરો.”

એ.એસ.આઈ./ જી.એસ.આઈ. ની નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા અહેવાલ

૨૩. નીચે દર્શાવેલ એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ. ના ઉપરોક્ત નિષ્ણાતો દ્વારા રજૂ કરાયેલ અહેવાલ (છાયાચિત્રોને બાદ કરતાં) છે:

“અહેવાલ

ઉજ્જૈનના મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમના અભ્યાસ / સર્વેક્ષણ / વિશ્લેષણ /
પરીક્ષણ અંગે

(એમપી)

દ્વારા :

૧: મદન સિંહ ચૌહાણ, પ્રાદેશિક નિયામક, એ.એસ.આઈ., મધ્ય પ્રદેશ,
ભોપાલ

૨: ડૉ. વી.કે. સક્સેના. ડિરેક્ટર (સાયન્સ), એ.એસ.આઈ., સાયન્સ,
બ્રાંચ દેહરાદૂન

૩: હેમરાજ સુર્યવંશી, ડેપ્યુટી ડિરેક્ટર જનરલ, જી.એસ.આઈ., ભોપાલ

૪: એલ.એલ. વિશ્વકર્મા, નિયામક (જી.એસ.આઈ.), ભોપાલ

અહેવાલ વિશે

આ અહેવાલ ભારતના અતિરિક્ત સોલિસિટર જનરલને, આર્કિયોલોજિકલ
સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા (એ.એસ.આઈ.) અને જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ
ઇન્ડિયા ના સમિતિના સભ્યો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. વિષય અંગેના
તેમના જ્ઞાન અને ક્ષેત્રના અનુભવના આધારે સામાન્ય રીતે
જ્યોતિર્લિંગની સંરક્ષણ સ્થિતિ તથા ક્ષય/બગાડના કારણો.

અહેવાલ ૪ (ચાર) અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે.

અહેવાલનો ૧મો અધ્યાય મહાકાલ મંદિરના પુરાતત્ત્વીય અને ધાર્મિક
મહત્ત્વ તેમજ તેના યોગ્ય જતન અને પુનઃસ્થાપનાની આવશ્યકતા વિશે

છે, જે મદન સિંહ ચૌહાણ, પ્રાદેશિક નિયામક, એ.એસ.આઈ., કેન્દ્રીય પ્રદેશ, ભોપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ છે.

અહેવાલનું રમું પ્રકરણ ડૉ. વી. કે. સક્સેના, નિયામક (સાયન્સ), એ.એસ.આઈ. દ્વારા વિષય અંગેના તેમના જ્ઞાન અને ક્ષેત્રમાંના તેમના અનુભવના આધારે જ્યોતિર્લિંગના સર્વાંગી ક્ષય/ગ્રહણતાના સંબંધમાં કરાયેલ સામાન્ય નિરીક્ષણો સાથે સંબંધિત છે.

૩જું પ્રકરણ હેમરાજ સુર્યવંશી, ડી.વાય. ડાયરેક્ટર જનરલ અને એલ.એલ. વિશ્વકર્મા, ડાયરેક્ટર, જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, ભોપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ શિવલિંગના ભૂ-વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ સાથે સંબંધિત છે.

૪થો અધ્યાય સૂચનો, ભલામણો અને ઉપચારાત્મક ઉપાયો સાથે સંબંધિત છે.

વિષયસૂચિ

પ્રકરણ ▪ ૧

૧: –ઉજ્જૈન અને મહાકાલ મંદિરનું ધાર્મિક અને પુરાતત્ત્વીય મહત્વ

૧.૧: પ્રસ્તાવના

૧. ૨: ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક મહત્વ

૧. ૩: ઉજ્જૈનમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત વારસાનું પ્રાધાન્ય

૧. જ: પુરાતત્ત્વીય પુરાવા

૧. પ: મહાકાલ મંદિર અને પરિસર

૧. ક: ગર્ભગૃહ અને શિવલિંગની સ્થિતિ

૧. ૭ એ:- શિવલિંગ, ફેરફાર, અને અસર

બી:-પ્રાતઃકાલીન પૂજા અને પૂજામાં ઉપયોગમાં લેવાતી સામગ્રી

૧. ૮: મંદિર પરિસરની જાળવણી અને પુનઃસ્થાપન તથા પ્રવૃત્તિઓ

અધ્યાય – ૨ ૨: મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગના સંદર્ભમાં પથ્થરના સ્વાભાવિક
(ભૌતિકો~રાસાયણિક) અપક્ષય

૨. ૧ વિધિઓ દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી કેટલીક અર્પણ
સામગ્રીઓના સામાન્ય રાસાયણિક લક્ષણો:

ઓ દૂધ

ઓ દહીં અથવા જામેલું દૂધ

ઓ ઘરેલું દેશી ઘી

ઓ મધ

ઓ ખાંડના ઉત્પાદનો

ઓ ચંદન અથવા ચંદન

ઓ ભાંગ (ગાંજો)

અથવા અબીર અથવા ગુલાલ

ઓ કંકુ અથવા કુમકુમ

ઓ ફળના રસ

ઓ ભરમ/ ગાયના છાણના ઉપળાની રાખ

ો તેલના દીવા, ધૂપ અથવા અગરબત્તીઓ

૨.૨. રેતપથ્થરનું પ્રાકૃતિક અપક્ષય

અ: પાણી – પથ્થરના ક્ષયનું એક મુખ્ય કારણ

બી: પથ્થરનું જૈવિક ક્ષય અથવા જૈવિક અવક્ષય

૨.૩. મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગ અને ગર્ભગૃહ એ ની તપાસ: જ્યોતિર્લિંગનું સામાન્ય નિરીક્ષણ

બી: પ્રવાહી અને ઘન પદાર્થોના નિકાલ માટેની ગટર સુવિધાઓ

સી: વિદ્યુત જોડાણ-ઉપકરણો

૨.૪. –અન્ય અવલોકનો અધ્યાય –૩ જ્યોતિર્લિંગમ મહાકાલેશ્વર,

ઉજ્જૈનનો ભૂ-વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ

૩. ૧ પરિચય

૩. ૨ જ્યોતિર્લિંગમનું અવલોકન અને અભ્યાસ

૩.૨. ૧ દૃશ્ય અવલોકન

૩.૨. ૨ અભ્યાસ આધારિત સાધન

૩.૨. ૨(એ) સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર દ્વારા વર્ણપટ સંબંધિત અભ્યાસ

૩.૨. ૨(બી) પોર્ટેબલ એક્સઆરએફ અભ્યાસ

૩. ૩ પોર્ટેબલ જળ વિશ્લેષણ કીટ અને આઈસીપી-એમએસ સાધનો
દ્વારા જળ વિશ્લેષણ

૩.૩. ૧ રાખ વિશ્લેષણ

૩. ૪ ચર્ચા અને અર્થઘટન

૩.૪. ૧ અપક્ષયની વ્યાપ્તિ

૩.૪. ૨ કારણભૂત પરિબલ

૩.૪. યુગો દરમિયાન ક્ષયપ્રક્રિયા

અધ્યાય- ૪

અ: સૂચનો અને ભલામણો

બી: ઉપચારાત્મક પગલાં

પરિશિષ્ટોની વિગતો

૧. જ્યોતિર્લિંગમ, મહાકાલેશ્વર મંદિર, ઉજ્જૈનનો પૂજાનો સમયપત્રક અને
અર્પણ સામગ્રી

૨. મહાકાલેશ્વર મંદિર, મધ્ય પ્રદેશના જ્યોતિર્લિંગમનો સ્પેક્ટ્રોસ્કોપી અભ્યાસ, ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલેશ્વર મંદિરના જ્યોતિર્લિંગમનો એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસ

૩(એ) પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. સાધન દ્વારા લિંગમ શિલાનું અંદાજિત રાસાયણિક વિશ્લેષણ

૪(એ) ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલેશ્વર મંદિર પરિસરમાંથી લેવાયેલા પાણીના નમૂનાઓનું રાસાયણિક વિશ્લેષણ

(બી) મહાકાલેશ્વર પરિસર, ઉજ્જૈનમાંથી લેવામાં આવેલા પાણીના નમૂનાઓમાં ટ્રેસ એલિમેન્ટ વિશ્લેષણ

૪(સી) જ્યોતિર્લિંગમને અર્પિત ભસ્મનું રાસાયણિક વિશ્લેષણ: અને મહાકાલ મંદિરના રાખના નમૂનાઓ

૧. ૧ પરિચય: ભારતના એડિશનલ સોલિસિટર જનરલના નિર્દેશ મુજબ, આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના ડાયરેક્ટર જનરલે પોતાના કાર્યાલયના પત્ર ક્રમાંક ૩૩/બીઓ/૨૦૧૭-એમ તા. ૨૪.૮.૨૦૧૭ દ્વારા હસ્તાક્ષરકર્તાઓના નામો એવી સમિતિ માટે ભલામણ કર્યા હતા કે જે ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલ મંદિરના શિવલિંગના ક્ષયનું મૂલ્યાંકન કરે અને એવો અહેવાલ તૈયાર કરે જેમાં, જો હોય તો, છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકાઓ દરમિયાન લિંગમના કદમાં થતો ક્ષય કયા દરે થઈ રહ્યો છે તે દર્શાવવામાં આવે તેમજ લિંગમનો આ ક્ષય/સંકોચન અટકે તેની ખાતરી કરવા માટે

કયા ઉપાયો/પગલાં/સાવચેતી રાખવાની જરૂરી છે તે દર્શાવવામાં આવે. તે ઉપરાંત, અન્ય માળખાઓ તેમજ મંદિરનો પણ અભ્યાસ કરીને સમગ્ર પરિસરના સર્વાંગી સુધારણા અને તેના સંરક્ષણ માટે કયા પગલાં લેવાની આવશ્યકતા છે તે અંગે અહેવાલ રજૂ કરવાનો હતો. ઉક્ત નિર્દેશના અનુસંધાને, ઉજ્જૈન ખાતે મહાકાલ અથવા મહાકાલેશ્વર તરીકે ઓળખાતા મંદિરનું સમિતિના સભ્યો દ્વારા સંયુક્ત રીતે તા. ૭.૯.૨૦૧૭ના રોજ નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

પરિસરની અંદર આવેલ મહાકાલના શિવલિંગ, મંદિર તથા અન્ય અનુસંગી દેવસ્થાનોના મૂલ્યાંકન અંગેનું અવલોકન રજૂ કરતાં પહેલાં, સમિતિએ તેની પુરાતત્ત્વીય, ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક મહત્તાને ઉજાગર કરવું અનિવાર્ય ગણ્યું, જેથી તે દૃષ્ટિકોણથી મૂલ્યાંકન કરી શકાય.

ઉજ્જૈનમાં, મહાકાલ મંદિર શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં ક્ષિપ્રા નદીના કિનારે આવેલું છે; પ્રાચીન સમયમાં તે વિસ્તાર મહાકાલ વન (મહાકાલ જંગલ) તરીકે ઓળખાતો હતો. તે રાજધાની શહેર ભોપાલથી પશ્ચિમે ૧૯૨ કિ.મી. દૂર આવેલું છે અને ભોપાલથી અહીં પહોંચવા માર્ગયાત્રાથી અંદાજે ત્રણ કલાક લાગે છે.

મહાકાલ મંદિર આ નામથી ઓળખાતા અતિ પૂજનીય મંદિરોમાંનું એક છે અને દેશના બાર પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગ તીર્થસ્થાનોમાંનું પણ એક છે.

૧. ૨ ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક મહત્વ

મહાકાલ અને ઉજ્જૈન/અવંતીનું વૈભવ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સમાનરૂપે ઉલ્લેખિત થયેલું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અવંતીનો દેશ તરીકે અને ઉજ્જૈનનો તેની રાજધાની તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. “અવંતી” નામનો પ્રારંભિક ઉલ્લેખ યજુર્વેદમાં રક્ષણના અર્થમાં મળે છે. એવું કહેવાય છે કે ઉજ્જૈનને અવંતી નામે પણ ઓળખવામાં આવતું હતું અને આ નામ મહિષ્મતી રાજ્યના કાર્તવીર્યાર્જુનના પુત્ર અવંતીના નામ પરથી અપાયેલું હતું. કાલિદાસના મેઘદૂતમાં, અભિધાનચિંતામણિમાં અને નારદપુરાણમાં તેને અવંતિકા, અવંતિકાપુરી, અવંતિનગરી અથવા અવંતિકાપુર, વિશાળા, પુષ્કરંદિની, નંદિની, અમરાવતી, કનકશૃંગા, કુશસ્થલી, પદ્માવતી, કુમુદ્ધતી અને પ્રતિકલ્પા તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. એવી માન્યતા છે કે તેનું અસ્તિત્વ છ કલ્પોમાં હતું અને દરેક કલ્પમાં તેને સ્વર્ણશૃંગા, કુશસ્થલી, અવંતિકા, અમરાવતી, ચૂડામણિ અને પદ્માવતી તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું. કથાસરિત્સાગરમાં ઉલ્લેખ છે કે ચાર યુગોમાં ઉજ્જૈન ચાર નામોથી ઓળખાતું હતું, જેમ કે પદ્માવતી, ભોગાવતી, હિરણ્યાવતી અને ઉજ્જૈની. કુવલયમાળામાં તેનું નામ કુશલ નગરી તરીકે ઉલ્લેખિત છે. કહેવામાં આવે છે કે દેવો અને દૈત્યો દ્વારા સમુદ્રમંથન દરમિયાન પછી અમરત્વ મેળવવા માટે ઉગ્ર દોડધામ શરૂ થઈ, જેમાં દૈત્યો દેવોને

આકાશવ્યાપી પીછો કરતા હતા અને તે પ્રક્રિયામાં અમૃતના થોડાક ટીપાં છૂટા પડી હરદ્વાર, પ્રયાગ, નાસિક અને ઉજ્જૈન ખાતે પડ્યાં હતાં.

“ઉજ્જૈન” અને “ઉઝૈન” ના વિવિધ અર્થો છે. તેનો અર્થ સંરક્ષણ થાય છે; એક એવી પરંપરા જેમાં લોકો વરસાદ માટે ઇન્દ્રની ઉપાસના કરતા હતા; ગુજરાતી અને પ્રાકૃતમાં તેનો અર્થ પિકનિક થાય છે; અને સંસ્કૃતમાં તેને ઉદ્યાન અથવા બગીચો કહેવામાં આવે છે. ઉત્તર હિમાલય પ્રદેશમાં તેનો અર્થ કોઈ વિશેષ કાર્ય માટેનો પ્રયાસ થાય છે, જ્યારે માલવા પરંપરામાં આ શબ્દ તે સમયે કહેવાય છે જ્યારે લોકો વરસાદ માટે ઉપવાસ રાખીને ભગવાન ઇન્દ્રની ઉપાસના કરે છે.

પાલી ભાષામાં તેને ઉજની કહેવામાં આવે છે, પ્રાકૃતમાં ઉજ્જૈયાની, પટોલેમીએ તેને ઓઝેન તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, હ્યુએન-ત્સાંગ તેને ઉજ્યાન કહે છે, અરબ ભૂગોળશાસ્ત્રીએ તેને ઉજઝેન તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને સિક્કાઓમાં તેનું નામ ઉજની તરીકે પ્રાપ્ત થયું છે. ઇસવીસન પંચમી સદીના શૂદ્ધકૃત મૃચ્છકટિક નાટકમાં ઉજ્જૈનમાં વિવિધ સમુદાયો વસવાટ કરતા હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જેમ કે શક, તુષાર, ગ્રીક, પર્શિયન, મગધ, કિરાત, કલિંગ, બોંગો, મહિશક, ચોલે, પાંડ્ય, કેરળના વેપારીઓ તથા અનેક વેશ્યાઓ.

સ્કંદપુરાણમાં સાત સમુદ્રો અથવા સપ્તસાગરોના ઉલ્લેખો મળે છે, જેમનું વર્ણન પુષ્કર સાગર, ક્ષીર સાગર, ગોવર્ધન સાગર, રત્નાકર સાગર, વિષ્ણુ

સાગર, પુરિશોત્તમ સાગર અને રુદ્ર સાગર તરીકે કરવામાં આવ્યું છે. રુદ્ર સાગરનો ઉલ્લેખ મહાકાલ વનમાં (મહાકાલ મંદિરની નજીક) કરવામાં આવ્યો છે. ધાર્મિક શહેર તરીકે ઉજ્જયિને બનારસ, ગયો, માયાપુરી અને કાંચીપુરમ જેવા શહેરોના સમકક્ષ સ્થાન ધરાવ્યું હતું. ઈસવીસન પૂર્વેની ૬મી સદી સુધીમાં, પોતાની રાજધાની તરીકે ઉજ્જયિન ધરાવતું અવન્તિ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વત્સ, કોશલ અને મગધ સાથે ચાર મહાન શક્તિઓમાંથી એક તરીકે ઉલ્લેખિત છે. ઉજ્જયિન પ્રાચીન વેપાર માર્ગ પર આવેલું હતું, જે મથુરા-ઉજ્જયિન-મહિષ્મતી-પૈઠાણ માર્ગે ઉત્તર ભારતને દક્ષિણ સાથે અને ત્યારબાદ પશ્ચિમ એશિયા સાથે જોડતો હતો. પેરિપ્લસે ઉજ્જયિન અંગે વર્ણન આપ્યું છે, જેને તેણે ઓઝેન તરીકે સંબોધ્યું છે, અને તે બેરિગાઝા (ભરૂચ)ના પૂર્વમાં આવેલું હતું, જ્યાંથી વેપારની તમામ વસ્તુઓ જેવી કે ઓનિક્સ, પોર્સેલિન, ઉત્તમ મસ્લિન, આછા રંગની મસ્લિન અને કપાસ, સ્પાઈકનાઈ અને કોસ્ટસબોડેલિયમ પ્રાપ્ત થતા હતા. ઉદયપુર પ્રશસ્તિમાં પરમાર વંશના વાકટિ ૧ નો અવન્તિના રાજા તરીકે ઉલ્લેખ છે અને એવું કહેવામાં આવે છે કે તેમણે વર્તમાન ઉજ્જયિન ખાતે મહાકાલ વનમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી હતી. મહીપાલ અને તેના કલચુરી સહયોગી ભામન દેવએ ઉજ્જયિન અને ધાર સહિત નર્મદા કિનારા સુધીનો પ્રદેશ જીત્યો હતો એવું કહેવાય છે. આ સમૃદ્ધ શહેરનો પતન દિલ્હી ના ગુલામ વંશના ઈલ્તુતમિશના ૧૨૩૪ના આક્રમણથી શરૂ થયો, જેણે અન્ય કૃત્યો સાથે

મહાકાલ મંદિરને પણ ધ્વસ્ત કર્યું હતું, અને ખજાનાની શોધમાં તેણે જળાધારી અથવા પીઠિકામાંથી શિવલિંગને ઉખેડી તેને કોટિતીર્થમાં ફેંકી દીધું હતું તથા વિક્રમાદિત્યની મૂર્તિ સહિત સોનાની મૂર્તિઓ લઈ જઈ દિલ્હીમાં પહોંચાડેલી.

મુઘલ બાદશાહ અકબરના સમયમાં, ઉજ્જૈનીની સુરક્ષા માટે શહેરની આજુબાજુ શહેરદિવાલ બાંધવામાં આવી હતી અને નંદી દરવાજા, કાલિયાદેહ દરવાજા, સતી દરવાજા, દેવાસ દરવાજા અને ઇન્દોર દરવાજા શહેરમાં પ્રવેશના વિવિધ દ્વાર હતા.

૧૬૫૮ માં ઉજ્જૈન નજીક એક યુદ્ધ થયું હતું, જેમાં ઔરંગઝેબ અને મુરાદ રાજકુમાર દારાના તરફથી લડી રહેલા જોધપુરના મહારાજા જસવંત સિંહને પરાજિત કર્યા હતા.

ત્યારબાદ સવાઈ જય સિંહને મહમ્મદ શાહ દ્વારા માલવાના ગવર્નર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા, જેમણે ત્યાં એક વેધશાળા અને અન્ય અનેક મંદિરો બાંધાવ્યાં. ૧૭મી સદીમાં માલવા પ્રદેશ મરાઠાઓના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યો, જેઓએ ઉજ્જૈનમાં અનેક મંદિરોનું નિર્માણ કર્યું અને આધુનિક ઉજ્જૈન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ સમયગાળા દરમિયાન ખાસ કરીને પૂણા અને કાંગડા શૈલીના ચિત્રકારોએ ઉજ્જૈનની રચનાઓમાં પોતાની કલાનો વિકાસ કર્યો અને ઉજ્જૈનમાં ઝરોખાઓ અને ગેલેરીઓ પર વિશિષ્ટ લાકડાની નક્શીકામથી શોભા વધારવામાં આવી. ત્યારબાદ

ઉજ્જૈનનું આ દંતકથાસમાન શહેર ૧૭૫૦- ૧૮૧૦ દરમિયાન સિંધિયાઓના નિયંત્રણ હેઠળ આવ્યું. રામોજી સિંધિયા મરાઠાઓના શક્તિશાળી સરદાર હતા, જેમણે ઉજ્જૈનને માલવાની રાજધાની બનાવી. તેઓ હંમેશા યુદ્ધોમાં વ્યસ્ત રહેતા, તેથી તેમના દીવાન રામચંદ્ર બાબા રામોજી સિંધિયાના કારભારનું સંચાલન કરતા. સ્થાનિક બ્રાહ્મણો દ્વારા ઇલ્તુતમિશાએ શિવલિંગને કોટિતીર્થમાં ફેંકી દીધા હોવાની આપવામાં આવેલી માહિતીના આધારે, રામચંદ્ર બાબાએ તે શિવલિંગને બહાર કાઢ્યું અને મુખ્ય સ્થાને સ્થાપિત કર્યું તથા મૂળ સ્થાને મંદિર બાંધાવ્યું. આ રીતે વર્તમાન મંદિર મરાઠા કાળનું છે. ૧૮૧૦માં દૌલત રાવ સિંધિયાએ પોતાની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં ખસેડી અને ત્યારબાદ ઉજ્જૈનને તેનું વાણિજ્યિક મહત્વ ગુમાવ્યું.

૧. ૩ ઉજ્જૈનમાં મૂર્તિ અને અમૂર્ત વારસાનું પ્રાધાન્ય

ઉપર જણાવ્યા મુજબ, ઉજ્જૈન અતિ પ્રાચીન શહેર છે અને મહાન ધાર્મિક તથા વારસાગત મહત્વ ધરાવે છે; આજદિન સુધી અહીં જીવંત પરંપરા ધરાવતા અનેક મંદિરો અસ્તિત્વમાં છે, જે દેશની મૂર્તિ અને અમૂર્ત બંને પ્રકારની વારસાનું સંરક્ષણ કરે છે. મહાકાલ મંદિર ઉપરાંત, ઉજ્જૈનમાં ભગવાન શિવને વિવિધ નામોથી સમર્પિત અન્ય જાણીતા મંદિરોની સંખ્યા ૮૪ છે, જે નીચે મુજબ છે;

૧: ઓગસ્ટેશ્વર મહાદેવ,

૨: ગુરીશ્વર મહાદેવ,

૩: દુદેશ્વર મહાદેવ,

૪: દામરૂકેશ્વર મહાદેવ,

૫: અનાદિકલ્પેશ્વર મહાદેવ,

૬: સ્વરાંજલેશ્વર મહાદેવ,

૭: તિવિસ્થપેશ્વર મહાદેવ,

૮: કપાલેશ્વર મહાદેવ,

૯: સ્વર્ગદ્વારેશ્વર મહાદેવ,

૧૦: કર્કટકેશ્વર મહાદેવ,

૧૧: સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ,

૧૨: લોકપાલેશ્વર મહાદેવ,

૧૩: કામેશ્વર મહાદેવ, ૧૪: કુટુંબેશ્વર મહાદેવ, ૧૫: ઇન્દ્રદુમ્નેશ્વર

મહાદેવ, ૧૬: ઇશાનેશ્વર મહાદેવ, ૧૭: અપ્સરેશ્વર મહાદેવ, ૧૮: કોલ્કલેશ્વર

મહાદેવ, ૧૯: નાગચંદ્રેશ્વર મહાદેવ, ૨૦: પ્રતિહારેશ્વર મહાદેવ, ૨૧: કુકુટેશ્વર

મહાદેવ, ૨૨: કર્કટેશ્વર મહાદેવ,

૨૩: મેઘનાદેશ્વર મહાદેવ,

૨૪: મહાલયેશ્વર મહાદેવ,

૨૫: મુકતેશ્વર મહાદેવ,

૨૬: સોમેશ્વર મહાદેવ,

૨૭: અનારકેશ્વર મહાદેવ,

૨૮: જાતેશ્વર મહાદેવ,

૨૯: રમેશ્વર મહાદેવ,

૩૦: ચાપનેશ્વર મહાદેવ,

૩૧: ખંડેશ્વર મહાદેવ,

૩૨: પટ્ટનેશ્વર મહાદેવ,

૩૩: આનંદેશ્વર મહાદેવ,

૩૪: કંઠાદેશ્વર મહાદેવ,

૩૫: ઇન્દ્રેશ્વર મહાદેવ,

૩૬: માર્કંડેશ્વર મહાદેવ,

૩૭: શિવેશ્વર મહાદેવ,

૩૮: કુસુમેશ્વર મહાદેવ,

૩૯: અકુરેશ્વર મહાદેવ,

૪૦: કુન્ડેશ્વરા મહાદેવ, ૪૧: લુમ્પેશ્વરા મહાદેવ, ૪૨: ગંગેશ્વરા મહાદેવ, ૪૩:

અંગાર્કેશ્વર મહાદેવ.

૪૪: ઉતારેશ્વર મહાદેવ,
૪૫: ત્રિલોચનેશ્વર મહાદેવ,
૪૬: વીરેશ્વર મહાદેવ,
૪૭: નૃપેશ્વરા મહાદેવ,
૪૮: અભયેશ્વર મહાદેવ,
૪૯: પૃથ્વિકેશ્વર મહાદેવ,
૫૦: સ્થાવરેશ્વર મહાદેવ,
૫૧: શૂલેશ્વરા મહાદેવ,
૫૨: ઓંકારેશ્વર મહાદેવ,
૫૩: શ્રી વિશ્વેશ્વરા મહાદેવ,
૫૪: કાળેશ્વરા મહાદેવ,
૫૫: સિંધેશ્વરા મહાદેવ,
૫૬: રેવંતેશ્વોરા મહાદેવ,
૫૭: ઘટેશ્વરા મહાદેવ,
૫૮: પ્રયાગેશ્વર મહાદેવ,
૫૯: સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ,
૬૦: માતંગેશ્વરા મહાદેવ,

૬૧: સૌભાગેશ્વર મહાદેવ,

૬૨: રૂપેશ્વર મહાદેવ,

૬૩: સહસ્ત્રધાનુકેશ્વર મહાદેવ,

૬૪: પશુપતેશ્વર મહાદેવ,

૬૫: બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવ,

૬૬: જલપેશ્વર મહાદેવ,

૬૭: કેદારેશ્વર મહાદેવ, ૬૮: પિશાચમુક્તેશ્વર મહાદેવ, ૬૯: સંગમેશ્વર
મહાદેવ, ૭૦: દૂધારેશ્વર મહાદેવ, ૭૧: યોગેશ્વર મહાદેવ.

૭૨: ચંદ્રાદિત્યેશ્વર મહાદેવ,

૭૩: કર્ભેશ્વર મહાદેવ,

૭૪: રાજસ્થલેશ્વર મહાદેવ,

૭૫: બદલેશ્વર મહાદેવ,

૭૬: અરુણેશ્વર મહાદેવ,

૭૭: પુષ્પદંતેશ્વર મહાદેવ,

૭૮: અભિમુક્તેશ્વર મહાદેવ,

૭૯: હનુમાન્તેશ્વર મહાદેવ,

૮૦: સ્વપ્નેશ્વર મહાદેવ,

૮૧: પિંગલેશ્વર મહાદેવ,

૮૨: કાયાવરોહનેશ્વર મહાદેવ,

૮૩: બિટકેશ્વર મહાદેવ, દુર્દુરેશ્વર મહાદેવ.

આ મહાદેવના મંદિરો ઉજ્જૈન શહેરમાં જ આવેલાં છે, જ્યારે ચોર્યાસીમાંના ચાર મંદિરો મહાકાલેશ્વર મંદિરના એ જ પરિસરમાં આવેલાં છે. આ છે અનાદિકલ્પેશ્વર મહાદેવ, ત્રિવિષ્ઠાપ્રેશ્વર મહાદેવ, ચંદ્રાદિત્યેશ્વર મહાદેવ અને સ્વપ્નેશ્વર મહાદેવ.

શહેરમાં આવેલા શિવ મંદિરો સિવાય, ભગવાન વિષ્ણુને અર્પિત “નૌ નારાયણ” (નવ નારાયણ) તરીકે ઓળખાતા નવ મંદિરો છે; ૧: અનંત નારાયણ, ૨: સત્ય નારાયણ, ૩: પુરુષોત્તમ નારાયણ, ૪: આદિ નારાયણ, ૫: શેષ નારાયણ, ૬: પદ્મ નારાયણ, ૭: લક્ષ્મી નારાયણ, ૮: બદ્રી નારાયણ, ૯: ચતુર્ભુજ નારાયણ.

અન્ય ધાર્મિક અને વારસાસ્થળોમાં અવંતિ દેવી મંદિર, બડે ગણેશ મંદિર, હરિસિદ્ધિ શક્તિ પીઠ, રામઘાટ, દત્તા અખાડા, ચૌબીસ ખંભા, ગોપાલ મંદિર, યોગેશ્વર ટેકરી (ટોપે), નાગર કોટ મહારાણી મંદિર, ચૌસઠ યોગિની, સાંદીપની આશ્રમ, મંગળનાથ, અંગારેશ્વર, રામજનાર્દન મંદિર, ચિત્રગુપ્ત મંદિર, ગઢા કાલિકા મંદિર, વિંધ્યવાસિની મંદિર, મત્સ્યનાથની સમાધિ, ભૂતહરી ગુફા, કાલભૈરવ મંદિર, સિદ્ધવટ્ટા, કાલિયદેહ મહેલ, અષ્ટચિરંજીવી, ઋણમુક્તેશ્વર, આગ્યાબેતાલ, વીર

દુર્ગાદાસની છત્રી, વેધશાળા, ચિંતામણિ ગણેશ, નવગ્રહ મંદિર, ઇસ્કોન મંદિર, રામાનુજકોટ અને પુરાતત્ત્વ સંગ્રહાલયનો સમાવેશ થાય છે. ૧.૪ પુરાતત્ત્વીય પુરાવા:

પ્રાચીન ઉજ્જૈનનું સ્થળ, તેમ છતાં, આધુનિક ઉજ્જૈન શહેર સાથે સરખું નથી. સમય જતાં, કથિત મહાકાલ વન એક ઘનવસ્તીવાળા શહેરમાં પરિવર્તિત થયું, જ્યારે પ્રાચીન શહેર હવે ઉજ્જૈનના આધુનિક શહેરના ઉત્તરમાં આવેલું એક નિર્જન ઉજાડ ક્ષેત્ર બની ગયું છે અને 'ગઢ' તરીકે ઓળખાય છે, તથા તે આસપાસના સમતલ મેદાનથી આશરે ૯ – ૧૫ મીટર જેટલી ઊંચાઈ ધરાવતી સપાટ ભૂમિમાં પરિવર્તિત થયું છે.

સ્વતંત્રતા-પૂર્વ સમયગાળામાં અને ત્યારબાદ કરવામાં આવેલ ઉત્ખનન શહેરની નજીકના ભિન્ન સ્થાને કરવામાં આવ્યું હતું. ઉજ્જૈનમાં સ્થળના પ્રથમ ઉત્ખનનમાં, ઈ.સ. ૧૯૩૮-૩૯ માં, ગાર્ડેએ સિક્કાઓ, ટેરાકોટા, મણકાઓ અને માટીનાં વાસણો વગેરેના વિશાળ વૈવિધ્યસભર અવશેષોની શોધના આધારે તેની પુરાતત્ત્વીય સંભાવના સાબિત કરી હતી. ત્યારબાદ વૈશ્ય ટેકરી, કુંભાર ટેકરી અને પલ્લેવાલી અથવા કાંકર ટેકરી ખાતે વધુ ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું, જ્યાં ઉત્ખનનમાંથી ઇંટના સ્તૂપો પ્રાપ્ત થયા હતા. કુંભાર ટેકરી ખાતે ઈ.સ.પૂર્વ ૧લી સદીના ગણાતા અન્ય પ્રાચીન અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયા હતા. ત્યારબાદ વધુ ઉત્ખનન ઈ.સ. ૧૯૫૫-૫૮ અને ૧૯૬૪-૬૫ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૯૫૫ – ૫૮માં, ગઢ કાલિકા ટેકરી ખાતે ઉત્ખનનનું સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, જ્યાં મહત્વપૂર્ણ પરિણામો મળ્યા હતા; સમયગાળો ૧; ઈ.સ.પૂર્વે ૭૫૦થી ૫૦૦; કાળો અને લાલ મૃદ્ધપાત્ર, તેજસ્વી લાલ મૃદ્ધપાત્ર, ઢિ-લેપિત મૃદ્ધપાત્ર અને પી.જી.ડબલ્યુ.ના થોડા ઠીકરાં તથા પરિકોટના અવશેષો અને આશરે ૭૪.૬૭થી ૧૯૭ મીટર પહોળા, ખાઈથી ઘેરાયેલા કાચી ઇંટના કિલ્લેબંધીના અવશેષો, ૭.૩૨ મીટર પહોળા માર્ગના પુરાવા, તેમજ લોખંડની અન્ય વસ્તુઓ, જેનો સમય આશરે ઈ.સ.પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધી પાછળ જઈ શકે છે. સમયગાળો ૧૧માં, એન.બી.પી.ડબલ્યુ. સાથે જાડા રાખોડી મૃદ્ધપાત્ર અને અલેપિત લાલ મૃદ્ધપાત્રના સંસર્ગમાં, માટી, કાચી ઇંટ અને પથ્થરના ખંડેરથી બનેલી રચનાના અવશેષો, રિંગ કૂવાઓ, પંચ-ચિહ્નિત સિક્કાઓ અને ઈ.સ.પૂર્વે ૨મી સદીના તારીખાંકન ધરાવતી લેખયુક્ત હાથીદાંતની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ હતી. સમયગાળો ૩માં, પુરાવાઓમાં ત્રણ તબક્કામાં તારીખાંકિત પ્રાચીન અવશેષો અને સ્થાપત્ય અવશેષોનો સમાવેશ થતો હતો, અર્થાત્ શુંગ, સાતવાહન, કુષાણ અને ગુપ્ત સમયગાળો (ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦-ઈ.સ. ૫૦૦). ઉત્તર ગુપ્તથી પ્રારંભિક પરમાર સમયગાળો (ઈ.સ. ૫૦૦- ઈ.સ. ૮૦૦) અને પરમારથી મુસ્લિમ સમયગાળો (૮૦૦ – ૧૩૦૦). સમયગાળો ૪માં, અન્ય પ્રાચીન અવશેષો ઉપરાંત ઔરંગઝેબ, શાહ આલમ, દૌલત રાવ સિંધિયા અને જાનકોજી રાવ સિંધિયાના સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા.

૧૯૬૪- ૬૫ ની ખોદકામમાં એનબીપી સાથે સંકળાયેલું ચૂનાપથ્થરના કુંડનું એક નાનું બંધારણ મળી આવ્યું હતું.

૧. ૫ મહાકાલ મંદિર અને પરિસર: મંદિરના પરિસરની અંદર મહાકાલ મંદિર સહિત કુલ ૧૪૨ નાના અને મોટા મંદિરો આવેલાં છે; તેમાંથી કેટલાક પરિસરની જમીન પર સ્વતંત્ર રીતે નિર્મિત છે અને કેટલાક મુખ્ય તથા અન્ય મંદિરોના ગોખલા અને કોઠારીઓ સાથે જોડાયેલા છે, પરંતુ બધાની અલગથી ગણના કરવામાં આવે છે અને અલગથી પૂજનીય માનવામાં આવે છે. મહાકાલ મંદિરના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગે થોડા ઊંચા મંચ પર અનાદિકલ્પેશ્વર મહાદેવ મંદિર આવેલું છે, જેને હવે નવા નિર્માણરૂપે પરિવર્તિત કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં સમગ્ર મંદિરની આજુબાજુ લાલ પથ્થરની ફરશ બિછાવવામાં આવી છે અને મંદિર સુધી પહોંચવા માટે ઉત્તર બાજુએ પાયાં બનાવવામાં આવ્યા છે. આ મંદિર પણ પૂર્વાભિમુખ છે અને તેમાં નંદી મંડપ, સાઓનોટનોરસિઓઆ, મંડપ અને ગર્ભગૃહનો સમાવેશ થાય છે. ગર્ભગૃહમાં જળાધારીની અંદર શિવલિંગ સ્થાપિત છે. ગર્ભગૃહ, મંડપ તથા સભામંડપ અને નંદી મંડળના થાંભલા પ્રાચીન જણાય છે, જ્યારે છેદ્યાં બેના છાપરા નવા નિર્માણના છે અને તેમને ગુલાબી રંગથી રંગવામાં આવ્યા છે.

અનાદિકલ્પેશ્વર મંદિરેની જમણી બાજુએ, તે જ પાટિયાળ સ્તરે, અનાદિકલ્પેશ્વરની જેમ લાલ પથ્થરની ફરશ બિછાવેલી બૃહ્દકાલેશ્વર મંદિર

આવેલું છે; આ મંદિરનું પણ સમારકામ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં મુખ્ય શિખર અને મંડપની છત પર અસંગત ચિત્રાંકનો કરવામાં આવ્યા છે, જ્યારે મંડપની ભીંતો પર મંડપને આવરી લેવા માટે થાંભલાઓની વચ્ચે નવા પથ્થરો ઉમેરવામાં આવ્યા છે.

બૃહ્મકાલેશ્વર મંદિરની પાછળ જ એક નાનું દેવસ્થાન બનાવવામાં આવ્યું છે, જે માત્ર ભગવાન વિષ્ણુની એક પ્રાચીન પ્રતિમાને સ્થાપિત કરવા માટે નિર્મિત છે; આ પ્રતિમા હાલમાં સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ નબળી સ્થિતિમાં છે, કારણ કે આ પ્રતિમા પર તેલ અને અન્ય અર્પણ સામગ્રીનો જાડો પડ વિકસિત થયો છે.

અનાદિકલ્પેશ્વર અને બૃહ્મકાલેશ્વર મંદિરોની પૂર્વ બાજુએ વિવિધ દેવતાઓને સમર્પિત, વિવિધ પરિમાણો ધરાવતા અન્ય મંદિરો આવેલાં છે. આ બધાને ગુલાબી અને લાલ રંગથી રંગવામાં આવેલાં છે. આ બધાં લાલ પથ્થરની ફરશીથી આવરાયેલા માળના અલગ-અલગ સ્તર ઉપર ઊભાં કરવામાં આવેલાં છે. આ તમામ મંદિરોમાં વધુ કે ઓછા પ્રમાણમાં સંગ્રમરમર, લાલ પથ્થર, આધુનિક ટાઇલ્સની ફરશી તથા વિવિધ રંગોના રંગરોગાન દ્વારા, ખાસ કરીને મંદિરોના આંતરિક ભાગોમાં, ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. બાલવિજય મારુતિ મંદિર જેવા કેટલાક મંદિરોમાં આખો આંતરિક તથા બાહ્ય ભાગ માળ અને દિવાલો પર ઉપયોગમાં લેવાયેલ આધુનિક ટાઇલ્સ દ્વારા બદલવામાં આવ્યો છે. મહાકાલ

મંદિરની પશ્ચિમ બાજુએ કોટિતીર્થ (પ્રાચીન કુંડ) આવેલું છે, જેની ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ બાજુએ આધુનિક બાંધકામો અને ધર્મશાળાઓ આવેલાં છે. કોટિતીર્થ અને બાંધકામો વચ્ચે, કોટિતીર્થ તરફ જવા માટે ચારે બાજુ પથ્થરની પાયરીઓ સાથે વિકસાવવામાં આવેલ પૂરતી જગ્યા છે. તે ઉપરાંત, ચાર થાંભલાઓ ઉપર ઊભાં કરાયેલા અને ગોળ ગુંબજાકાર શિખરથી આરંભાદિત, જેમાં પ્રત્યેકમાં શિવલિંગ સ્થાપિત છે, એવા અસંખ્ય નાનાં મંદિરો કુંડની આસપાસ બાંધવામાં આવેલાં છે, જે કોટિતીર્થ (અસંખ્ય તીર્થયાત્રા)નું સૂચન કરે છે.

તે ઉપરાંત મુખ્ય મંદિરના આગળના ભાગે (પૂર્વ-ઉત્તર) વિવિધ કદ અને પરિમાણોમાં અનેક નાના મંદિરિકાઓ ઉભી કરવામાં આવી છે.

મહાકાળનું ગર્ભગૃહ (પવિત્ર ગર્ભસ્થાન) મૂળભૂત રીતે શિવલિંગથી પ્રતિષ્ઠિત ગુફા જેવું દેખાય છે. તે જમીનની સપાટીથી ઘણું નીચે, ઊંડાણમાં આવેલું છે. મૂળ મંદિરના નિર્માણ સંબંધે ત્યાં કોઈ ભૌતિક પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ હાલની સ્થિતિએ મુખ્ય ગર્ભસ્થાન ઉપર આવેલું મંદિર અત્યંત ઉત્તરકાળનું છે અને સંભાવ્ય રીતે મરાઠા કાળનું (ઈસવી સન ૧૮મી સદી) છે, જેમાં પરમાર કાળની ભૂમિજ શૈલીના કેટલાક લક્ષણો મંદિરની ભીંતો તથા શિખરમાં સ્વીકારાયેલા જણાય છે. તેથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે મરાઠા કાળના આ મંદિર પહેલાં અહીં

ભૂમિજ શૈલીનું મંદિર હતું, જેના લક્ષણો વર્તમાન મંદિરમાં અપનાવવામાં આવ્યા છે.

ગર્ભગૃહના ઉપરના પવિત્ર મંડપ પર, મહાકાલ મંદિર પૂર્વાભિમુખ છે, અને તે કુલ ૪૮ થાંભલાઓ પર આધારિત છે, જે ૭ કતારમાં ગોઠવાયેલા છે; પરંતુ જ્યાં મુખ્ય જ્યોતિર્લિંગ સ્થાપિત છે તે ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, દક્ષિણ અને ઉત્તર બાજુએ આવેલા બે દ્વારચોકઠાં દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુના બે સંકુચિત માર્ગોથી ત્યાં પહોંચી શકાય છે. સામાન્ય જનતાને ઉત્તર બાજુના દ્વારચોકઠાં મારફતે પ્રવેશવાની પરવાનગી છે, જ્યારે દક્ષિણ બાજુનું દ્વારચોકઠું કર્મચારીઓ અને વીઆઈપી વ્યક્તિઓ દ્વારા ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ માટે વપરાતું આવ્યું છે. દક્ષિણ બાજુનું દ્વારચોકઠું ત્રણ શાખાઓથી બનેલું છે અને ત્યાં પહોંચવા માટે નીચે ભૂતલ સુધી જતી સીડીઓનો એક ઝૂંડ છે, જ્યાંથી સરળ રચનાવાળું બીજું દ્વારચોકઠું દક્ષિણ તરફ ગર્ભગૃહમાં ખુલ્લું પડે છે.

ઉત્તર બાજુએ આવેલું બારણાનું ચોકઠું સાદી રચનાવાળું છે, જેના પર ચાંદીની ધાતુનું આવરણ ચઢાવવામાં આવ્યું છે અને તેને ધાર્મિક મૂર્તિકાઓ, પ્રતીકો વડે અલંકૃત કરવામાં આવ્યું છે તથા ઉપરના પટ્ટા ભાગે સાપની આકૃતિથી છત્રાંકિત કરવામાં આવ્યું છે.

આ પરિસરમાં મહાકાલ મંદિર કેન્દ્રસ્થાન ધરાવે છે. તે ઉપરાંત, આ પરિસરની અંદર નાના અને મોટા કદનાં અંદાજે ૧૪૨ અન્ય મંદિરો નિર્મિત

થયેલાં છે. તેમાં વૃદ્ધકાલેશ્વર અને અનાદિકલ્પેશ્વર મંદિરો નોંધપાત્ર રીતે મોટા છે અને મૂળ શૈલીમાં લગભગ સમાન છે, અને બંને મહાકાલ મંદિરના દક્ષિણ ભાગે આવેલાં છે; જ્યારે સાક્ષીગોપાલ, વીરભદ્ર મહાદેવ, ઇચ્છા ગણેશ, મંગલનાથ, અવંતિકાદેવી, કોટેશ્વર મહાદેવ, રાકેશ્વર મહાદેવ, સૂર્યમુખી હનુમાન, બાલહનુમાન, ભદ્રકાળી, સિદ્ધ તંત્ર, રામ માંડી, નરસિંહ, નીલકંઠેશ્વર, કાશીવિશ્વનાથ, અન્નપૂર્ણા દેવી, ગાયત્રીદેવી અને વિઠ્ઠલનાથને સમર્પિત અન્ય મંદિરો નાના છે. મહાકાલ મંદિર ભૂતળની ઉપર ત્રણ માળમાં નિર્મિત છે. દરેક માળના આગળના ભાગે થાંભલાઓ દ્વારા આધારિત એક મંડપ આપવામાં આવેલો છે.

ભૂગર્ભ માળ મહાકાળને સમર્પિત છે, જેમાં ગર્ભગૃહમાં એક શિવલિંગ સ્થાપિત છે; ભૂતળનો માળ ઓંકારેશ્વરને સમર્પિત છે, જેમાં અન્ય એક નાનું શિવલિંગ સ્થાપિત છે; પ્રથમ માળે એક કોઠારી છે; અને દ્વિતીય માળમાં શિવલિંગવાળું ગર્ભગૃહ આવેલું છે. તેમજ દ્વિતીય માળની ઉત્તર ભીતમાં આવેલ એક ગોખમાં નાગચંદ્રેશ્વરની એક પ્રતિમા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે અને તે કાચની બારીથી આવરિત છે.

દક્ષિણ બાજુએ ભૂતલ પર એક દ્વારચોકડું સંકુચિત સીડીઓ તરફ ખુલે છે, જે ૧લા અને ૨જા માળે જાય છે અને જે સામાન્ય જનતા માટે નહીં પરંતુ માત્ર નાગચંદ્રેશ્વરની પૂજા માટેના પુજારીઓ માટે જ હોવાનું જણાય છે. એવું જણાય છે કે મરાઠા કાળ પહેલાં આખું મંદિર પરમારા શૈલીમાં

નિર્મિત થયું હોઈ શકે અને જ્યારે તે ધરાશાયી થયું ત્યારે સંભવતઃ તેને એ જ શૈલીમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો હતો, પરંતુ તે યથાવત્ સ્વીકારવામાં આવી શક્યું નહોતું; તેથી પરમારા-મરાઠા શૈલીના સંમિશ્રણ સાથે નવી પુષ્પા શૈલી વિકસિત થઈ. વાસ્તુશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ, મંદિરને નીચેથી ઉપર સુધીના ત્રણ મુખ્ય ભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે, જેમાં વેદીબંધ, જાંઘા અને શિખરનો સમાવેશ થાય છે. જમીનમાંથી, પ્રત્યેક પ્રક્ષેપ જાંઘા સુધી સમાન રીતે ઊંચે ઉઠે છે અને ત્યારબાદ શિખર સુધી પહોંચે છે, જ્યાં તેનો અંત એક વિશાળ કલશાકૃતિ પર થાય છે. ભૂતલ પર, આ માળના ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ માટે ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ બાજુએ સાદી રચનાવાળા દ્વારચોકઠાં સાથે પ્રત્યેક બાજુએ એક ઓટલો આપવામાં આવ્યો છે. બહારની દિવાલો પર નીચલી દિવાલોમાંના આલંકારિક ઘડતર અને શિખર પરનાં લઘુ મંદિરો સિવાય કોઈ વિશિષ્ટ અલંકાર નથી. ભૂસ્તર પર આખું મંદિર આગળની બાજુએ ૪૮ સ્તંભો અને દિવાલોના ખૂણાઓ પર અર્ધસ્તંભો દ્વારા આધારિત કરવામાં આવ્યું છે.

૧. ૬: – ગર્ભગૃહ અને જ્યોતિર્લિંગ/ શિવલિંગ/ લિંગમની સ્થિતિ

ભૂમિતળમાં, મહાકાળનું ગર્ભગૃહ લગભગ ચોરસ કોઠું છે, જેનું માપ ૪.૧૬ x ૪.૧૬ મી. છે, જેમાં ૨.૦૮ મી. લંબાઈ અને ૧.૨૭ મી. વ્યાસ ધરાવતા ચાંદીના આવરણવાળી જળાધારીની અંદર શિવલિંગ સ્થાપિત

છે. સામાન્ય રીતે જળાધારીનું મુખ ઉત્તર બાજુએ ખુલતું હોય છે, પરંતુ અહીં તે પૂર્વ દિશામાં ખુલ્લું છે.

ગર્ભગૃહની અંદરની દિવાલો અને છત ચાંદીની પાતરોથી આચ્છાદિત કરવામાં આવી છે અને વિવિધ ધાર્મિક પ્રતીકો તથા પ્રતિમાઓથી અલંકૃત કરવામાં આવી છે, તેમજ પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિવાલોમાં આવેલા ગોખલાઓમાં અનુક્રમે કાર્તિકેય, ગણેશ અને દેવી પાર્વતીની ધાતુની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરીને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે અને તે લોકશૈલીમાં છે. ૧૯૯૬માં ચાંદીની બનેલી આ મૂર્તિઓ તે ગોખલાઓમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી, જે અગાઉ સંગમરમરના પથ્થરોમાં હતી.

ગર્ભગૃહની દિવાલો પર ટ્રેસરીથી ઊભાંકિત ચાંદીની ચાદર વર્ષ ૨૦૧૬માં પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. દિવાલો પરની ટ્રેસરી બે ભાગોમાં છે; નીચલો અર્ધભાગ (+) આકારની આલેખન-રચનાવાળા પ્રતીકો સાથે છે, જ્યારે ઉપરનો ભાગ પુષ્પ, કલશ, ત્રિશૂલ, સ્વસ્તિક, અર્ધચંદ્ર, શંખ, ધનુષ-બાણ, ગદા, કમંડળ, નંદી, ચિમટા, સ્વસ્તિકા ધ્વજ, સિંહ તથા આવા અનેક અન્ય ધાર્મિક પ્રતીકોવાળા આલેખનો સાથે છે.

છત પર ૨૭૧ ક્ષિપદીઓવાળું રુદ્રચંત્ર રસપ્રદ રીતે કોતરવામાં આવ્યું છે. અમને સ્થાનિક પૂજારીઓ દ્વારા જાણ કરવામાં આવી હતી કે આ ચાંદીની છત ૧૯૯૬માં પ્રદાન કરવામાં આવી હતી, જ્યારે અગાઉની છત, જે પથ્થરો જડિત ચાંદીના પટ્ટથી બનાવેલી હતી, પડી ગઈ હતી. ચંત્રને

મૂળ જે શૈલીમાં હતું તે જ શૈલીમાં પુનઃસર્જિત કરીને ચાંદીની પાતરમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું અને પહેલાની તુલનામાં થોડું વધુ ઉપર સ્થિર કરવામાં આવ્યું હતું.

ગર્ભગૃહની અંદર શિવલિંગના બંને બાજુએ ચાંદીના બે દીપદાનના સ્ટેન્ડ છે, જે મૂળ પથ્થરના છે પરંતુ પિત્તળથી મઢાયેલા હતા. ૧૯૯૪માં બંનેના પિત્તળના આવરણને બદલીને ચાંદીની મઢાવટ કરવામાં આવી હતી.

૧. ૭ એ: –શિવલિંગ, પરિવર્તન, અને અસર મહાકાલના શિવલિંગ/ જ્યોતિર્લિંગને સ્થાવર અથવા અચલ તથા સ્વયંભૂલિંગ અથવા ઉત્તમોત્તમલિંગ (સર્વાધિક શ્રેષ્ઠ લિંગ) તરીકે માનવામાં આવે છે. કામિકાગમમાં, સ્વયંભૂલિંગનું વર્ણન એવું કરવામાં આવ્યું છે કે જે પોતે જ પ્રગટ થયું અને પોતે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય તથા અનાદિકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય. તેથી આવા પ્રકારનું લિંગ થોડું નુકસાન પામ્યું હોય તો પણ તેને જીર્ણોદ્ધાર (ફરી સ્થાપિત કરવું) કરવાની જરૂર પડતી નથી. ગર્ભગૃહમાં રેતપથ્થરનું શિવલિંગ સીધું મધ્યમાં અને જળાધરી (સાલુકા)ની અંદર પૂર્વાભિમુખ રીતે પ્રગટ થયેલું છે. તેની ઊંચાઈ ૬૭.૫ સેમી છે અને જળાધરીની અંદર તેની પહોળાઈ ૪૨.૯૭ સેમી છે, જ્યારે જળાધરી ૧૨૭ સેમી અને લંબાઈમાં ૨૦૮ સેમી છે. ૨૮.૧૨.૧૯૨૪ના રોજ મુખ્ય મંદિર પરથી ચાંદીની જળાધરીનો જે ભાગ, જેની કિંમત ૧૨ હતી, ચોરી ગયો

હતો, તેના સ્થાને ૨૦.૯.૧૯૨૫ના રોજ શિવલિંગની આસપાસ પિત્તળની પરાપેટ (કટરા) સાથે બીજી ચાંદીની જળાધરી સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. ૧૯૯૪માં ફરીથી ભક્ત દ્વારા દાનમાં આપવામાં આવેલ પિત્તળની પરાપેટના સ્થાને ચાંદીની પરાપેટ મૂકવામાં આવી હતી. શિવલિંગની પૂર્વીય સપાટી પર બ્રહ્મસૂત્ર રેખા જોવા મળતી નથી, પરંતુ તેના સ્થાને તળિયે બે અર્ધવર્તુલાકાર રેખાઓ છે, એવી રીતે કે એક રેખા બીજીની અંદર આવે છે. આવી પ્રકારની રેખા માનવસર્જિત નહીં પરંતુ પ્રાકૃતિક જણાય છે. એ જ બાજુએ તળિયે અને નીચલા ભાગે ખાડા પડેલા છે. શિવલિંગની પશ્ચિમ સપાટી પર તળિયે અને નીચલા ભાગે ખાડા દેખાય છે, જ્યારે ઉપરના ભાગે તે અત્યલ્પ છે. ઉત્તર બાજુએ કોઈ ખાડો દેખાતો નથી. દક્ષિણ બાજુએ, જ્યાંથી ભક્તો સભામંડપમાંથી શિવલિંગના દર્શન કરી શકે છે, ત્યાં ચીપ પડી જવાના કારણે તળિયે આવેલા ગોળ ખાડા સિવાય એવો કોઈ ખાડો દેખાતો નથી.

ગર્ભગૃહની અંદર દિવસ દરમિયાન છ વખત પૂજા કરવાની પરંપરા છે અને તેને ભસ્મ આરતી, દત્ત્યોદક, ભોગ આરતી, સંધ્યા પૂજા, સંધ્યા આરતી અને શયન આરતી કહેવાય છે. આ પૂજાઓ અનુક્રમે વહેલી સવારે થી રાત્રિ સુધી ૪-૬ વાગ્યે, ૭ - ૭:૪૫ વાગ્યે, ૧૦ - ૧૦:૪૫ વાગ્યે, ૫ - ૫:૪૫ વાગ્યે, ૭ - ૭:૪૫ વાગ્યે અને ૧૦- ૧૦:૪૫ વાગ્યે થાય છે. પૂજામાં અર્પણ કરવામાં આવતી મુખ્ય સામગ્રીઓ પાણી, દૂધ, દહીં, મધ,

ધી અને ખાંડ, પ્રવાહી સુગંધદ્રવ્ય, ચંદનનો લેપ, ભાંગનો લેપ અને ફૂલો છે. પ્રથમ પ્રાતઃકાળની પૂજામાં આ સિવાય અંતે શિવલિંગ પર સુકાયેલા ગાયના છાણની રાખ છાંટવામાં આવે છે.

ઉજ્જૈનના બ્રાહ્મણોના ૩૭ કુટુંબો એવા છે, જેઓ પરંપરાગત રીતે નક્કી કરાયેલા સમયાનુસાર મંદિરમાં પૂજા કરાવવા માટે જવાબદાર છે અને દરેક પૂજા માટે એક સમયે ઓછામાં ઓછા ૩ થી ૫ પૂજારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવે છે તથા વિશેષ પ્રસંગે તેથી વધુ પૂજારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.

બી: – સવારે થતી પૂજા અને પૂજામાં ઉપયોગમાં લેવાતી સામગ્રી બ્રાહ્મણોના એક સમૂહ દ્વારા સવારે મહાકાલની પૂજામાં હાજરી આપવામાં આવે છે, જેમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ બ્રાહ્મણો ભાગ લે છે. ભગવાન મહાકાલની સવારે થતી પૂજા અત્યંત રસપ્રદ છે. તે દરરોજ અંદાજે સવારે ૪ વાગ્યે શરૂ થાય છે અને તેના માટે ભક્તો રાત્રિના પ્રારંભિક મધરાતથી જ કતારમાં ઉભા રહે છે જેથી તેઓ દેવના દર્શન કરી શકે અને શિવલિંગ પર પાણીનો એક લોટો અર્પણ કરી શકે.

શરૂઆતમાં દરેક ભક્ત એક પછી એક શિવલિંગ પર પાણી ચડાવે છે અને ત્યારબાદ મંત્રોચ્ચાર સાથે તેમજ દૂધ, શક્કર, દહીં, શહદ, પંચામૃત (પાંચ વસ્તુઓનું મિશ્રણ), ગંગાજળ અને અંતે ઇત્ર (દ્રવ સુગંધદ્રવ્ય) લિંગ પર અર્પણ કરીને પૂજા શરૂ થાય છે. આ બધી વસ્તુઓ

અર્પણ કર્યા પછી શિવલિંગને પાણીથી સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે, ત્યારબાદ શણગાર કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે, જેમાં શિવલિંગના શિખર પર રાંધેલા ભાતની મુઠ્ઠીભર ઢગલી મુકવામાં આવે છે, પછી તે ઢગલીની આજુબાજુ એક પછી એક ત્રણ હાર પહેરાવવામાં આવે છે, ચંદનની લેપથી કપાળ તૈયાર કરવામાં આવે છે, પછી પુંડરીક, આંખો, નાક, હોઠ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. આંખો પર ચાંદીના ટુકડાઓ મૂકીને અને હોઠ પર સિંદૂર લગાવીને શણગાર કરવામાં આવે છે; આ રીતે લિંગના દક્ષિણ ભાગ તરફ શિવનું મુખ બનાવવામાં આવે છે જેથી દક્ષિણ તરફના હોલમાં બેઠેલા ભક્તો તેને જોઈ શકે. ઓછામાં ઓછા પાંચ બ્રાહ્મણો પૂજામાં હાજર રહે છે; તેમાંનો એક આ શણગાર કરે છે, જ્યારે અન્ય લોકો તેને સામગ્રી આપવી, સફાઈ કરવી, ગર્ભગૃહના અન્ય ભાગો લાવવાં અને પૂજાની અન્ય સામગ્રી ગર્ભગૃહમાં પહોંચાડવી જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. શણગાર પૂર્ણ થયા પછી શિવલિંગ પર એવો વસ્ત્ર આવરવામાં આવે છે કે જેમાં ઉપરનો ભાગ અને બાજુઓ ઢંકાય છે, જ્યારે સમગ્ર મુખ ખુલ્લું રહે છે. ત્યારબાદ ચાંદીના બનેલા કુન્ડળ અને કપાલમાળા પહેરાવવામાં આવે છે અને તે જ ધાતુનું બનેલું એક છત્ર શિવલિંગ ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ ચાંદીના ધૂપદાન દ્વારા ધૂપ અર્પણ કરીને પૂજા શરૂ થાય છે. ત્યારબાદ શિવલિંગને વસ્ત્રથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે અને પૂજારીઓમાંથી એક જાહેર કરે છે કે સ્ત્રી

ભક્તોએ હવે શિવલિંગનું દર્શન ન કરવું, કારણ કે તેઓ શિવલિંગ પર ગાયના સૂકા ઉપળાની રાખ (ભસ્મ) ચડાવવાના હોય છે. આ શિવના દિગંબર (નગ્ન) સ્વરૂપનો એક પ્રકારનો સંકેત માનવામાં આવે છે, તેથી સ્ત્રી ભક્તોને ઘૂંઘટ રાખવા માટે કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ પૂજારી પોતાના જમણા હાથમાં રાખની એક મુઠ્ઠી લઈને શિવલિંગ પર તે પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી છાટે છે અને આ પ્રક્રિયામાં આશરે પાંચથી સાત મિનિટ લાગે છે, જ્યારે સમગ્ર પૂજાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થવામાં દોઢ કલાકથી વધુ સમય લાગે છે.

અંતે, શિવલિંગ પર અર્પિત કરાયેલા દ્રવ્યો અને આભૂષણ સજાવટ દૂર કરીને શિવલિંગને સાફ કરવામાં આવે છે અને સજાવટ માટે અગાઉ ઉમેરવામાં આવેલી આરતીની વસ્તુઓ એક પછી એક દૂર કરવામાં આવે છે અને તેને ફરી સાદા પાણીથી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ શહેરની સ્ત્રીઓનો સમૂહ ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરીને લિંગ પર દૂધ અર્પણ કરે છે, ત્યારપછી અન્ય ભક્તો દ્વારા પણ તે જ ક્રિયા કરવામાં આવે છે; આ રીતે ઉપર ઉલ્લેખિત પૂજાના સમયને બાદ કરતાં સમગ્ર દિવસ દરમિયાન ભક્તોના આગમન અને પથ્થરના વાસણ પર દૂધ અર્પણ કરવાનો ક્રમ ચાલુ રહે છે. સાંજે ૫ વાગ્યાની પૂજામાં, ઉપર દર્શાવેલ રીત મુજબ લગભગ એ જ પ્રકારની લિંગની સજાવટ ફરી કરવામાં આવે છે, જ્યારે બાકીની ચાર

પૂજાઓ, એટલે કે સવારે ૭ વાગ્યે, સવારે ૧૦ વાગ્યે, સાંજે ૭ વાગ્યે અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે, સજાવટ કરવામાં આવતી નથી.

મંદિરના પૂજારી દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતી મુજબ, સવારની પૂજામાં વપરાતી અર્પણ સામગ્રીમાં; દૂધ (૫ લિટર), દહીં (૧ કિગ્રા.), ઘી (૧ કિગ્રા.), મધ (૧ કિગ્રા.), ખાંડ (૨૫૦ ગ્રામ), ચંદનનો લેપ (૧૦૦ ગ્રામ), ભાંગ (૧૦૦ ગ્રામ), પ્રવાહી અત્તર, અબીલ (૧૦૦ ગ્રામ), ગુલાલ (૧૦૦ ગ્રામ), કુંકુ (૧૦૦ ગ્રામ), ચોખા (૨૫૦ ગ્રામ), હાર (૫ નંગ), ફૂલો (૧ કિગ્રા.), બિલ્વપત્ર (૧૦૦૮ નંગ), ગંગાજળ, ગુલાબજળ, ફળોનો રસ (૫ કિગ્રા.), નાળિયેરનું પાણી (૧ લિટર) અને શેરડીનો રસ (લિટર) સમાવેશ થાય છે. લિંગના શણગાર માટે ભાંગ (૧ કિગ્રા.), કાજુ (૨૫૦ ગ્રામ), બદામ (૨૫૦ ગ્રામ), પિસ્તા (૨૫૦ ગ્રામ) અને ચિરૌંજી (૨૫૦ ગ્રામ).

૧. ૮ મંદિર પરિસર અને પ્રવૃત્તિઓનું જતન અને પુનઃસ્થાપન

ઉપરોક્ત મુજબ, મંદિરના પરિસરમાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એકબીજાથી ઓછી-વત્તી સમાનતા ધરાવતા નાના અને મોટા અનેક મંદિરો આવેલાં છે. પરંતુ મુખ્ય મંદિર તેમજ બૃહ્દકાલેશ્વર અને અનાદિકલ્પેશ્વર મંદિરોની દિવાલો સિવાય, બાકી રહેલાં દેવાલયોમાં ફેરફાર, નીચસ્તરીય પુનઃસ્થાપન અને સફેદ, ક્રીમ તથા લાલ રંગોમાં કરાયેલા રંગરોગાનને કારણે તેઓ આધુનિક મંદિરો તરીકે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મુખ્ય મંદિરના આંતરિક ભાગમાં, ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનું આવરણ, ગર્ભગૃહ તરફ જતાં માર્ગની દિવાલોમાં ટાઇલ્સ, કોઠારીઓ અને ગોખલાઓની દિવાલોમાં ટાઇલ્સ, તેમજ પ્રથમ અને બીજા માળે ટાઇલ્સ લગાવવામાં આવી છે. અનાદિકલ્પેશ્વર મંદિરમાં, સભામંડપ અને મંડપની છત બદલવામાં આવી છે. અનાદિકલ્પેશ્વર મંદિરમાં, મંડપની છત અને દિવાલો નવા બનાવટ સાથે બદલવામાં આવ્યા છે. બાલવિજય હનુમાન મંદિરમાં, મંદિરની અંદરની અને બહારની તમામ દિવાલો તથા છતને આધુનિક વિટ્રિફાઇડ ટાઇલ્સ, રંગકામ, તેમજ બાહ્ય પ્રાંગણના થાંભલા, કમાનો અને છતને તેલચિત્રો સાથે બદલવામાં આવ્યા છે. પરિસરની જમીન લાલ ફ્લોગ પથ્થરોથી બાંધવામાં આવી છે અને દરેક મંદિરના માળનું સ્તર પગથિયાં દ્વારા ગોઠવવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત, જુના મંદિરોની વચ્ચે કેટલાક નવા બાંધકામો પણ કરવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક પરિસરમાં હજુ ચાલુ છે.

મંદિરમાં દૈનિક પૂજા-અર્ચના ઉપરાંત, મહાકાલેશ્વર મંદિર વ્યવસ્થાપન સમિતિ દ્વારા અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવામાં આવે છે અને તેની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ આ મુજબ છે:

એ: મંદિર પરિસરની, ગૌશાળાની, વૈદિક સંસ્થાનની, વિક્રમ કીર્તિ મંદિરની, મંદિરની રસોઈની અને મંદિર પરિસરના આસપાસના

વિસ્તારની દૈનિક સફાઈ. સફાઈનું કામ આઉટસોર્સિંગ (બાહ્ય એજન્સી) મારફતે કરવામાં આવે છે.

બી: રસોઈ સમિતિ દ્વારા સંચાલિત થાય છે, જેમાં અંદાજે ૫૫-૬૦ કર્મચારીઓ રસોઈ બનાવવાના અને મુલાકાતીઓને નિઃશુલ્ક ભોગ પીરસવાના કાર્યમાં નિમાયેલા છે. ભોગ સવારે ૧૧:૦૦ વાગ્યાથી રાત્રે ૧૧:૦૦ વાગ્યા સુધી ઉપલબ્ધ રહે છે.

સી: સમિતિ દ્વારા લાડુ પ્રસાદનું અન્ય એક એકમ પણ ચલાવવામાં આવે છે, જેમાં પ્રસાદરૂપે લાડુ બનાવવામાં આવે છે અને તે દરરોજ ભક્તોને વેચવામાં આવે છે,

ડી: મંદિર સમિતિ નજીકના ગામોના લોકોને તબીબી સહાય પૂરી પાડવા માટે બે એમ્બ્યુલન્સ ચલાવે છે. એક ડૉક્ટર અને એક નર્સને પણ જનતાને નિઃશુલ્ક તબીબી તપાસ અને દવાઓ પૂરી પાડવા માટે નિમવામાં આવ્યા છે.

ઈ: દાહક્રિયા માટે મૃતદેહોને શ્મશાનસ્થળે પહોંચાડવા માટે એક શવવાહન નિઃશુલ્ક રાખવામાં આવેલ છે. આ નિઃશુલ્ક સેવા છે.એફ: ઉજ્જૈનના મહત્વપૂર્ણ ધાર્મિક સ્થળો દર્શાવવા માટે મુલાકાતીઓને લઈ જવા માટે સમિતિ દ્વારા એક બસ પણ ચલાવવામાં આવે છે.

જી: પ્રવચન હોલમાં શ્રાવણ મહિનાના (સોમવારના) મહિનામાં અનેક કાર્યક્રમો આયોજન કરવામાં આવે છે, આશ્વિન મહિનામાં ઉમા સાંઝી

મહોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવે છે, જેમાં પ્રખ્યાત કથાકાર દ્વારા પ્રવચન, શાસ્ત્રીય સંગીત અને ભારતનાટ્યમ વગેરે જેવા અન્ય સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે.

હ: ટી.એ.એમ.પી.લ વૈદિક સંસ્થાનની સ્થાપના ધોરણ ૬ થી ૧૨ ના વિદ્યાર્થીઓને વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપવા માટે કરવામાં આવી છે. હાલમાં સંસ્થાનમાં અંદાજે ૬ શિક્ષકો ૭૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપી રહ્યા છે.

૧: મંદિર સમિતિ ચિંતામણિ વિસ્તારમાં ગૌશાળાનું સંચાલન કરી રહી છે, જેમાં અંદાજે ૧૦૦ ગાયોનું પાલન કરવામાં આવે છે. ગાયનું દૂધ મંદિરની પૂજા અને અન્ય વિધિઓમાં ઉપયોગમાં લેવાતું હતું. અધ્યાય – ૧૧

પથ્થરના કુદરતી (ભૌતિકો~રાસાયણિક) ક્ષય પ્રક્રિયા, મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગના સંદર્ભ સાથે

આ અધ્યાયમાં, જ્યોતિર્લિંગના સંદર્ભમાં પથ્થરના અપક્ષયના પ્રાકૃતિક કારણો (ભૌતિક-રાસાયણિક) અંગે, લિંગની પ્રાર્થનાઓ/ વિધિઓ દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાતી અર્પણ સામગ્રી (ઘટકો)ને ધ્યાનમાં રાખીને, સામાન્ય રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ભસ્મ (રાખ) આરતી અને લિંગમ પરના અભિષેક સહિતની વિધિઓ દિવસના પ્રભાતથી જ શરૂ થાય છે અને ટૂંકા અનિયમિત વિરામો સાથે આખો સમય ચાલુ રહે છે. દરરોજ મોટી સંખ્યામાં ભક્તો મંદિરે આવે છે અને

ઊંડા ધાર્મિક વિશ્વાસ અને આસ્થા સાથે વિધિના ભાગરૂપે અનેક ઘટકો અને પૂજા સામગ્રી અર્પે છે. કોઈપણ શુભ દિવસે અથવા ઉત્સવો દરમિયાન ભક્તોની સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે વધે છે. આ અર્પણો તેમના ભૌતિક અથવા રાસાયણિક લક્ષણોના કારણે કુદરતી પથ્થર (ઉગમ) માં રહેલા ખનિજ તત્વો સાથે ભિન્ન રીતે પરસ્પર ક્રિયા કરી શકે છે. આ સતત પરસ્પર ક્રિયા, દીર્ઘકાળે, આધાર સ્તર (લિંગમ) ને નોંધપાત્ર નુકસાન માટે જવાબદાર બની શકે છે. ૨.૧ કેટલાક ઘટકોના સામાન્ય રાસાયણિક લક્ષણો:

આ જ્યોતિર્લિંગ જે પથ્થરમાંથી કોતરીને બનાવવામાં આવ્યું છે, તે પથ્થર સાથે આ પદાર્થોની ભૌતિક-રાસાયણિક અથવા ભૂ-રાસાયણિક પરસ્પરક્રિયાઓનું વધુ સારી રીતે સમજૂતીપૂર્વક અવલોકન થઈ શકે તે માટે, ભક્તો દ્વારા સામાન્ય રીતે અર્પણ કરવામાં આવતી સામગ્રીના સામાન્ય રાસાયણિક લક્ષણોને ધ્યાનમાં લેવું મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય છે. તે નીચે સંક્ષિપ્તમાં ચર્ચવામાં આવે છે:

દૂધ: દૂધ એક જૈવિક દ્રવ છે, જેમાં નીચે મુજબનું સ્થૂલ સંયોજન હોય છે:

સામાન્ય શુદ્ધ દૂધનું પીએચ સામાન્ય રીતે ૬.૫ થી ૬.૭ સુધી બદલાય છે.

સ્ત્રોત: રસાયણશાસ્ત્રનું હેન્ડબુક; ડીઓઆઈ ૧૦.૧ ૦૦૭/૯૭૮-૩-

૬૪૨- ૪૧૬૦૯-૫_૩૧-૧.૨૦૧૫, પાનું

દહીં (મથેલું દૂધ):

ટકાવારીમાં દર્દીનું ભૌતિક-રાસાયણિક વિશ્લેષણ

પ્રોટીન રાખ કુલ લેક્ટોઝ પીએચ કુલ પ્લેટ કુલ કોલી ડ્રાવ્ય ગણતરી

સ્વરૂપ ગણતરી ઘન

±	૪.૭૩±૦. ૫.૦૫	૭.૬૮ ±૦.૦૧	૨.૩૨±૦.૧૧
	૦૧ ±		
	૦.૨૧		

૩. ૬૦ ૩.૨૭ ૦.૬૮± ૧૫.૬૩

± ૦.૪૩ ૦.૦૨ ૦.૧

૦. ૫૦ ઘરેલું દેશી ઘી:

ઘરે બનાવેલા શુદ્ધ ઘીની રાસાયણિક રચના:

રંગ સ્વાદ અપવર્તનાંક ભેજ

પ્લેઝન્ટ	૨૯°સે	સૂચિ	૦.૪	એસિડિટી
ગ્રેન્યુલર		૧.૪૫૩૦		૩.૦

નાની સાંકળવાળો સંતૃપ્ત ચરબી અમ્લ (એસ.એફ.એ.): ૧૨.૫%

એક-અસંતૃપ્ત ચરબી અમ્લ (એમ.યુ.એફ.એ.): ૧૯.૯૧% લાંબી

સાંકળવાળા ચરબી અમ્લો (એસ.એફ.એ.): ૭૩.૭૭% મધ્યમ-

સાંકળવાળો ચરબી અમ્લ (એસ.એફ.એ.): ૨૦.૧૭%

હની:

ફૂલજન્ય અને હનીડ્યૂ મધનું સરેરાશ સંયોજન નીચે મુજબ છે:

લક્ષણો અથવા પુષ્પીય મધ (%) હની ડ્યુ મધ (%) ઘટન

સ્ફટિકોના થોડાક ગૂંચવણાંસ્ફટિકોના થોડાક ક્લેમ્પ્સ દરેક સ્તર માટે ૧/૮ ૧/૧૬ થી ૧/૮ ઇંચનું સ્તર સફેદનો ગાઢ અર્ધો અંબરનો હળવો
૧૭.૨ ૧૬.૩ ૩૮.૧૯ ૩૧.૮૦
૧.૩૧ ૦.૮૦
૭.૩૧ ૮.૮૦ ૧.૫૦ ૪.૭૦
૩.૯૧ ૪.૪૫ ૨૨.૦૩ ૪૯.૦૭
૭.૧૧ ૫.૦૮ ૨૯.૧૨ ૫૪.૮૮

૧

૨ રંગ ભેજ

લેવ્યુલોસ

૬ સુકોઝ

૭ માલ્ટોઝ

૮ ઊંચી ખાંડ

૯ મુક્ત અમ્લતા લેક્ટોન્સ

૧૨ કુલ અમ્લતા

૧૩ એશ ૦.૧૬ ૦.૭૩

ખાંડ ઉત્પાદનો:

ખાંડ ઉત્પાદનોની સરેરાશ રાસાયણિક રચના આ મુજબ છે:

એન

સંયોજન સરેરાશ ટકાવારીમાં

સ્યુક્રોઝ ૮.૧-૮.૭%

ખાંડમાં ઘટાડો ૩-૬%

ઓલિગોસેકારાઈડ્સ ૦.૦૬- ૦.૬%

પોલીસેકેરાઈડ્સ (જેમાં ગમ્સ અને ડેક્સ્ટ્રાન્સનો સમાવેશ થાય છે)

૦.૨-૦.૮%

ચંદન (ચંદન):

ચંદનના ચૂર્ણ અથવા તેલના મુખ્ય ઘટકો આ મુજબ છે: આલ્ફા સાન્ટાલોટ - ૪૧.૦ - ૫૫% અને બેટા સાન્ટાલોલ - ૪૧.૦ - ૫૫ %.

ભાંગ (કેનાબિસ):

ભાંગ તૈયાર કરવા માટે કેનાબિસની કળીઓ અને પાંદડાંને પીસીને લેસ બનાવવામાં આવે છે. બાયોડિટરિયોરેશન ઘટક કેનાબિડિયોલ અને ડેલ્ટા-૯-ટેટ્રાહાઈડ્રોકેનાબિનોલ છે.

આ સંયોજનોમાં પ્રતિકૂળ, પ્રતિજીવાણુ અને પ્રતિજૈવિક ગુણધર્મ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

અબીર અથવા અબીર અને ગુલાલ:

જો આ ઉત્પાદનો પ્રાકૃતિક ફૂલો/જડીબૂટીઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ન હોય, તો તેમાં કૃત્રિમ રંગદ્રવ્યો સામેલ હોઈ શકે છે, જે સંભવતઃ અપ્રમાણભૂત પરિમાણો સાથેની રાસાયણિક પ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્પાદિત થયેલા હોય છે, અને તેથી ઉપજેલા રંગો સંવેદનશીલ વસ્તુઓ પર ઘર્ષણજન્ય ઝેરી અસર પેદા કરી શકે છે.

કંકુ (કુમકુમ):

તે હળદર અથવા અન્ય કોઈ સ્થાનિક સામગ્રીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સુકવેલ હળદરનો ભૂકો બૂઝાવેલા ચૂના સાથે ભેળવવામાં આવે છે,

જે હળદરના ગાઢ પીળા રંગને લાલ રંગમાં ફેરવી દે છે. આધુનિક કુમકુમ (સિંદૂર) મુખ્યત્વે વર્મિલિયનનો ઉપયોગ કરે છે. કેસરી-લાલ રંજક વર્મિલિયન, સિનેબર અથવા મર્ક્યુરી સલ્ફાઇડનું શુદ્ધ કરાયેલ અને ભૂકો સ્વરૂપ છે.

ફળોના રસ:

અનેક પ્રસંગોએ, ભક્તો ભિન્ન જાતિના ફળોના રસ અર્પણ કરે છે. આ ફળોના રસમાં ફળના સ્વભાવ મુજબ રાસાયણિક રચના અને પીએચ મૂલ્ય ભિન્ન હોઈ શકે છે. કેટલાક ફળોના રસનું પીએચ મૂલ્ય નીચે આપવામાં આવ્યું છે. આ પીએચ મૂલ્ય કોઈપણ દ્રાવણના આમલીય અથવા ક્ષારીય સ્વભાવનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ઋતુગત ફળો (રસ)

૫.૩૬
૩.૬૦-૪.૩૦
૩.૩૦- ૪.૦૦
૩.૪૦-૪.૮૦
૫.૧૮-૫.૬૦
૩.૨૦-૪.૦૦
૨.૯૩-૩.૨૦

૫.૨૦-૬.૦૦
૩.૩૦-૪.૧૯
૩.૦૦-૩.૭૫
૫.૨-૬.૮ (ફૂડ જયૂસ
૧.૫- ૫.૨

૨

૪

૫ તરબૂચ

૬ પાઈનએપલ

૭ દાડમ પપૈયું

જામફળ

ઓરેન્જ

દ્રાક્ષ

૧૨ શેરડી

૧૩ નાળિયેરનું પાણી

ભસ્મ / રાખ ના

ગાયના છાણના ઉપલા:

અમને જાણ કરવામાં આવી છે કે ભસ્મ આરતી દરમિયાન ગાયના છાણના ઉપળાની રાખનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે દરરોજ મલમલના કપડાનો ઉપયોગ કરીને છાંટણી દ્વારા રાખનું પૂરતું પ્રમાણ વપરવામાં આવે છે. નમૂનો એકત્રિત કરવામાં આવ્યો છે અને અમારી પ્રાથમિક વિશ્લેષણ (એક્સ.આર.એફ.) (સૌજન્ય: વાડિયો ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હિમાલય જિયોલોજી, દેહરાદૂન) દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે એકત્રિત કરાયેલ રાખમાં સિલિકા ઘટક (આશરે ૬૩%), કેલ્શિયમ ઓક્સાઇડ (૧૦.૭૫%), મેગ્નેશિયમ ઓક્સાઇડ, એલ્યુમિનિયમ, ફોસ્ફરસ, પોટેશિયમ, આયર્ન તથા ટાઇટેનિયમ અને મેંગેનીઝના ઓક્સાઇડના અંશોનો સારો પ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે. પાણીમાં ભસ્મની દ્રાવ્યતા લગભગ નગણ્ય છે, જોકે અમ્લમાં તે અલ્પ પ્રમાણમાં દ્રાવ્ય છે.

ડાયરેક્ટર (સાયન્સ) દેહરાદૂનની પ્રયોગશાળાઓમાં ભસ્મનું કરવામાં આવેલ સૂક્ષ્મદર્શન આધારિત અવલોકનથી ભસ્મનું અનાકાર-સ્ફટિકીય સ્વરૂપ પ્રકાશમાં આવ્યું. ભસ્મની આ વિશેષતા નરમ પદાર્થો પર ઘર્ષક અસર થવાની અપેક્ષા રાખે છે. તેલના દીવા, ધૂપ અથવા અગરબત્તીનું દહન:

તેલના દીવા, ધૂપ અથવા અગરબત્તીઓમાં થોડું તેલ અને સુગંધિત સંયોજનો સાથે ભેળવેલ કાર્બન/કોયલાનો ભૂકો વપરાય છે. જ્યારે તેને બળવા દેવામાં આવે છે, ત્યારે ઘાટો ધુમાડો અથવા વરાળ હવામાં

છોડાય છે, જે સામાન્ય રીતે મંદિરની આંતરિક દીવાલની સપાટી પર કાળી કાજળની જૈવિક પડ રચના કરે છે. આ દેખાવની દૃષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય હોઈ શકે છે, પરંતુ તેથી પણ વધુ મહત્વનું એ છે કે, જે પદાર્થ પર તે જમા થાય છે તેમાં ધીમે ધીમે ક્ષયની પ્રક્રિયા પ્રેરિત કરી શકે છે.

નોંધ: ઉપરોક્ત વિશ્લેષણાત્મક માહિતી ઉપલબ્ધ સંદર્ભો અનુસાર પદાર્થોની રાસાયણિક રચના અને સામાન્ય લક્ષણો દર્શાવે છે અને વિધિઓ દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાતી ભસ્મ સિવાયના વાસ્તવિક પદાર્થો અંગે અથવા તે પદાર્થોના કોઈ નમૂના અંગે કંઈ કહેતું નથી.

૨.૨. રેતપાષાણનું પ્રાકૃતિક વાતાવરણીય ક્ષય

રેતપાષાણ ક્લાસ્ટિક અવસાદી ખડક છે અને જો તે પ્રાકૃતિક પર્યાવરણ અથવા માનવસર્જિત પ્રતિકૂલ ક્ષયકારક પરિસ્થિતિઓને અવગત થાય તો ક્ષય પામવા માટે સંવેદનશીલ છે. (આવા ખડકોની રચના/ઉદ્ભવ અને તેમની ભૌગોલિક/ખનિજશાસ્ત્રીય વિશેષતાઓ અંગેની વિગતો અહેવાલના ભાગ ૩ માં ચર્ચવામાં આવી છે).

મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગનું પરીક્ષણ કરતી વખતે, દૈનિક વિધિ દરમિયાન વપરાતી વિવિધ સામગ્રીના ઉપયોગને કારણે તેમાં થયેલા ક્ષય/ગુકસાન/ અધોગતિના સંદર્ભમાં, જે સેન્ડસ્ટોનમાંથી આ જ્યોતિર્લિંગ

કોતરીને બનાવવામાં આવ્યું છે તે પથ્થરની કુદરતી હવામાનજન્ય ક્ષય પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

પથ્થરના સ્વાભાવિક અપક્ષયની પ્રક્રિયા ક્યાં સુધી છે અને માનવ પ્રવૃત્તિના કારણે પથ્થરમાં થયેલ નુકસાન ક્યાંથી પથ્થરના ક્ષયને વધુ વકરાવવાનું શરૂ કરે છે, તેનું મૂલ્યાંકન કરવું અત્યંત મહત્વનું છે, પરંતુ એટલું જ અત્યંત કઠિન પણ છે. પથ્થરના ક્ષયની પ્રક્રિયાઓને ઓળખવા માટે અપક્ષયની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાઓનું પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે.

એ: પાણી – પથ્થરના ક્ષયનું એક મુખ્ય કારણ:

પથ્થરનું ક્ષય અનેક પરિબલો પર નિર્ભર કરે છે. ભીનું હવામાન ક્ષયના પ્રેરક પરિબલોમાંનું એક છે અને પથ્થરના આંતરિક ભાગમાં પાણી અથવા ભેજના પ્રવેશથી સક્રિય ખનિજ બંધકના વિલયનું કારણ બને છે (એફઈ અને એમજી કાર્બોનેટ્સ). ફેલ્ડસ્પારના ક્ષય અને કેઓલિનાઈટના ફૂલવાથી ઉપસપાટી વધુ નબળી બને છે; આ નબળો વિસ્તાર સપાટી પરની પાતિના છૂટા પડવાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને અનુસર્જિત રીતે દાણાદાર વિઘટન સર્જે છે. પરિણામે, સામાન્ય રીતે જોવા મળતા ક્ષયના પ્રકારોમાં દાણાદાર વિઘટન, ખાડાકરણ, ફોક્ષાકરણ, પડખડ ઉતરવું, વિલય, ચીરણોની રચના અને પોપડી રચનાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી, તેનો ચોક્કસ સ્વભાવ અને તેના પ્રભાવ ખડકની ખનિજ રચના અને

રેતપથ્થરની ટકાઉપણાને આધારે નિર્ધારિત થાય છે, અને તે તેના માળખાગત ખનિજ સંયોજન તથા દ્વિતીયક બંધક પર નિર્ભર રહે છે.

ઉચ્ચ આર્દ્રતાવાળું પર્યાવરણ પણ પથ્થર માટે સમાન રીતે હાનિકારક છે, કારણ કે તે પથ્થરને લાંબા સમય સુધી ભીનું રાખે છે અને ખનિજોના દ્રાવ્યીકરણની પ્રક્રિયાને પ્રેરિત કરે છે. પાણીનું કેટલાક દ્રાવ્ય ક્ષારો રહેલા હોઈ શકે છે અને પથ્થરની રચનામાં પાણીનો પ્રવેશ આ ક્ષારોને પથ્થરની અંદર લઈ જઈ શકે છે. ત્યારબાદ ભીના અને સૂકા ચક્રના કારણે સપાટી પર ક્ષારનું પ્રસ્ફુરણ થઈ શકે છે અને તેના પરિણામે પથ્થરના ઉપરના સ્તરનું પડ ઊખડી જવું શક્ય બને છે.

બી: સેન્ડ સ્ટોનનું જૈવિક ક્ષય અથવા જૈવ-અવનતિ:

પથ્થર પર જૈવિક તત્વોના ગુણાત્મક અને પરિમાણાત્મક વિકાસ તથા તેના પરિણામે થતી જૈવિક ક્ષયની પ્રક્રિયા સમગ્ર પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓ સાથે કડક રીતે સંબંધિત છે.

પથ્થરની જૈવિક ક્ષયપ્રક્રિયા વિવિધ શ્રેણીના સ્થૂલજૈવિક અને સૂક્ષ્મજૈવિક પ્રજાતિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થતા સૂક્ષ્મજૈવિક ઉપાપચયજ પદાર્થો અને પથ્થરના માળખા વચ્ચે થતી જૈવ-ભૂ-રાસાયણિક પરસ્પરક્રિયાઓના પરિણામે પ્રેરિત થઈ શકે છે. આ જૈવિક પ્રજાતિઓ પ્રકાશપોષી અથવા અપ્રકાશપોષી હોઈ શકે છે.

વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં, જ્યોતિર્લિંગના ક્ષયના પ્રશ્નમાં અપ્રકાશપોષી જૈવિક જાતિઓની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. આ વર્ગના સૂક્ષ્મજીવોની વૃદ્ધિ અને તેમના જૈવિક ઉપાપચયજન્ય પદાર્થોની પથ્થર પર થતી ક્રિયા નીચેના પરિબળો પર નિર્ભર કરે છે:

પ્રકાશ

પોષક પરિબળો

પથ્થર જે પર્યાવરણના સંપર્કમાં આવે છે તે

તથાપિ, મેક્રો તથા સુક્ષ્મજીવવિજ્ઞાન સંબંધિત પ્રજાતિઓ

આધારસામગ્રીને યાંત્રિક તેમજ રાસાયણિક બંને પ્રકારનું નુકસાન

પહોંચાડી શકે છે, પરંતુ વર્તમાન સંદર્ભમાં રાસાયણિક રીતે પ્રેરિત

નુકસાનનું ધ્યાનમાં લેવું મહત્વપૂર્ણ છે. કેટલાક ઉપાપચયજન્ય પદાર્થો

ધાતુ-બંધક સ્વરૂપના હોઈ શકે છે અને કેટલાકને નિશ્ચિત ધાતુ તત્વો

સાથે પ્રતિક્રિયા કરવાની ભિન્ન આકર્ષણક્ષમતા હોઈ શકે છે. કારણ કે

વિધિઓ અને અભિષેક દરમિયાન દૂધ/ દહીં/ અથવા અન્ય કોઈ

દૂધજન્ય/ ફળજન્ય ઉત્પાદનનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી જો

બેક્ટેરિયાની ચોક્કસ પ્રજાતિઓથી સમૃદ્ધ કિણ્વિત ઉત્પાદનોને

નિયમિત સમયાંતરે ઘોઈને દૂર ન કરવામાં આવે, તો પથ્થર પર

બેક્ટેરિયાની ક્રિયા થવાની સામાન્ય રીતે અપેક્ષા રાખી શકાય છે.

લેક્ટોબેસિલસ બેક્ટેરિયાની વિવિધ જાતિઓ સામાન્ય રીતે દૂધજન્ય ઉત્પાદનોમાં હાજર રહે છે અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ, અર્થાત્ યોગ્ય તાપમાન અને ભેજ, હેઠળ તેઓ દૂધજન્ય ઉત્પાદનોમાં રહેલા બેક્ટેરિયા માટે સારો પોષક તત્વ એવા લેક્ટોઝનો ઉપયોગ કરીને નોંધપાત્ર દરે વૃદ્ધિ પામવા લાગે છે. બેક્ટેરિયાની વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા અને તેના અનુસંગી ફરમેન્ટેશન પ્રક્રિયા દરમિયાન, દ્રાવણમાં વિવિધ માત્રામાં લેક્ટિક એસિડ મુક્ત થવાની અપેક્ષા રહે છે. જો આ ફરમેન્ટ થયેલ ઉત્પાદનનો નિકાલ કરવામાં ન આવે અથવા તેનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે, તો તે વધુ આમ્લિય સ્વભાવ ધરાવતા ઉપઉત્પાદનની રચનામાં પરિણમી શકે છે, જે આધારદ્રવ્ય માટે વધુ હાનિકારક થઈ શકે છે. પ્રક્રિયામાં સંકળાયેલી સામાન્ય રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા નીચે આપવામાં આવી છે.

સી૧૨એચ૨૨ઓ૧૧ + એચ૨૦ સી૬એચ૧૨૦૬ +

સી૬એચ૧૨૦૬ લેક્ટોઝ ગેલેક્ટોઝ ગ્લુકોઝ

સી૬એચ૧૨ઓ૬ ઓએચ સીઓઓએચ

ગેલેક્ટોઝ લેક્ટિક એસિડ

સેલ્યુલોસિક પદાર્થ અને કાર્બોહાઈડ્રેટથી સમૃદ્ધ સ્થિર માધ્યમમાં બેક્ટેરિયાની અન્ય જાતિઓ (સલ્ફર અને નાઈટ્રોજન) પણ વૃદ્ધિ પામે તેવી અપેક્ષા છે.

ભક્તો દ્વારા જ્યોતિર્લિંગને અર્પણ કરવામાં આવતા કૂલોના વિશાળ જથ્થા, બિલ્વપત્ર અને અન્ય સામગ્રી જો નિર્ધારિત સમયાંતરે દૂર કરવામાં ન આવે, તો તે સામગ્રી પર બેક્ટેરિયાની ક્રિયા આકર્ષે છે. આ બેક્ટેરિયાની ક્રિયા પથ્થર, જેમાં રેતીપથ્થરનો પણ સમાવેશ થાય છે, માટે પણ હાનિકારક બની શકે છે, કારણ કે સૂક્ષ્મજીવોની ચયાપચય ક્રિયાઓ દ્વારા મુક્ત થતા મંદ અમ્લીય પદાર્થો રેતીપથ્થરના ધાતુ આયનો સાથે ખૂબ સરળતાથી પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે, જેના પરિણામે સિમેન્ટીકરણ સામગ્રીના ધોવાણ દ્વારા આધારભૂત સ્તરની વિખંડન પ્રક્રિયા સર્જાય છે.

૨.૩. મહાકાલ જ્યોતિર્લિંગ અને ગર્ભગૃહનું પરીક્ષણ:

જ્યોતિર્લિંગનું ૭મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૭ના રોજ ભસ્મ આરતી પછી ટીમ દ્વારા વિધિઓ દરમિયાન વિવિધ સામગ્રીના ઉપયોગને કારણે તેમાં થયેલા ક્ષય અંગે મૂલ્યાંકન કરવા હેતુસર સાવધાનીપૂર્વક પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ મહાન વિધિની પ્રક્રિયા નોંધવા તેમજ પૂજા દરમિયાન સામાન્ય રીતે વપરાતી સામગ્રી વિશે માહિતી મેળવવા માટે અમે વહેલી સવારે યોજાતી ભસ્મ આરતી દરમિયાન પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

અ: જ્યોતિર્લિંગ અંગે સામાન્ય અવલોકનો:

દક્ષિણ બાજુએ ગર્ભગૃહમાં ભક્તો પ્રવેશી શકે તે માટે માત્ર એક જ પ્રવેશદ્વાર છે અને જ્યોતિર્લિંગની આસપાસ પરિક્રમા માટે કોઈ જગ્યા નથી. તમામ

ભક્તો ગર્ભગૃહની પશ્ચિમ અને ઉત્તર બાજુથી જ્યોતિર્લિંગ પર વિધિ-
વિધાન માટેની સામગ્રી અર્પણ કરે છે અને અભિષેક કરે છે. જ્યોતિર્લિંગ
ચાંદીની ધાતુના વર્તુળાકાર પાટલા પર સ્થાપિત છે. લિંગના તળિયાના
ભાગનું અને ભૂમિસપાટી હેઠળ તેની ઊંડાઈનું અવલોકન કરવું શક્ય બન્યું
નહોતું. પાટલા ઉપર આવેલા લિંગના પરિમાણોની ચર્ચા અગાઉ પહેલેથી જ
કરવામાં આવી છે. જ્યોતિર્લિંગની સામાન્ય સંરક્ષણસ્થિતિ અંગે જ્યાં સુધી
પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી પોલિશ કરેલી સપાટીનું ઊખડવું ખાસ કરીને પૂર્વ અને
પશ્ચિમ બાજુએ દેખાઈ આવે છે, જેના કારણે ખાડા અથવા ખાબોચિયા
સર્જાયા છે. આ લક્ષણો લિંગના અન્ય ભાગોમાં પણ જોવા મળે છે.

જ્યોતિર્લિંગના ઉપરના ભાગ પર સારી પોલિશ જણાય છે, પરંતુ દક્ષિણ
બાજુએ પોલિશને નોંધપાત્ર નુકસાન થયું છે અને રેતીલા પથ્થરના સૂક્ષ્મ
ખનિજ અંશો બહાર દેખાય છે. લિંગના ઉપરના ભાગની પોલિશ મૂળ
પોલિશ છે કે પછી ભસ્મ આરતી દરમિયાન ખાસ કરીને ઉપરના ભાગ પર
લિંગ પર અર્પણ સામગ્રીના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થઈ અને જળવાઈ રાખવામાં
આવી છે, તે બાબત અલગ પાડવી મુશ્કેલ છે. પથ્થર પરનો અર્ધ-
ગોળાકાર ખંડિત ચિહ્ન દક્ષિણ બાજુએ દેખાય છે અને લિંગના ઉપરના
ભાગમાંથી શરૂ થઈ નીચે તરફ જતા બે સમાનાંતર ગોળાકાર ચિહ્નો પૂર્વ
બાજુએ ઉત્પન્ન થયેલા દેખાય છે.

ટીમે આ પણ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે ભક્તો દ્વારા દરરોજ લીટરો જેટલું પાણી/ગંગાજળ અર્પણ કરવામાં આવે છે. ભસ્મ આરતી દરમિયાન દૂધ, દહીં, ઓછી માત્રામાં મધ, ઘી અને અન્ય સામગ્રી, તેમજ મોટા પ્રમાણમાં ફૂલો અને બેલપત્ર પણ અર્પણ કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં, જ્યોતિર્લિંગના અભિષેક દરમિયાન પાણી/ગંગાજળ દ્વારા દૂધજન્ય પદાર્થો અને કાર્બોહાઇડ્રેટ ધોવાઈ જવા જોઈએ, પરંતુ અનેક સ્થળોએ, ખાસ કરીને લિંગના તળિયે, અમે કાર્બોહાઇડ્રેટ સહિત દૂધના ચીકણા, પાતળા અને ખમીરાયેલા ઉપઉત્પાદનોનું જાડું સંગ્રહણ નિરીક્ષ્યું છે. જો આ સંગ્રહણ નિયમિત રીતે ધોઈને દૂર ન કરવામાં આવે, તો તે બેક્ટેરિયાની ક્રિયાને આમંત્રણ આપે તેવી સંભાવના છે. જોકે, પથ્થર પર બેક્ટેરિયાની ક્રિયા ધીમી પ્રક્રિયા છે, પરંતુ સમયસર નિયંત્રણ ન કરવામાં આવે તો તે આધાર સ્તરને ગુકસાન પહોંચાડે તેવી અપેક્ષા છે. ફૂલો અને અન્ય અર્પણ સામગ્રી પર થતી બેક્ટેરિયાની ક્રિયા ફૂગના વિકાસને પણ આમંત્રિત કરી શકે છે, જે બેક્ટેરિયાની ક્રિયા સાથે મળીને આધાર સ્તર માટે વધુ હાનિકારક બની શકે છે. ભસ્મ આરતી દરમિયાન જ્યોતિર્લિંગને ભાંગ પણ અર્પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ભાંગના લેપમાં સામાન્ય રીતે અલ્કલોઈડ્સ અને ફેનોલિક સંયોજનો હોય છે, જેનાથી પથ્થરને ગુકસાન થવાની સંભાવના અપેક્ષિત નથી. અલ્કલોઈડ્સ અને ફેનોલિક સંયોજનોની હાજરી જૈવિક ક્ષયને નિયંત્રિત કરવામાં સહાયક બને છે,

કારણ કે આ સંયોજનો પ્રતિજૈવિક અને પ્રતિકૂળીય ગુણધર્મો પણ દર્શાવે છે. ભસ્મ તથા અન્ય ચૂર્ણરૂપ અર્પણ સામગ્રીમાં કેટલાક રાસાયણિક સંયોજનો હોવાની શક્યતા છે, જેના ઘસારા કારણે લિંગના ઉપરના સ્તરને નુકસાન થઈ શકે છે. ફળોના રસનું અર્પણ પણ તેમની નીચી પીએચ કિંમત અને આમ્લીય સ્વભાવને કારણે પથ્થર માટે હાનિકારક બનવાની સંભાવના છે.

જ્યોતિર્લિંગની આસપાસના જોડાણોનું સીલિંગ ગંભીર રીતે નુકસાન પામેલું હોવાનું નિરીક્ષણમાં આવ્યું છે, જે પાણી સહિતની અર્પણ સામગ્રીના અંદર પ્રવેશવાનું કારણ બની શકે છે અને તે પથ્થર પર જીવાણુજન્ય ક્રિયા તેમજ ભેજસંબંધિત નુકસાન પણ સર્જી શકે છે.

માર્બલનું ફ્લોરિંગ પણ ખાડાઓવાળું બની ગયું છે, જે તમામ ક્ષયકારક પરિબલોની સંચિત અસરના પરિણામે થયેલા અવક્ષયનું સૌથી સંભવિત ચિહ્ન છે.

ગર્ભગૃહની દિવાલો હવે ચાંદીની ધાતુની ચાદરથી આચ્છાદિત છે, જેની મૂળ ચમક હવે રહી નથી. ગર્ભગૃહના સામાન્ય વાતાવરણ અંગે જોવામાં આવે તો, સવારે ૪ વાગ્યાથી ૬ વાગ્યા દરમિયાન સરેરાશ તાપમાન ૨૩.૫ ૦ સે. તરીકે અને ભેજ ૭૮% તરીકે નોંધાયું છે. ભેજનું ઊંચું પ્રમાણ પણ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે ગર્ભગૃહની અંદર આર્દ્રતાનું જળવાઈ રહેવું જૈવિક પ્રવૃત્તિઓ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ ઊભી કરે

છે. આ કારણે જ્યોતિર્લિંગ દિવસભર ભીનું રહે છે, જે લિંગના ક્ષયના દષ્ટિકોણથી પ્રતિકૂળ લક્ષણ છે.

બી: પ્રવાહી અને ઘન પદાર્થોના નિકાલ માટેની નીકાસ સુવિધા:

સમિતિએ નોંધ્યું છે કે તમામ પ્રવાહી અને ઘન કચરો સામાન્ય રીતે ગર્ભગૃહની બહાર આવેલા નાના ખાડામાં નિકાસ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવે છે, જ્યાંથી તેને વિદ્યુત મોટરની મદદથી બહાર પંપ કરવામાં આવે છે.

જો આ નિકાલ પ્રણાલીમાં સુધારો કરવામાં આવે જેથી ગર્ભગૃહની આસપાસના વિસ્તારમાં આર્દ્રતાનું સ્તર યોગ્ય રીતે જાળવી શકાય અને આસપાસના વિસ્તારમાં સ્વચ્છતા સુનિશ્ચિત કરી શકાય, તો તે યોગ્ય રહેશે.

(સી) ગર્ભગૃહમાં આવેલી વિદ્યુત ફિટિંગ્સમાં પણ સુરક્ષાના કારણોને ધ્યાનમાં રાખીને તથા ગર્ભગૃહનું વાતાવરણ વધુ સ્વસ્થ અને મનોહર બનાવવા માટે મોટા પાયે નવીનીકરણ આવશ્યક છે.

૨. ૪ અન્ય અવલોકનો:

મહાકાલ મંદિરના જ્યોતિર્લિંગ અને ગર્ભગૃહ સિવાય, સમિતિ દ્વારા નીચે મુજબના અવલોકનો પણ કરવામાં આવ્યા છે અને સમિતિ એવું માને છે કે પ્રાચીન સંરચનાઓ તથા પથ્થરની મૂર્તિઓના વધુ સારા સંરક્ષણ અને જાળવણી માટે કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી શકે. ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતી

આવી પ્રાચીન પથ્થરની મૂર્તિઓ માટે આવર્તક નિરીક્ષણ, નિવારક સંરક્ષણ અને જાળવણી સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે.

અધ્યાય- ૩

ઉજ્જૈન, એમ.પી. સ્થિત લિંગમ મહાકાલેશ્વરનો ભૌમ-વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ

૩. ૧ પરિચય:

ભારતની માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતની અદાલત ક્રમાંક ૧૦ ની કાર્યવાહી, એસ.એલ.પી. સિવિલ ક્રમાંક ૧૫૪૫૮/૨૦૧૭ માં. વકીલશ્રીઓને સાંભળ્યા બાદ અને વિદ્વાન અતિરિક્ત સોલિસિટર જનરલ શ્રી તુષાર મહેતા દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રસ્તાવ પર, અદાલતે જી.એસ.આઈ. અને એ.એસ.આઈ.માંથી શ્રી હેમરાજ સૂર્યવંશી અને શ્રી એલ.એલ. વિશ્વકર્મા, તેમજ એ.એસ.આઈ.માંથી શ્રી મદન મોહન ચૌહાણ અને ડૉ. વી.કે. સક્સેના નો સમાવેશ ધરાવતી નીચે મુજબની સમિતિ રચી, જેથી ઉજ્જૈન (એમ.પી.) સ્થિત મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમનું અભ્યાસ / સર્વેક્ષણ / વિશ્લેષણ / પરીક્ષણ કરી, જો કોઈ હોય તો, લિંગમના આકારમાં થતો ક્ષય ક્યા દરે થઈ રહ્યો છે તેની વિગતો ધરાવતો અહેવાલ તૈયાર કરે અને લિંગમનો આ ક્ષય / સંકોચન અટકે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે ક્યા ઉપાયો / પગલાં / સાવચેતીઓ લેવી જરૂરી છે તે દર્શાવે. સમિતિએ અન્ય માળખાઓ તેમજ મંદિરનો પણ અભ્યાસ કરી, સમગ્ર પરિસરમાં સર્વાંગી સુધારો કરવા અને તેના સંરક્ષણ માટે ક્યા પગલાં લેવાની

આવશ્યકતા છે તે પણ રજૂ કર્યું. સમિતિએ અભ્યાસ કરી અન્ય બાબતો ઉપરાંત એ બાબતે પણ અહેવાલ આપવો કે છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકાઓ દરમિયાન લિંગમમાં કેટલો ક્ષય થયો છે અને કયા ઉપચારાત્મક પગલાં લેવા જરૂરી છે.

એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ. ની સમિતિના સભ્યોએ સંયુક્ત રીતે મહાકાલેશ્વરના જ્યોતિર્લિંગમના બગાડનું મૂલ્યાંકન કરવા અને જી.એસ.આઈ. તથા એ.એસ.આઈ. ટીમ માટેના કાર્યક્ષેત્રની વ્યાપ્તિ અંગે ચર્ચા કરવા માટે ૭.૯.૨૦૧૭ ના રોજ ઉજ્જૈનની મુલાકાત લીધી.

જી.એસ.આઈ. જ્યોતિર્લિંગમના પથ્થરના પ્રકાર અને તેની રચનાની ઓળખ કરશે, જ્યોતિર્લિંગમના કદમાં જો કોઈ ક્ષયના કારણો હોય તો તેમનું નિર્ધારણ કરશે અને ઉપચારાત્મક પગલાં સૂચવશે. એ.એસ.આઈ. જ્યોતિર્લિંગમને અર્પણ કરવામાં આવતી સામગ્રીના રાસાયણિક અભ્યાસ હાથ ધરવા ઉપરાંત મંદિર પરિસરની પુરાતત્વીય અને સંરક્ષણાત્મક બાબતોનો અભ્યાસ કરશે

ભારતીય ભૂગર્ભ સર્વેક્ષણ, ભોપાલની ટીમે મર્યાદાઓનું મૂલવણ કર્યું હતું અને તે અનુસાર લિંગમ શિલાના વિગતવાર અભ્યાસ માટે પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને સાધનો પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યોતિર્લિંગમાંથી વિગતવાર અભ્યાસ માટે શિલાનો નમૂનો બહાર લઈ શકાતો ન હોવાથી, શિલાની ઓળખ કરવા અને તેની રચના નિર્ધારિત કરવા માટે દૃશ્ય અવલોકન

તેમજ સ્પેક્ટ્રોરેડિઓમીટર નામના સાધન સાથેની રીમોટ સેર્વિસિંગ તકનીક જેવી અવિનાશક પદ્ધતિઓ આધારિત અભ્યાસ અપનાવવામાં આવ્યો હતો. તે સાધન તેમજ નાગપુર કચેરીના બે નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિકોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. નાગપુરની ટીમ ૧૦/૯/૨૦૧૭ના રોજ ઉજ્જૈન પહોંચી હતી અને ૧૧/૯/૨૦૧૭ના રોજ તેનું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું. ટીમે લિંગમ શિલાની સ્પેક્ટ્રલ સહી એકત્ર કરી હતી અને તેની સરખામણી જી.એસ.આઈ., કોલકાતાના સીએચક્યુની સ્પેક્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ પ્રમાણભૂત સ્પેક્ટ્રલ સહી સાથે કરી હતી.

દૂર સંવેદન તકનીક દ્વારા કરવામાં આવેલી ઓળખની આડચકાસણી કરવા માટે લિંગમ શિલા અંગે પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસ દ્વારા અન્ય એક અવિનાશક પદ્ધતિ આવશ્યક માનવામાં આવી હતી. તેથી, જી.એસ.આઈ., જયપુરમાંથી એક વૈજ્ઞાનિક સાથે એક પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. સાધન મંગાવવામાં આવ્યું હતું. જ્યોતિર્લિંગમ શિલાની રચના અંગે, તેના અપક્ષયગ્રસ્ત ભાગ તેમજ લિંગમના અનપક્ષયગ્રસ્ત ભાગ બંનેનો અભ્યાસ કરવા માટે, ૧૨/૦૯/ ૨૦૧૭ના રોજ જ્યોતિર્લિંગમ શિલા પર ૧૯ બિંદુઓએ માહિતી એકત્ર કરવા પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. ચંત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભ્યાસોના આધારે રાસાયણિક અપક્ષયની વ્યાપકતા ઘટાડવા માટે ઉપચારાત્મક ઉપાયો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પાણીના નમૂના ઉપરાંત, રાસાયણિક ક્ષરણનું વાસ્તવિક કારણ નિર્ધારિત કરવા તથા મંદિર પરિસરની સમસ્ત પર્યાવરણીય સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા માટે યોગ્ય ઉપચારાત્મક ઉપાય સૂચવવા હેતુથી રાખના નમૂનાઓ, તેમજ ભાંગ, ગાયનું છાણ જેવા અર્પણની વસ્તુઓના નમૂનાઓ એકત્ર કરીને તેમનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

૩. ૨ જ્યોતિર્લિંગના અવલોકન અને અભ્યાસ:

૩.૨. ૧ દૃશ્ય અવલોકન: ૨૦૮ x ૧૨૭ x ૩૦ સે.મી. કદની ચાંદી-લેપિત જલાધારી પર સ્થિત ૬૭ સે.મી. ઊંચાઈ અને ૪૭.૯૭ સે.મી. વ્યાસ ધરાવતું શિવલિંગ. લિંગમનો પથ્થર વિન્દ્યનના ક્વાર્ટ્ઝાઈટ સમાન ગુલાબી-ભૂરાશ પડતો ઓર્થોક્વાર્ટ્ઝાઈટ રંગ ધરાવે છે. તે ઘન, કઠોર અને સંકુચિત, બારીકથી મધ્યમ દાણેદાર, સારી રીતે વર્ગીકૃત એરિનેશિયસ ક્વાર્ટ્ઝાઈટ છે, જે સિલિકીયસ આધારદ્રવ્ય સાથે મુખ્યત્વે ક્વાર્ટ્ઝથી અને પ્રસંગોપાત અલ્પ પ્રમાણના ફેલ્ડસ્પારથી બનેલું છે. મોટાભાગના દાણા ક્વાર્ટ્ઝના છે અને અલ્પ પ્રમાણમાં ઓર્થોક્લેઝ સાથે મળી લિંગમના પથ્થરને હળવો ગુલાબી-ભૂરાશ પડતો છાંયો આપે છે. બંધનકારી પદાર્થ સિલિકીયસ છે અને તેમાં અલ્પ પ્રમાણમાં લોહિયુક્ત અશુદ્ધિઓ છે.

લિંગમ ખડકની ડાબી બાજુએ બે સ્તરીકરણ સમતલોના ચિહ્નો જોવા મળે છે અને આ સમતલોની દિશામાં દાણા-કદ તથા બંધારણમાં નાનો ફેરફાર છે. ભિન્ન પ્રકારના અપક્ષયને કારણે આ સ્તરીકરણ સમતલોનો આભાસ

થોડા દબાયેલા રેખીય નાળીનુમા બંધારણના રૂપમાં છાપ તરીકે જણાય છે, પરંતુ પૂર્વ બાજુએ લિંગમના નીચલા ભાગમાં વિકસાવાયેલા ખાડાઓમાં ખુદ્દી પડેલી તાજી સપાટી પર સ્તરીકરણની આ છાપો નિર્મલ ચમ્પુથી દેખાતી નથી.

૩.૨. ૨ અભ્યાસો આધારિત સાધન:

(એ) સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર દ્વારા સ્પેક્ટ્રલ અભ્યાસ:

દશ્ય અવલોકનના આધારે તેમજ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર નામના ઉપકરણ દ્વારા દૂરસંવેદન તકનીક આધારિત અભ્યાસોના આધારે, શિલાની ઓળખ કરવા અને તેની રચના નિશ્ચિત કરવા માટે આ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી હતી. જી.એસ.આઈ. નાગપુરમાંથી એક અને જી.એસ.આઈ. કોલકાતાથી બીજા એવા બે ભૂસ્તરશાસ્ત્રી નિષ્ણાતોએ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર ઉપકરણ સાથે મળી લિંગમનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ટીમે ૧૧/૦૮/૨૦૧૭ ના રોજ લિંગમ શિલાના સ્પેક્ટ્રલ સિગ્નેચર એકત્ર કર્યા હતા અને આ સિગ્નેચરોની તુલના જી.એસ.આઈ. મુખ્યાલય, કોલકાતા સ્થિત લાઈબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ શિલાઓના પ્રમાણભૂત સ્પેક્ટ્રલ સિગ્નેચર સાથે કરી હતી. શિવલિંગના વિવિધ ભાગોમાંથી કુલ ૧૦ સ્પેક્ટ્રલ સિગ્નેચર એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. આ અભ્યાસથી પણ પુષ્ટિ થાય છે કે લિંગમની શિલા ક્વાર્ટઝાઈટ છે, જે મુખ્યત્વે ક્વાર્ટઝ, ઓર્થોક્લેઝ તથા મેટ્રિક્સમાં માઈકાની અલ્પ માત્રાથી બનેલી છે.

(બી) પોર્ટેબલ એક્સઆરએફ અભ્યાસો:

લિંગમ શિલા અંગે પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. દ્વારા અભ્યાસ કરવો આવશ્યક માનવામાં આવ્યો હતો, જેથી દૃશ્ય અવલોકન દ્વારા તેમજ રિમોટ સેન્સિંગ તકનીકથી કરવામાં આવેલી ઓળખની પરખ કરી શકાય; તેથી જી.એસ.આઈ. જયપુરમાંથી એક રસાયણશાસ્ત્રીને પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. યંત્ર દ્વારા લિંગમનો અભ્યાસ કરવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. લિંગમ પર તા. ૧૨/૦૮/૨૦૧૭ના રોજ યંત્ર દ્વારા કુલ ૧૮ અવલોકન બિંદુઓ નોંધવામાં આવ્યા હતા. આ અભ્યાસનો હેતુ લિંગમ શિલાની ઓળખની પુષ્ટિ માટે તેની હવામાન પ્રભાવિત ભાગમાં તેમજ અપ્રભાવિત ભાગમાં રહેલી અંદાજિત રચનાનું નિર્ધારણ કરવાનો હતો. આ અભ્યાસોના આધારે રાસાયણિક હવામાનજન્ય ક્ષયની વ્યાપકતા ઘટાડવા માટે ઉપચારાત્મક પગલાં નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. આ યંત્ર દ્વારા નિર્ધારિત લિંગમ શિલાની રચના તેમાં ક્રિસ્કોનિયમ અને ટાઈટેનિયમ ખનિજો અંશરૂપે હાજર હોવાથી તેના અવસાદી સ્વરૂપને અનુરૂપ હોવાનું દર્શાવે છે. યંત્ર દ્વારા લિંગમ શિલા પરના ૧૮ સ્થળોના અવલોકનો લેવામાં આવ્યા હતા અને ૧૦ નમૂનાઓમાં સિલિકા ટકાવારી ૬૬ થી ૮૨.૬% સુધી નોંધાઈ હતી, જેમાંથી ૭ સ્થળ નમૂનાઓમાં સિલિકા ૭૫% કરતાં વધુ હતી. તે પરથી

સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શિલા ઓર્થોક્વાટ્ઝાઈટ છે. પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને વિશ્લેષણાત્મક પરિણામો અનુબંધ-૩ તરીકે જોડેલ છે.

૩. ૩ પોર્ટેબલ પાણી વિશ્લેષણ કિટ અને આઈ.સી.પી.-એમ.એસ. સાધનો દ્વારા પાણીનું વિશ્લેષણ:

મંદિર પરિસરના પાણીનું વિશ્લેષણ પસંદ કરાયેલા સાત સ્થળોએ કરવામાં આવ્યું હતું અને એવું જાણવા મળ્યું હતું કે અર્પણમાં ઉપયોગમાં લેવાતા પાણીનું પી.એચ. મૂલ્ય ઊંચું છે, જે ૮.૪ થી ૮.૭ સુધીના દરજ્જામાં છે

પાણી સર્વદ્રાવક દ્રાવક અને ગતિશીલ માધ્યમ છે, જે તેના વિશ્લેષણને આવશ્યક બનાવે છે. રૂપ°સે. પર શુદ્ધ પાણીનું આયનિક ગુણાકાર ૧ x ૧ઓ-૧૪ છે. પાણી એચ+ આયન અને ઓએચ- આયનથી બનેલું છે.

એચરઓ એચ+ + ઓએચ- (આયનિક ગુણાકાર)

શુદ્ધ પાણીમાં હાઈડ્રોજન આયન (એચ+) અને હાઈડ્રોક્સિલ આયન (ઓએચ-) ની માત્રા સમાન હોય છે. હાઈડ્રોજન આયન (એચ+) અમલીયતા માટે જવાબદાર છે અને હાઈડ્રોક્સિલ આયન (ઓએચ-) માધ્યમની ક્ષારિયતા માટે જવાબદાર છે, અર્થાત જો માધ્યમમાં હાઈડ્રોજન આયન (એચ+) વધે તો અમલીયતા વધશે અને જો માધ્યમમાં હાઈડ્રોક્સિલ આયન (ઓએચ-) ની સાંદ્રતા વધે તો ક્ષારિયતા વધશે.

એચ+ અને ઓએચ- ની સાંદ્રતા પી.એચ. મૂલ્યના આધારે માપવામાં આવે છે, જે પાણીમાં એચ+ ની સાંદ્રતાનો ઋણ લઘુગણક છે.

પી એચ = - લોગ [એચ+]

જો કોઈ પ્રવાહીમાં પીએચ ૭ થી ઓછું હોય, તો તે અમ્લીય હશે, અને જો તે તેનાથી વધુ હોય, તો તે ક્ષારીય/ મૂળભૂત સ્વભાવનું હશે. પીએચ ૭ ને તટસ્થ માનવામાં આવે છે.

અમ્લીય માધ્યમના સંપર્કમાં આવતાં તેમજ નાગપુર કચેરીના બે નિષ્ણાત

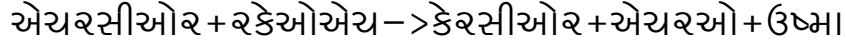
વૈજ્ઞાનિકોના જણાવ્યા મુજબ, નિષ્પક્ષ માધ્યમની સરખામણીએ શિલાનું અપક્ષય વિદ્યુત-રાસાયણિક પ્રતિક્રિયામાં વધારો થવાને કારણે વધે છે. વધુ સિલિકા ધરાવતા પદાર્થને અમ્લીય માધ્યમના સંપર્કમાં મૂકવાથી કોઈ મહત્વપૂર્ણ અપક્ષયાત્મક અસર થતી નથી, પરંતુ ક્ષારીય/ આલ્કલાઈન માધ્યમના સંપર્કમાં મૂકવાથી નીચેની પ્રતિક્રિયા મુજબ અપક્ષય વધે છે: એસ.આઈ.ઓ.૨ + ૨ કે.ઓ.એચ. - > કેરએસ.આઈ.ઓ.૩ + એચ૨ઓ

કોઈપણ સજીવ પદાર્થના બેક્ટેરિયજન્ય વિઘટન પર, તાપમાનમાં વૃદ્ધિ સાથે કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુ (સીઓ૨) મુક્ત થાય છે અને સીઓ૨ પાણી સાથે પ્રતિક્રિયા કરીને કાર્બોનિક અમ્લ (એચ૨સીઓ૩) ઉત્પન્ન કરે છે

સીઓ૨ + એચ૨ઓ -> એચ૨સીઓ૩

સંસ્થાન

લીંગમની નીચેનો સંગ્રહ ટાંકો ઉત્પન્ન થયેલ કાર્બોનિક એસિડ ઊંચા પીએચ ધરાવતા ક્ષારિય પાણી સાથે પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે અને અમુક હદ સુધી નિષ્પ્રભીકરણ પ્રતિક્રિયા નીચે મુજબ થઈ શકે છે: –

ટાંકીનું પી.એચ. કોટિતીર્થ તળાવના પાણી કરતાં ઓછું છે, જે સ્વભાવથી ક્ષારિય છે અને સિલિશિયસ પદાર્થ માટે હાનિકારક છે. ૩.૩.૧ રાખનું વિશ્લેષણ:

ત્રણ રાખના નમૂનાઓ (૧), જ્યોતિર્લિંગમની ભસ્મઆરતીમાંથી, (૨), મહાકાલ મંદિરમાં ભસ્મ બનાવવા માટે વપરાતા ગાયના છાણમાંથી અને (૩) ભોપાલમાંથી, તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યા હતા.

ભસ્મઆરતીમાં વપરાતું ભસ્મ, પીએચ ૭ ધરાવતા જલીય માધ્યમમાં પીએચ ૯.૦૭ થી ૧૦.૨ ની શ્રેણીમાં વપરાય છે; બીજી તરફ, કોટિતીર્થ કુંડનું પાણી ક્ષારિય સ્વભાવનું છે. જો ક્ષારિય પાણી ભસ્મ સાથે ભેળવવામાં આવે, તો તે સંયોજન માધ્યમના પીએચમાં વધુ વધારો કરશે અને લિંગમ પર વધુ પ્રતિકૂળ અસર ઉત્પન્ન કરશે તથા રાસાયણિક ક્ષરણની ગતિમાં વધારો કરશે (પરિશિષ્ટ જ સી).

ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં, મધ વગેરેનો ઉપયોગ એક નિયમિત ઘટના છે. વાસ્તવમાં, આ પૈકીની કેટલીક વસ્તુઓનું પીએચ મૂલ્ય ક્ષયકારક અસર પેદા કરી શકે છે, પરંતુ ધાર્મિક ભાવનાઓને ધ્યાનમાં લેતા, અતિપ્રાચીન પ્રથાઓને બંધ કરી શકાય નહીં; હા, વધુ ક્ષય ઘટાડવા માટે આ પદાર્થોની માત્રા મર્યાદિત કરી શકાય. આ અર્ધઘન પદાર્થોની એકમાત્ર અસર સામાન્ય રીતે તેમના પીએચ મૂલ્યથી જ દેખાય છે. સામાન્ય રીતે ગાયના દૂધનું પીએચ મૂલ્ય ૬.૬ થી ૬.૮ વચ્ચે હોય છે, દહીંનું પીએચ ૪.૫ થી ૬.૦, નાભિયેરના પાણીનું (પરિપક્વ) પીએચ ૫.૨ હોય છે અને મધનું પીએચ ૩.૯ થી ૬.૦ સુધી હોઈ શકે છે

૩. ૪ ચર્ચા અને અર્થઘટન : –

શતાબ્દીઓથી આ મંદિર હિંદુ સમાજ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. તે ક્ષિપ્રા નદીના કિનારે આવેલું હતું. મહાન ક્ષિપ્રાએ ભૂતકાળમાં પોતાનો પ્રવાહમાર્ગ બદલી દીધો હતો; તે મહાકાલ મંદિરની નજીકથી વહેતી હતી અને ક્રમે કરીને પોતાનો માર્ગ બદલી હાલની ધારામાં વળી ગઈ. હવે સ્થાનિક લોકો ગુપ્ત-ક્ષિપ્રા વિશે વાત કરે છે, જે કોટિતીર્થ તળાવની નીચેથી વહે છે અને વર્ષોથી મંદિર પરિસરને પાણી પૂરું પાડે છે.

૩.૪. ૧ હવામાનજન્ય ક્ષયનો વ્યાપ:

લિંગમ શિલા, ઉપર દર્શાવેલ વિવિધ દિશાના ફોટોગ્રાફોમાં જોવામાં આવે તેમ, કઠિન અને સંઘનિત, મધ્યમથી સૂક્ષ્મ-કણિય, સુવ્યવસ્થિત

ઓર્થોક્વાર્ટઝાઈટ છે. મોટા ભાગના કણો ક્વાર્ટઝના છે અને નાની માત્રામાં ઓર્થોકલેસ હોવાને કારણે જ્યોતિર્લિંગમ શિલાને હળવો ગુલાબી-ભૂરો રંગ મળે છે. બાંધકામરૂપ પદાર્થ સિલિશિયસ છે, જેમાં અલ્પ પ્રમાણમાં લોહિયુક્ત અશુદ્ધિઓ છે. તે કઠિન, સંઘનિત અને આદર્શ પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં ટકાઉ છે. લિંગમનું નજીકથી અવલોકન કરતાં જાણવા મળે છે કે લિંગમના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગ પર રાસાયણિક અપક્ષયના ચિહ્નો છે. દૈનિક પૂજા પદ્ધતિ તથા દૂધ, દહીં, મધ, ભાંગ વગેરેના અર્પણ તેમજ પરંપરાગત વિધિના અવલોકનથી એવું જણાય છે કે રાસાયણિક અપક્ષયની અસર લિંગમના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં વધુ સ્પષ્ટ છે. ઉત્તર ભાગ (આગળનો ભાગ, ભક્તોને સામેથી દેખાતો) કોઈપણ અપક્ષય ખાડાઓથી રહિત છે. તે જ રીતે, પાછળનો ભાગ પણ રાસાયણિક અપક્ષયની પ્રક્રિયાથી સૌથી ઓછો પ્રભાવિત છે. ખાડાઓના સ્થાનીકૃત વિકાસ માટે જવાબદાર પરિબળો અમારી ટીમ માટે સંશોધનનો વિષય છે. અમે અર્પણ સામગ્રીના હાનિકારક પ્રત્યાઘાતો અને અર્પણથી પ્રભાવિત ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે.

૩.૪. ૨: કારણભૂત પરિબળ:

(૧) જ્યોતિર્લિંગ કક્ષાનું પર્યાવરણ અને જલવાયુ સંબંધિત પરિમાણો અમુક હદ સુધી ઉપઉષ્ણકટિબંધીય જલવાયુ સ્થિતિ સમાન છે, જ્યાં ભેજવાળા અને શુષ્ક સમયખંડો આલટાફેરથી પ્રચલિત રહે છે. અર્પણ

સામગ્રીના પુરવઠાથી દહીંમાં રહેલા સજીવ સંયોજન મારફતે બેક્ટેરિયા પ્રવેશે છે અને આ સંયોજનો ખાડાઓમાં જમા થવાને કારણે પથ્થરમાં રહેલા ગુમસ્ટ્રિકીય સિલિશિયસ સિમેન્ટ પર આક્રમણ કરીને તેને વિઘટિત કરવાની પ્રક્રિયા વધુ પ્રબળ બને છે, જેના પરિણામે દાણાં ઢીલા પડીને દૂર થાય છે; આ રીતે રાસાયણિક અપક્ષયની પ્રક્રિયા આગળ વધી રહી છે.

(૨) સિલિકો મોટા ભાગના સ્વરૂપોમાં સ્થિર અને નિષ્ક્રિય છે, પરંતુ સિલિકાના ક્રિપ્ટોક્રિસ્ટલાઇન સ્વરૂપ પર ક્ષારિય પદાર્થો (જેમ કે પોટેશિયમ હાઇડ્રોક્સાઇડ કેઓએચ) દ્વારા અસર થવાની સંભાવના રહે છે અને નીચે દર્શાવેલ પ્રતિક્રિયામાં દર્શાવ્યા મુજબ તે ક્ષારિય દ્રાવણમાં ક્ષત તાપમાને દ્રવી જશે. (સંદર્ભ ગૂગલમાંથી).

એસ.આઇ.ઓ.૨+૨કે.ઓ.એચ.=કે.૨એસ.આઇ.ઓ.૩+એચ.૨ઓ.

પોટેશિયમ મેટા-સિલિકેટનું નિર્માણ રાસાયણિક વેધનનું કારણ બને છે, જે પાણીમાં દ્રાવ્ય છે; પ્રતિક્રિયાની ગતિ અત્યંત ધીમી હોય છે, પરંતુ સમયના પસાર સાથે સતત ચાલુ રહે છે.

કોટીતીર્થ તળાવના પાણીની ગુણવત્તામાં પીએચ મૂલ્ય ૮.૪ છે, જે સ્વભાવથી ક્ષારિય છે; આ પાણી જલાભિષેક દરમિયાન સતત લિંગમ શિલા પર અર્પણ કરવામાં આવે છે. ભસ્મઆરતીમાં અર્પિત કરવામાં આવતું ભસ્મ પણ ક્ષારિય સંયોજન ધરાવે છે અને શુદ્ધ પાણીનો ઉપયોગ કરીને જલીય માધ્યમમાં ભસ્મનું પીએચ મૂલ્ય ૯.૧ છે, જે સિલીસિયસ શિલા

માટે અત્યંત હાનિકારક છે. ભસ્મઆરતી દરમિયાન ભસ્મ લિંગમ પર રેડવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ કોટીતીર્થનું પાણી જલાભિષેકમાં વપરાય છે, જેના પરિણામે ઉપરોક્ત દર્શાવેલ રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાને વેગ આપનાર કારણકારક તત્વ સર્જાય છે, અને પરિણામે રાસાયણિક અપક્ષયના સ્વરૂપમાં સિલિકા કણો દૂર થાય છે તથા લિંગમ શિલામાં ખાડાઓનું નિર્માણ થાય છે.

૩.૪. ૩: યુગો દરમિયાન અપક્ષય:

જોકે અપક્ષયનો દર ખૂબ ધીમો છે અને એકમાત્ર અવલોકનથી તેનો ભાન થતો નથી, કારણ કે આ ખાડાઓ ૬૦ વર્ષ પહેલાં પણ જોવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે ભારતના માનનીય પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અને ભારતના માનનીય પ્રથમ ઉપરાષ્ટ્રપતિ તથા દ્વિતીય રાષ્ટ્રપતિ શ્રી સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલ મંદિરમાં જ્યોતિર્લિંગના પૂજન કરતી વેળાએ જોવા મળ્યા હતા, અને તે સમયે લિંગમના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા ખાડાઓનો પટ્ટો પણ જોવા મળ્યો હતો. ૬૦ વર્ષના ગાળામાં, આ ખાડાઓની સંખ્યા અને કદમાં ધીમી ગતિએ વધારો થયો છે. (ફોટો ક્રમાંક ૫-૮) અપક્ષયના દરનું પ્રક્ષેપણ કરતાં, હાલમાં કોઈ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ નથી, પરંતુ ભવિષ્ય પેઢીઓ માટે લિંગમનું સંરક્ષણ કરવા અને ક્ષયને નિયંત્રિત કરવા ઉપચારાત્મક પગલા તરીકે કેટલીક સાવચેતી જરૂરી છે.

અધ્યાય ■ ૪

અ: સૂચનો અને ભલામણો:

૧. જ્યોતિર્લિંગમ શિલાની ઓળખ ઓર્થોક્વાર્ટ્ઝાઈટ તરીકે કરવામાં આવી છે, જે કઠિન અને સઘન છે તથા સ્વભાવથી અત્યંત સિલિકા-યુક્ત છે, જેમાં પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસોથી થયેલા વિશ્લેષણ મુજબ સિલિકાનું પ્રમાણ ૭૫-૮૨% સુધી ફેરફાર કરે છે. દશ્ય અવલોકન ઉપરાંત, સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર દ્વારા વર્ણપટીય હસ્તાક્ષરો એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા અને જી.એસ.આઈ. ની સ્પેક્ટ્રલ પ્રયોગશાળામાં ઉપલબ્ધ ઓર્થોક્વોર્ટ્ઝાઈટના પ્રમાણભૂત હસ્તાક્ષરો સાથે તેમનું મિલન કરવામાં આવ્યું હતું.

૨. લિંગમનું ક્ષરણ સેન્ડસ્ટોનમાં થયું છે અને છેલ્લા ૪૦-૫૦ વર્ષોમાં તે વધ્યું છે, જેમ કે ફોટા ક્રમાંક ૧-૪ અને ૫-૮ માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે; આ ક્ષરણ સતત છે, જોકે સેન્ડસ્ટોનનું યોગ્ય ઉપચારાત્મક પગલાં દ્વારા સંચાલન કરી શકાય છે.

૩. જલાભિષેકમાં વપરાતું મંદિર પરિસરનું પાણી સ્વભાવથી અત્યંત ક્ષારિય છે; તેનું પી.એચ. મૂલ્ય ૮.૪ થી ૮.૭ સુધી રહે છે, જે ઓર્થોક્વાર્ટ્ઝાઈટના ક્રિપ્ટોક્રિસ્ટેલાઈન સિલિશિયસ સિમેન્ટિંગ પદાર્થ સાથે રૂમ તાપમાને પ્રતિક્રિયાશીલ છે અને જેના કારણે જ્યોતિર્લિંગમમાં ક્ષય પેદા થાય છે.

૪. ગાયના છાણની રાખનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવતી ભસ્મઆરતીની પરંપરામાં (મંદિરના પૂજારીઓના જણાવ્યા મુજબ) જલીય માધ્યમમાં પી.એચ.નું મૂલ્ય ૮.૦૭ થી ૧૦.૨૦ સુધીનું હોય છે.

૫. પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવતી પ્રથાઓને બંધ કરી શકાતી નથી, પરંતુ ક્ષય ઘટાડવા માટે સામગ્રીની માત્રા પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય અથવા તેને લઘુત્તમ કરી શકાય. અનુબંધક ૧ માં સૂચિબદ્ધ અર્પણની માત્રામાં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, ખાંડ, પાંદડા, પાંખડીઓ અને ફૂલોનો સમાવેશ થાય છે, જે ખાડાઓમાં એકત્રિત થઈ ઓરડાના તાપમાને જીવાણુઓની વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપે છે, પરિણામે પીએચમાં ફેરફાર થાય છે, જે પણ ક્ષયનું એક કારણ છે.

૬. ખડકમાં રહેલા મુખ્ય અને ગૌણ ઓક્સાઇડ તેમજ અનુચિત તત્વોની હાજરી પાણીને ઉચ્ચ સ્તરે વિદ્યુત વાહકતા પ્રદાન કરે છે, જેના કારણે રંધ્રો/ ખાડાઓમાં ક્ષારનું નિક્ષેપણ થઈ શકે છે અને રાસાયણિક અપક્ષયના કારણે પદાર્થનું છાલકણ થઈ શકે છે।

૭. મંદિર પરિસરમાં નબળી ગટર સ્વચ્છતા અને પાણીનો છલકાવો પણ જોવા મળ્યો.

૮. ભક્તો દ્વારા સમગ્ર દિવસ દરમિયાન જ્યોતિર્લિંગના અભિષેકો માટે પાણી (જલ / ગંગા જલ) ના ઉપયોગને ન્યૂનતમ મર્યાદા સુધી પ્રતિબંધિત રાખવો જોઈએ.

૯. દૂધ તથા ઘી અને મધ સહિતના અન્ય દૂધજન્ય ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ અલ્પ માત્રામાં મર્યાદિત રાખવો અને ધાર્મિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ થાય તે માટે તેને પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપનો બનાવવો જોઈએ.

૧૦. જ્યોતિર્લિંગ પર ગોળ / ખાંડનું ચૂર્ણ તથા અન્ય ચૂર્ણમય સામગ્રી ઘસવાની ક્રિયા મર્યાદિત / લઘુત્તમ કરવામાં આવી શકે.

૧૧. ઘણાં ફૂલો / બેલ પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ પણ પ્રતીકાત્મક બનાવવામાં આવી શકે, કારણ કે આવી વિશાળ માત્રામાં સામગ્રીનો ઉપયોગ જ્યોતિર્લિંગને સતત ભીનું રાખે છે અને પથ્થરની સ્વાભાવિક શ્વસનક્રિયામાં અવરોધ ઊભો કરે છે, જે જ્યોતિર્લિંગની સારી સ્થિતિ માટે આવશ્યક છે.

૧૨. યાંત્રિક ઘસારા ટાળવા માટે ધાતુની બાલ્ટીઓ, ચઢાવાના વાસણો અને અન્ય ઉપકરણોના ઉપયોગના સ્થાને લાકડાના / ઉત્તમ પ્લાસ્ટિકના સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧૩. જો શક્ય હોય, તો વ્યવસ્થાપન યોજના બનાવીને ભક્તોના ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશને મર્યાદિત કરી શકાય. ગર્ભગૃહમાં ભીડ ટાળવા માટે ભક્તોને એક સમયે ટૂંકા સમયગાળા માટે પ્રવેશની પરવાનગી આપી શકાય. આ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે ત્યાં માત્ર એક જ પ્રવેશદ્વાર છે, જે નિર્ગમ દ્વાર તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૧૪. ગર્ભગૃહને, માર્ગ અને આસપાસના વિસ્તાર સહિત, સુકું અને સ્વચ્છ રાખવા માટે તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવવા જોઈએ.

૧૫. માર્બલના ફ્લોરિંગના તમામ નુકસાનગ્રસ્ત વિસ્તારો તથા જોડાણોની સીલિંગ વગેરેની મરામત કરવી જોઈએ, જેથી નુકસાનગ્રસ્ત વિસ્તાર મારફતે પાણીનું રિસાવું ટાળી શકાય.

૧૬. ગર્ભગૃહમાં હવાના પરિભ્રમણ માટે શક્ય હોય તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવી શકે.

૧૭. કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થાઓમાં સુધારો કરી શકાય છે અને તે વધુ અસરકારક બનાવવી જોઈએ.

૧૮. કોઈપણ પથ્થરની વસ્તુના વૈજ્ઞાનિક / રાસાયણિક ઉપચાર સાથે આવર્તક નિરીક્ષણ અને નિવારક સંરક્ષણથી, નિશ્ચિતરૂપે, તેવી વસ્તુને ઘણો લાંબા સમય સુધી જાળવી રાખવામાં મદદ મળી શકે; પરંતુ જ્યોતિર્લિંગના મામલે, એવો ઉપચાર વિચારવો યોગ્ય ન હોઈ શકે, કારણ કે જ્યોતિર્લિંગનો એવો ઉપચાર લોકોની તેની પ્રત્યેની અગાધ આસ્થા અને ધાર્મિક માન્યતાઓને કારણે સામાન્ય જનતાને સ્વીકાર્ય ન હોઈ શકે. જ્યોતિર્લિંગને તેની સંરક્ષણની ઉત્તમ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવા માટે માત્ર નિવારક સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ જ ઉપયોગી થઈ શકે.

૧૯. પરિસરમાં આવેલ મુખ્ય મંદિર તથા ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતા અન્ય માળખાંની મૂળત્વતા જળવાઈ રહે તે માટે પ્રામાણિક પ્રયત્નો કરવામાં આવવા જોઈએ. સામાન્ય જાળવણી માટે આધુનિક સામગ્રીનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.

૨૦. મહાકાલના મુખ્ય મંદિર સહિત આ પરિસરની પ્રાચીન અવશેષ સંપત્તિને મુખ્યત્વે ચાર સમૂહોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે; અ: ઈસવી સનની ૭મી – ૮મી સદી સાથે સંકળાયેલી છૂટક અને સ્થિર સ્વરૂપની કેટલીક પથ્થરની મૂર્તિકળાઓ, બ: ઈસવી સનની ૧૧મી – ૧૨મી સદીની કેટલીક મૂર્તિકળાઓ, ક: ૧૮મી સદીનું મુખ્ય મંદિર અને અન્ય અનુસંગી દેવસ્થાનો અને ડ: ૧૯મી – ૨૦મી સદીના અન્ય અવશેષો, યથા લાકડાનું બક્સ, તાંબાનો નગારો, બેસવાની બેંચો અને કેટલીક ધાતુકામની વસ્તુઓ વગેરે. મંદિર પરિસરમાં વિવિધ સ્થળોએ મુકવામાં આવેલી પથ્થરની અનેક મૂર્તિકળાઓ, જેમ કે ભીંતોમાં જડેલી, ફર્શ પર રાખેલી અને પરિત્યક્ત ઓરડાઓમાં પડેલી, તેમનું યોગ્ય રીતે સંરક્ષણ, દસ્તાવેજીકરણ, ઓળખ અને યોગ્ય સ્થળે પ્રદર્શન થવું આવશ્યક છે જેથી તેમનું ભાવી પેઢીઓ માટે સંવર્ધન થઈ શકે અને કલા તથા સ્થાપત્યના સંશોધકો અને વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગમાં આવી શકે.

૨૧. મહાકાલ મંદિરના ૧લા અને ૨જા માળ ઉપર જમીન પર આધુનિક ટાઈલ્સ પાથરીને કેટલીક અનિચ્છનીય પુનઃસ્થાપન કામગીરી કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારનું ફ્લોરિંગ મંદિરના વાતાવરણ અને પ્રાચીન સ્થાપત્ય સાથે કોઈ પણ રીતે સુસંગત નથી. મંદિરની ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુએ મુખ્ય મંદિરને લગોલગ લોખંડના સ્કેફોલ્ડિંગ્સ મૂકવામાં આવ્યા છે. અમને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મંદિરના ઉપરના માળે ચઢીને મુલાકાતીઓ

ચંદ્રનાગેશ્વરની પૂજા કરી શકે તે માટે લોખંડની સીડીઓ સ્થાપિત કરવા હેતુસર આ સ્કેફોલ્ડિંગ્સ પૂરાં પાડવામાં આવ્યા છે. આ માળ ઉપર ચંદ્રનાગેશ્વર અને તેમની સહચરીની પ્રતિમા કાચની બારીથી આવરી લેવામાં આવેલી ગોખમાં સ્થાપિત છે અને ત્યાં સુધી ભક્તો અથવા મુલાકાતીઓને પહોંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવવાની છે. અમારી મુલાકાત દરમિયાન અમને જાણ કરવામાં આવી હતી કે અગાઉ નાગપંચમીના પ્રસંગે, જ્યારે અહીં લાખો મુલાકાતીઓ આવતા હતા, ત્યારે ત્યાં લોખંડની સીડીઓ સ્થાપિત કરીને અસ્થાયી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. આ પ્રકારની સ્થાપના કરવી માત્ર પ્રાચીન મંદિર પરિસરમાં દષ્ટિક્ષ્ણ જ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં નવી પરંપરા પણ ઊભી કરશે અને જ્યારે ભક્તોની આવી વિશાળ ભીડ ઉપરના માળે પહોંચશે ત્યારે જૂના મંદિરો પર પ્રતિકૂલ અસર પડશે. તેથી, જનસુરક્ષા અને મંદિરોના વાતાવરણનું જતન કરવા માટે તેને ટાળવું જોઈએ.

૨૨. જ્યારે જૂના મંદિરો ધરાવતા પરિસરમાં લગભગ તમામ મંદિરોની બહારની દિવાલો અને શિખરો સફેદ, ક્રીમ અને લાલ રંગોથી રંગાયેલા હોવાથી તેવા રંગો પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને ફ્લોરિંગ ટાઇલ્સ તથા લાલ પથ્થરો વડે કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, કેટલાક નવા બાંધકામો કરવામાં આવ્યા છે અને અભિષેક પણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન વારસાસ્થળે આ

પ્રકારના બાંધકામ અને વિકાસને ટાળવો જોઈએ અને સંરક્ષકો તથા પ્રાચીન સ્થાપત્યના નિષ્ણાતોની મદદથી યોગ્ય સંરક્ષણ હાથ ધરવું જોઈએ.

૨૩. મહાકાલ મંદિર અને ઉજ્જૈનનું મહત્વ માત્ર ઉજ્જૈન તથા મધ્ય પ્રદેશના લોકો માટે જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર દેશના લોકો માટે પણ છે; તેથી, આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, આ અતિ ધાર્મિક અને વારસાગત સ્થળનો યોગ્ય કાળજી અને જાળવણી સાથે વિકાસ કરવો અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે, જેથી તેની સાંસ્કૃતિક અને દૃશ્યમાન રચનામાં કોઈ વિક્ષેપ ન પડે. હાલમાં મંદિર પરિસરની અંદર અનેક મંદિરો આવેલાં છે, જે સંભવતઃ મહાકાલ મંદિરના જ સમયગાળાનાં છે; પરંતુ આ મંદિરોનું સંરક્ષણ દિવાલો પર ભોંડી ચિત્રકામ ઉમેરીને અને જૂની રચનાઓમાં કેટલીક વિચિત્ર ઉમેરાઓ કરીને અત્યંત અયોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીક નવી બાંધકામ રચનાઓ કરવામાં આવી છે અને કેટલીક અન્ય રચનાઓનું બાંધકામ હાલમાં ત્યાં ચાલુ છે. તેથી, એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે મંદિર પરિસરની અંદર કોઈ નવું બાંધકામ મંજૂર ન કરવામાં આવે અને પરિસરમાં આવેલા જૂના મંદિરો તથા રચનાઓના પુનઃસ્થાપન અને વિકાસને પુરાતત્ત્વીય સંરક્ષણ નિષ્ણાતોની સહાયથી સુધારીને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવે. ઉપરોક્ત વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સિવાય, મંદિર સમિતિ પરિસરની અંદરના જૂના મંદિરો અને રચનાઓની જાળવણી તથા પુનઃસ્થાપન માટે વારસા કક્ષની રચના કરી શકે છે.

૨૪. અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉજ્જૈન અત્યંત પ્રાચીન શહેર છે અને મંદિર પરિસરના આસપાસ હજુ પણ અસ્તિત્વમાં અનેક જૂની સંરચનાઓ, મંદિરો, તળાવો, મકાનો, ચબૂતરા, નીર-ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વગેરે આવેલાં છે; આ જૂની સંરચનાઓ મૂલ્યવાન વારસો તથા મંદિર પરિસરનો અભિન્ન ભાગ છે, અને તે મુજબ તેમની ઓળખ કરી તેમનું પુનઃસ્થાપન કરવાની આવશ્યકતા છે. જો રાજ્ય સરકાર માટે શક્ય હોય, તો મંદિર પરિસરના ચારે બાજુ ૫૦૦ મીટર વિસ્તાર સુધીની જૂની સંરચનાઓનું સંરક્ષણ કરી તેને આધુનિક બાંધકામોથી મુક્ત કરી શકાય. જ્યાં જ્યાં ખુદ્દી જગ્યા મળે ત્યાં ત્યાં ભૂદ્વેશ આયોજન કરી વિકાસ કરી શકાય, જેથી ત્યાંનો ધાર્મિક માહોલ જળવાઈ રહે અને તેનું સંરક્ષણ થઈ શકે.

બી: ઉપચારાત્મક પગલાં:

૧. મંદિર પરિસરની પાણીની ગુણવત્તામાં સુધારો કરી શકાય; જલાભિષેક વિધિમાં ઉપયોગમાં લેવાતા પાણી બાબતે વિશેષ કાળજી લેવામાં આવવી જોઈએ, પીવાના પાણી માટે પીએચ ૬.૮ થી ૭.૨ ની શ્રેણી જલાભિષેક અને જ્યોતિર્લિંગના શુદ્ધિકરણ માટે આદર્શ છે.
૨. ભસ્મારતીમાં ઉપયોગમાં લેવાતી રાખનું જાલીય માધ્યમમાં પી.એચ. ૮.૦૭ થી ૧૦.૨ સુધી રહે છે, જે લિંગમના ક્ષયના કારણોમાંનું એક છે; તેથી આ વિધિને પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપ સુધી મર્યાદિત રાખી શકાય જેથી તે

ક્ષયને ઘટાડી શકાય. ભસ્મારતી પછી લિંગમને સંપૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ કરવો જોઈએ અને તેની ઉપર રાખનો કોઈ અંશ બાકી ન રહે તેની ખાતરી કરવી જોઈએ; તે પછી જ જલાભિષેક કરવાની મંજૂરી આપી શકાય.

૩. લિંગમ ખંડનું પરિબળ તાપમાન (ગરભગૃહ) ૧૭-૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ હોઈ શકે અને રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાનો દર, જીવાણુજન્ય તથા ફૂગજન્ય વૃદ્ધિ ઓછું કરવા માટે લિંગમમાં મોટાભાગના સમયમાં શુષ્કતા જાળવવા પ્રયત્નો કરવામાં આવી શકે.

૪. ઘી, દૂધ, દહીં, મધ વગેરેનો ઉપયોગ પ્રાચીન સમયથી નિયમિત અર્પણની વસ્તુ તરીકે થતો આવ્યો છે; તેથી તેને બંધ કરી શકાય નહિ, પરંતુ ક્ષયને ઓછો કરવા માટે સામગ્રીની માત્રા અને ગુણવત્તા શક્ય તેટલી ઓછી રાખી શકાય.

૫. મંદિરના કચરાના યોગ્ય નિકાલની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે અને તે કોટેતીર્થ તળાવને પ્રદૂષિત ન કરે તેની ખાતરી કરવામાં આવે. પરિસર સ્વચ્છ અને સુચિત રહે તે માટે ગટર લાઈન અને સ્વચ્છતામાં સુધારણા કરવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે. વરસાદી પાણી તેમજ વપરાયેલ પાણી કોટેતીર્થ તળાવમાં છોડવામાં આવતું અટકાવવા માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.

૬. વધુ અવક્ષય અટકાવવો તેમજ ગર્ભગૃહ અને જ્યોતિર્લિંગમનું જતન કરવું અને તેની કુદરતી આબોહવા જાળવી રાખવી તે માટે આ તમામ ઉપચારાત્મક ઉપાયોની આવર્તક દેખરેખ પણ અનિવાર્ય છે.

સમય ઘટના

૦૪:૦૦ એ.એમ. મંદિરનો દરવાજો ખોલવો

મંદિરની સફાઈ એક પ્રસ્તાવ પછી કરવામાં આવી

૦૪:૦૦ થી ૦૪: ૧૫ એ.એમ. સુધી પંચામૃત (દૂધ, દહીં, ઘી,

હની અને સુગર)

તીર્થયાત્રીઓ દ્વારા જળાભિષેક (કટિતીર્થપોન્ડનું પાણી), ૧૫ થી ૨૦ મિનિટ.

૦૪: ૧૫ થી ૦૪:૪૦ એ.એમ.

અભિષેક દ્વારા પ્રીસ્ટ (સામગ્રી ચાદી

૦૪:૪૦ થી ૦૫:૦૦ એ.એમ.

જોડાયેલ).

૦૫:૦૦ થી ૦૫:૧૫ એ.એમ. સૂકા કપડાં વડે સફાઈ અને સુકવવું

૦૫:૧૫ થી ૦૫:૩૦ એ.એમ. શણગાર.

ભસ્મથી ભસ્મારતી (રાખની પૂજા) અને આભૂષણો
ધારણ કરીને.

૦૫:૩૦ થી ૦૫:૩૫ એ.એમ.

ફરી યાત્રાળુઓ દ્વારા જલાભિષેક, જળ અર્પણ કરવામાં
આવ્યું.

૦૬:૦૦ થી ૬:૪૫ એ.એમ.

૦૬:૪૫ થી ૦૭:૦૦ એ.એમ. પ્રવેશ બંધ અને મંદિરની સફાઈ. ૦૭:૦૦ થી
૦૭:૧૫ એ.એમ. અન્ય દેવતાઓની પૂજા

૦૭: ૧૫ થી ૦૭:૩૦ એ.એમ. ચંદન-અભિષેક-સફાઈ કર્યા પછી.

૦૭:૩૦ થી ૦૭:૪૫ એ.એમ. આરતી

૦૭:૪૫ થી ૦૮:૪૫ એ.એમ. ફરી યાત્રાળુઓ દ્વારા જલાભિષેક (ઉજ્જૈન
નગરપાલિકાની પુરવઠાની જળનો ઉપયોગ કરીને)

૦૮:૪૫ થી ૧૦:૦૦ એ.એમ. સફાઈ.

અભિષેક.

જાહેર સાથે

: ૦૦

અનુબંધક ૨

જ્યોતિર્લિંગમનો સ્પેક્ટ્રોસ્કોપી અભ્યાસ

મહાકાલેશ્વર મંદિર, ઉજ્જૈન,

મધ્ય પ્રદેશ

દ્વારા: પ્રેમ બાબુ, ડિરેક્ટર અને ઉદય કુમાર ઘોષ, વરિષ્ઠ ભૂવૈજ્ઞાનિક સ્પેક્ટ્રોસ્કોપી એ તરંગલંબાઈના કાર્યરૂપે પ્રકાશના અભ્યાસને કહેવામાં આવે છે, જે ઘન, દ્રવ અથવા વાયુમાંથી ઉત્સર્જિત, પરાવર્તિત અથવા વિખેરાયેલ હોય છે (ક્લાર્ક, ૧૯૯૯). પ્રાકૃતિક સપાટીઓની પરાવર્તન અને ઉત્સર્જન સ્પેક્ટ્રોસ્કોપી પદાર્થોમાં આવેલા નિશ્ચિત રાસાયણિક બંધો પ્રત્યે સંવેદનશીલ હોય છે, ભલે તે ઘન, દ્રવ કે વાયુ હોય. વધુમાં, ક્લાર્ક (૧૯૯૯) મુજબ, સ્પેક્ટ્રોસ્કોપીનો લાભ એ છે કે તે સ્ફટિકીય તેમજ અસ્ફટિકીય બંને પ્રકારના પદાર્થો પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે, જ્યારે ક્ષ-કિરણ વિવર્તન જેવી કેટલીક નિદાન પદ્ધતિઓમાં એવો ગુણ નથી. સ્પેક્ટ્રોસ્કોપીનો બીજો મુખ્ય લાભ એ છે કે તેનો ઉપયોગ નજીકના પદાર્થો માટે (જેમ કે પ્રયોગશાળામાં) થી લઈને બહુ દૂર આવેલા પદાર્થો માટે (જેમ કે પૃથ્વીને ઉપરથી નિરીક્ષણ કરવા અથવા અન્ય ગ્રહોને જોવા માટે) કરી શકાય છે. શિલાઓ/ખનિજો/અન્ય પદાર્થોના પ્રયોગશાળા અને ક્ષેત્ર આધારિત સ્પેક્ટ્રોસ્કોપિક અભ્યાસો વિશિષ્ટ શિલાઓ/ખનિજો/અન્ય પદાર્થોના વર્ણપટીય ચિહ્નોની પરિવર્તનશીલતાના સમગ્ર પરિસરને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે.

પૃથ્વીની સપાટી અંગેની રચનાત્મક માહિતી મેળવવા માટે પરાવર્તન વર્ણપટોનો ઘણા વર્ષોથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી, પૃથ્વીની સપાટીઓ તથા બ્રહ્માંડના અન્ય ગ્રહોમાં આવેલી શિલાઓ/ખનિજોની ખનિજશાસ્ત્રીય રચના શોધવા માટે ભૂવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસોમાં સ્પેક્ટ્રોસ્કોપીનો વધતો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

વિવિધ પ્રકારના ખનિજો ભિન્ન તરંગલંબાઈ વિસ્તાર 10^{-10} માઇક્રોમીટરથી 10^4 માઇક્રોમીટર સુધીના વિસ્તારમાં આવનારી ઊર્જાનું શોષણ અને વિખેરણ કરે છે. જ્યારે અમે વર્ણપટ પરાવર્તન વક્રોના મહત્તમ અને લઘુત્તમ બિંદુઓનું પરીક્ષણ કરીએ છીએ, ત્યારે લઘુત્તમ બિંદુઓ અણુસ્તરીય શોષણને કારણે સર્જાય છે અને અમે તેમને શોષણ લક્ષણો અથવા શોષણ પટ્ટાઓ તરીકે ઓળખીએ છીએ. કોઈ નિશ્ચિત ખનિજ ખડકનું શોષણ તેની પરમાણુ રચના અને રાસાયણિક સંયોજન પર આધારિત હોય છે. કોઈ નિશ્ચિત પદાર્થનું શોષણ તેની ઇલેક્ટ્રોનિક અને સ્પંદનાત્મક પ્રક્રિયાઓ પર આધારિત હોય છે. ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રક્રિયાઓ દૃશ્યથી નજીકના અવરક્ત (વિ.એન.આઈ.આર.) વિસ્તારમાં અત્યંત સંવેદનશીલ હોય છે, જ્યારે સ્પંદનાત્મક પ્રક્રિયાઓ લઘુતરંગ અવરક્ત (એસ.ડબલ્યુ.આઈ.આર.) વિસ્તારમાં સંવેદનશીલ હોય છે. વિ.એન.આઈ.આર. વિસ્તાર ફેરિક અને ફેરસ આયર્ન, મેંગેનીઝ, કૉપર, કોબાલ્ટ, ક્રોમિયમ, નિકલ વગેરે શોધવા માટે અત્યંત મહત્વનો છે, જ્યારે એસ.ડબલ્યુ.આઈ.આર. વિસ્તાર હાઈડ્રોક્સિલ ધારક ખનિજો,

કાર્બોનેટ, ફોસ્ફેટ, બોરેટ્સ, આર્સેનેટ્સ, વેનેડેટ્સ, સિલિકેટ્સ વગેરેની શોધ માટે ઉપયોગી છે. હાઈડ્રોક્સિલ (ઓ.એચ.-) સામાન્ય રીતે એમ.જી., એફ.ઈ. અથવા એ.આઈ. સાથે બંધાયેલું હોય છે. પાણીનું અણુ (એચ₂ઓ) એચ₂ઓ ધારક ખનિજોના પરાવર્તન વર્ણપટમાં દેખાતી ઊર્ધ્વધ્વનિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ઓ.એચ.- ના પ્રથમ વિસ્તરણ ૧.૪ યુ.એમ. પર થાય છે; અને એચ-ઓ-એચ બંધનું ઓ.એચ.- વિસ્તરણ સાથેનું સંયોજન ૧.૮ યુ.એમ. ની આસપાસ જોવા મળે છે. ઓ.એચ.- સમૂહ સામાન્ય રીતે કોઈ નિશ્ચિત ખનિજના બહુવિધ સ્ફટિકીય સ્થાનોમાં જોવા મળે છે અને ધાતુ આયનો સાથે જોડાયેલો હોય છે. તેથી, મેટલ ઓ.એચ. અને ઓ.એચ. વિસ્તરણનું સંયોજન ૨.૨-૨.૩ યુ.એમ. પર થાય છે અને તે ખનિજવિજ્ઞાનનું નિદાનાત્મક લક્ષણ છે. મહાકાલેશ્વર લિંગમનો વર્ણપટવિજ્ઞાન આધારિત અભ્યાસ ઉચ્ચ સ્તરીય વહનયોગ્ય ક્ષેત્ર વર્ણપટ રેડિયોમીટરનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવ્યો હતો જેથી ઉજ્જૈન, મધ્ય પ્રદેશ ખાતે આવેલ લિંગમની સપાટી અંગેની સંયોજનાત્મક માહિતી જાણી શકાય. વર્તમાન અભ્યાસમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ વર્ણપટ રેડિયોમીટરમાં સંકેત-થી-ધ્વનિ અનુપાત (એસ.એન.આર.) ખૂબ સારો છે, વધુ સૂક્ષ્મ વર્ણપટ વિભાજનક્ષમતા અને એવી વર્ણપટ અંતરાવધિ છે જે પરીક્ષણાધીન સપાટી પર ખુદા પડેલા ખડકના ઘટક ખનિજોની લાક્ષણિક સૂક્ષ્મ શોષણ લક્ષણોને શોધવા માટે યોગ્ય છે. તે

સપાટી પદાર્થ દ્વારા પરાવર્તિત ઊર્જાનો શોધકાર્ય કરે છે. વર્તમાન અભ્યાસમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ સ્પેક્ટ્રા વિસ્ટા કોર્પોરેશન (એસ.વી.સી. એચ.આર. ૧૦૨૪આઈ) વર્ણપટ રેડિયોમીટરમાં બે પ્રકારના ડિટેક્ટરો છે, જેમાં એક ૫૧૨ તત્વો ધરાવતો એસ.આઈ. ફોટોડાયોડ ડિટેક્ટર ૩૫૦-૧૦૦૦ એન.એમ. વિસ્તારમાં કાર્યરત છે અને બે અલગ ઈન જી.એ. એઝ ફોટોડાયોડ્સ ૧૦૦૦-૨૫૦૦ એન.એમ. વિસ્તારમાં કાર્યરત છે.

‘એસવીસી ૧૦૨૪આઈ’ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટરનો ઉપયોગ કરીને વર્ણપટ હસ્તાક્ષરનું સંગ્રહણ. મહાકાલેશ્વર લિંગમનું વર્ણપટીય માપન લેતા પહેલાં, દૃશ્યક્ષેત્રમાંથી મહત્તમ પરાવર્તન પ્રાપ્ત થાય તે માટે સમગ્ર વિસ્તારને યોગ્ય રીતે સાફ કરીને સુકવવામાં આવ્યો હતો (ડ્રાયરનો ઉપયોગ કરીને). આસપાસમાંથી અનિચ્છનીય પરાવર્તન ટાળવા માટે બાકીના વિસ્તારને ગાઢ રંગના કાપડથી આવરી દેવામાં આવ્યો હતો.

માપન પ્રક્રિયા:

એસ.વાય.સી. એચ.આર. ૧૦૨૪આઈ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટરમાં ૩૫૦-૨૫૦૦ નેનોમીટર (એન.એમ.)નો વર્ણપટ વિસ્તાર છે, જેમાં ૩૫૦-૧૦૦૦ પર ૩.૫ એન.એમ. @, ૧૦૦૦-૧૮૫૦ એન.એમ. પર ૮.૫ એન.એમ. @ અને ૧૮૫૦-૨૫૦૦ પર ૬.૫ એન.એમ. @ જેટલી વધુ સૂક્ષ્મ વર્ણપટ રિઝોલ્યુશન છે. વર્ણપટ માપણી લેવા પહેલાં ઉપકરણનું

યોગ્ય રીતે શ્રેષ્ઠીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. માપણી શરૂ કરતા પહેલાં સફેદ પરાવર્તક (સંદર્ભ પેનલ)ની રેડિયન્સની માપણી કરવી પણ આવશ્યક છે, કારણ કે તે પરાવર્તનક્ષમતા માપણી માટે પ્રકાશકની ઇરેડિયન્સ નોંધવામાં મદદરૂપ થાય છે. નમૂનાને પ્રકાશિત કરવા માટેનો પ્રકાશ સ્ત્રોત (ટંગ્સ્ટન હેલોજન સ્ત્રોત દીવો વાપરીને) અંદાજે ૪૫° કોણે રાખવામાં આવ્યો હતો અને નમૂના ઉપર સંવેદકને (ફોર ઓપ્ટિક્સ તેમજ ફાઇબર ઓપ્ટિક્સને) ઊભી દિશામાં નિર્દેશિત કરીને ૪૫°નો ચરણ કોણ બનાવવામાં આવ્યો હતો (ચરણ કોણનો અર્થ પ્રકાશ સ્ત્રોત અને માપણી બિંદુ વચ્ચેનો કોણ થાય છે), જેથી ખડકમાંથી નિઃસરી આવેલી પરાવર્તિત ઊર્જાના પરિમાણ વિશે દર્શાવતી માપણીઓ (જે આંતરિક રાસાયણિક રચનાની લાક્ષણિકતા છે) એકત્રિત થાય અને પદાર્થની સપાટી સમતળતાના પ્રભાવી પરિણામ સ્વરૂપ થતું વિશિષ્ટ પરાવર્તન ઓછું થાય. લિંગમની વર્ણપટ સહી લેતી વખતે ૪૦ ઓપ્ટિકલ લેન્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

માપણી કરતી વખતે નીચેના આવશ્યક પગલાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા.

૧. પ્રકાશના સ્ત્રોતને યોગ્ય રીતે કેલિબ્રેટ કરવામાં આવેલ છે જેથી અનુક્રમિક માપનમાં વિકિરણતીવ્રતામાં ન્યૂનતમ હલચલ રહેવી જોઈએ.

૨. સાવચેતીઓ એવી રાખવામાં આવી હતી કે પ્રકાશનો કોઈ ભૌતિક અવરોધ ન રહે અને માપણી લઈ રહેલી વ્યક્તિની છાયા નમૂના પર ન પડે.

૩. નમૂનો તેના પરિમાણોમાં ફોર-ઓપ્ટિક્સના ગ્રાઉન્ડ સેમ્પલ ડાયામીટર (જી.એસ.ડી.) કરતાં મોટો હોવો જોઈએ.

૪. માહિતી વ્યક્તિગત ડિજિટલ સહાયતા (પી.ડી.એ.) માં સાચવવામાં આવી હતી અને વધુ વિશ્લેષણ માટે કમ્પ્યુટરમાં ઉતારવામાં આવી હતી.

વર્ણપટ વફરેખાનું પ્રક્રિયીકરણ:

આ રીતે એકત્રિત કરાયેલા વર્ણક્રમ સહીચિહ્નોને એસ.વી.સી. એચ.આર. ૧૦૨૪આઈ સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરીને પ્રોસેસ કરવામાં આવે છે, જેથી દૃશ્યમાન (વિ.આઈ.એસ.) અને નીર-ઇન્ફ્રારેડ (એન.આઈ.આર.)ના જોડાણસ્થળે તેમજ એન.આઈ.આર. અને એસ.ડબલ્યુ.આઈ.આર. ક્ષેત્રના જોડાણસ્થળે આવતો આવરોધ દૂર કરી શકાય અને ઉચ્ચ ક્રમના વાંકાપણાં દૂર કરી “લક્ષણાત્મક વર્ણક્રમ લક્ષણો” ધરાવતો વક્ર મેળવવામાં આવે. એસ.વી.સી. ૧૦૨૪આઈ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર સાધનમાં ઉત્પન્ન થતો વર્ણક્રમ ફાઇલ સ્વરૂપ સિગ ફાઇલ સ્વરૂપે સંગ્રહિત થાય છે, જેમાં તરંગલંબાઈ અને અર્ધ-મહત્તમ ખાતે સંપૂર્ણ પહોળાઈ (એફ.ડબલ્યુ.એચ.એમ.)ના મૂલ્યો (વર્ણક્રમ વિભેદકતા) તથા અન્ય

આવશ્યક માહિતી સંગ્રહિત થાય છે. પૂર્વ-પ્રક્રિયા પછી, વર્ણક્રમ સહીચિહ્નને વર્ણક્રમ ગ્રંથાલયની રચના માટે ઇ.એન.વી.આઇ. સોફ્ટવેરમાં નિકાસ કરવામાં આવે છે. ઇ.એન.વી.આઇ. સોફ્ટવેર વર્ણક્રમ પ્રતિબિંબન ફાઇલોમાંથી તરંગલંબાઈના આંકડા અને એફ.ડબલ્યુ.એચ.એમ.નું મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને દરેક વર્ણક્રમ સહીચિહ્ન માટે બનાવવામાં આવેલી હેડર ફાઇલમાં તે ઉમેરે છે. ઇ.એન.વી.આઇ.માં નવી વર્ણક્રમ ગ્રંથાલય તૈયાર કરવા માટે વર્ણક્રમ ગ્રંથાલય નિર્માતા સાધન છે, જે એ.એસ.સી.આઇ.આઇ. ફાઇલો, અન્ય વર્ણક્રમ ગ્રંથાલયો, આર.ઓ.આઇ. સરેરાશો, વર્ણક્રમ પ્રોફાઇલ્સ અને આલેખો સહિત વિવિધ વર્ણક્રમ સ્ત્રોતોમાંથી નવી વર્ણક્રમ ગ્રંથાલય ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપયોગી છે. એકત્રિત કરાયેલા વર્ણક્રમોને એફ.ડબલ્યુ.એચ.એમ. માહિતીનો ઉપયોગ કરીને આપેલ તરંગલંબાઈ અવકાશમાં આપોઆપ પુનઃનમૂનિકૃત કરવામાં આવે છે. અંતે, તમામ આવશ્યક માહિતી દાખલ કર્યા પછી, પ્રયોગશાળાના વર્ણક્રમોનો ઉપયોગ કરીને શિલા ગ્રંથાલય તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મહાકાલેશ્વર લિંગમ, ઉજ્જૈન, એમ.પી. નું વર્ણપટિય લક્ષણચિહ્ન:

મહાકાલેશ્વર લિંગમના વિવિધ મુખો પર, જેમ કે ઉપરના ભાગની નજીક, પાછળના ભાગે, ડાબી બાજુ, જમણી બાજુ, મુખ્ય સ્તરીકરણ સમતલ, ખાડાવાળી સપાટી વગેરે પરથી વર્ણપટીય ચિહ્ન એકત્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. દરેક સ્થાન માટે ફોર-ઓપ્ટિક્સ તેમજ ફાઇબર ઓપ્ટિક્સનો ઉપયોગ

કરીને અનેક માપણીઓ લેવામાં આવી હતી અને અંતિમ વર્ણપટ મેળવવા માટે પછીથી તેમનું સરેરાશ કાઢવામાં આવ્યું હતું.

અર્થઘટન

ડાબી અને જમણી બાજુના વર્ણપટ ચિહ્નો $2.1\text{ }\mu\text{m}$ પર અવશોષણ દર્શાવે છે, જે ફિલોસિલિકેટ ખનિજો (એ.આઈ.-ઓ.એચ. ધારક ખનિજો) ની હાજરી સૂચવે છે, અને વીએનઆઈઆર (ઓ.પકટ μm) ક્ષેત્રમાં અવશોષણ લોહ ઓક્સાઈડના ડાઘોના કારણે છે. પરંતુ ફોર ઓપ્ટિક વર્ણપટો ફાઈબર ઓપ્ટિક વર્ણપટોની તુલનામાં એનઆઈઆરમાં ઊંચું પરાવર્તન દર્શાવે છે, જે સંભવતઃ સપાટી પર કેટલાક કાર્બનિક પદાર્થોની હાજરીના કારણે અને વર્ણપટ માપનના દૃશ્યક્ષેત્રમાં રહેલા તફાવતના કારણે છે. એચ-ઓ-એચ વક્તા અને ઓએચ- વિસ્તરણોના સંયોજનનું લક્ષણ $1.63\text{ }\mu\text{m}$ પર જોવા મળે છે, જે નમૂનામાં પાણીના અણુની હાજરી સૂચવે છે. ઓએચ- વિસ્તરણોના વધારાના ઓવર્ટોન લક્ષણનું નિરીક્ષણ $1.8\text{ }\mu\text{m}$ પર થયું છે.

નિયર ટોપ અને બેક સાઈડના સ્પેક્ટ્રા $2.1\text{ }\mu\text{m}$ પર અવશોષણ દર્શાવે છે, જે ફાયલોસિલિકેટ ખનિજો (એઆઈ-ઓએચ ધારણ કરનાર ખનિજો) ની હાજરી સૂચવે છે અને વીએનઆઈઆર ($0.543\text{ }\mu\text{m}$) ક્ષેત્રમાં અવશોષણ આયર્ન ઓક્સાઈડના ડાઘોને કારણે છે. પરંતુ ફોર ઓપ્ટિક સ્પેક્ટ્રા, ફાઈબર ઓપ્ટિક સ્પેક્ટ્રાની સરખામણીએ,

એનઆઈઆરમાં ઉચ્ચ પ્રતિબિંબન દર્શાવે છે, જે ફરીથી સપાટી પર કેટલાક કાર્બનિક પદાર્થની હાજરીને કારણે અને તેમજ સ્પેક્ટ્રલ માપનના ભિન્ન દૃશ્યક્ષેત્રને કારણે છે. એચ-ઓ-એચ બેન્ડ અને ઓએચ-સ્ટ્રેચિસનું સંયોજન $9.63 \mu\text{m}$ પર જોવા મળે છે, જે નમૂનામાં પાણીના અણુની હાજરી સૂચવે છે. ઓએચ-સ્ટ્રેચિસનું વધારાનું ઓવર્ટોન લક્ષણ $9.8 \mu\text{m}$ પર નોંધાયું છે. તમામ પિટેડ સપાટીનો ફાઇબર ઓપ્ટિક સ્પેક્ટ્રા $2.96 \mu\text{m}$ પર અવશોષણ દર્શાવે છે, જે ફાયલોસિલિકેટ ખનિજો (એઆઈ-ઓએચ ધારણ કરનાર ખનિજો) ની હાજરી સૂચવે છે, અને વીએનઆઈઆર ક્ષેત્રમાં અવશોષણ આયર્ન ઓક્સાઇડના ડાઘોને કારણે છે. વીએનઆઈઆરમાં અવશોષણની ઊંડાઈમાં ફેરફાર નોંધાયો છે, જે 0.454 થી $0.939 \mu\text{m}$ સુધી બદલાય છે અને તે વિવિધ પિટેડ સપાટીઓ પર ભિન્ન આયર્ન ઓક્સાઇડના ડાઘોની હાજરીને કારણે છે. એચ-ઓ-એચ બેન્ડ અને ઓએચ-સ્ટ્રેચિસનું સંયોજન $9.63 \mu\text{m}$ પર જોવા મળે છે, જે નમૂનામાં પાણીના અણુની હાજરી સૂચવે છે. ઓએચ-સ્ટ્રેચિસનું વધારાનું ઓવર્ટોન લક્ષણ $9.8 \mu\text{m}$ પર નોંધાયું છે. સમગ્ર અવલોકન પરથી જાણવા મળે છે કે મોટાભાગનું નિદાનાત્મક અવશોષણ $2.96 \mu\text{m}$ પર થાય છે અને વીએનઆઈઆર ક્ષેત્રમાં અવશોષણ સંભવતઃ વિવિધ સપાટીઓ પર ભિન્ન આયર્ન ઓક્સાઇડ

ડાઘોને કારણે છે. અન્ય પરિવર્તનજન્ય ખનિજને કારણે થતું કોઈ અન્ય નિદાનાત્મક અવશોષણ નોંધાયું નહોતું.

તમામ વર્ણપટ હસ્તાક્ષરોનું જીએસઆઈની વર્તમાન શિલા લાઇબ્રેરી તથા યુએસજીએસના ખનિજ વર્ણપટોના આધારે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને એથી જણાયું હતું કે એસડબલ્યુઆઈઆર પ્રદેશમાં તેની અવશોષણ લાક્ષણિકતાઓના આધારે આ વર્ણપટ હસ્તાક્ષરો ક્વાર્ટઝાઇટ સાથે સારો મેળ ખાતા હતા.

કન્ટિન્યુમ દૂર કરાયેલા (કન્ટિન્યુમ અથવા પૃષ્ઠભૂમિ પ્રતિબિંબન વક્રની સર્વમોટી એલ્બીડો છે) લિંગમ અને યુએસજીએસના ફિલોસિલિકેટ ખનિજના સ્પેક્ટ્રામાં ૨.૧૯ μm પર નિદાનાત્મક વર્ણપટ શોષણ દર્શાય છે, જે ફિલોસિલિકેટ ખનિજની હાજરીની પુષ્ટિ કરે છે.

સારાંશ: મધ્ય પ્રદેશના ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલેશ્વર મંદિરના લિંગમના વર્ણપટલક્ષી અભ્યાસના આધારે, એવું સંક્ષેપમાં કહી શકાય કે લિંગમની સપાટીના વર્ણપટલક્ષી સંકેતોમાં અલ્પ પ્રમાણમાં ફિલોસિલિકેટ્સ સાથે ક્વાર્ટઝની હાજરી દર્શાય છે. ઉપરાંત, થોડા સ્થળોએ કેટલાક સજીવ પદાર્થોની હાજરી પણ નોંધાઈ શકે છે.

સંદર્ભો: કલાર્ક, આર.એન. ૧૯૯૯; શિલાઓ અને ખનિજોનું વર્ણપટવિજ્ઞાન, અને વર્ણપટવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો(પૃષ્ઠ ૩), એચટીટિપિ:// સ્પેકલેબ.સી.આર.યુએસજીએસ.જીઓવી.

મહાકાલેશ્વરના જ્યોતિર્લિંગમનો એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસ

મંદિર, ઉજ્જૈન

ઉજ્જૈન સ્થિત મહાકાલેશ્વર મંદિરના જ્યોતિર્લિંગમનો એક્સઆરએફ અભ્યાસ પોર્ટેબલ સ્કાયરેઈ-એક્સપ્લોરર ૫૦૦૦ ઈડી- એક્સઆરએફ સાધનનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવ્યો હતો।

ઈડી (એનર્જી ડિસ્પર્સિવ) એક્સ-રે સ્પેક્ટ્રોમીટર એક્સ-રે ફ્લોરેસન્સ (એક્સઆરએફ) ના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે, જે એક અવિનાશી તકનીક છે. ઊંચી ઊર્જાવાળા એક્સ-રે દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા પરમાણુઓ નિશ્ચિત લક્ષણો ધરાવતા એક્સ-રે વર્ણપટો ઉત્સર્જિત કરે છે, જેના તરંગલંબાઈનો સંબંધ કોઈ તત્ત્વના પરમાણુ ક્રમાંક સાથે હોય છે. તેથી, તરંગલંબાઈ નક્કી કરીને અમે નમૂનાની રચના શોધી કાઢીએ છીએ અને ગુણાત્મક વિશ્લેષણ શરૂ કરીએ છીએ; તેમજ રેખાની તીવ્રતા માપીને અને જાણીતા ધોરણ સાથે તેની તુલના કરીને, અમને તત્ત્વની માત્રા વિશે જાણ થાય છે અને પરિમાણાત્મક વિશ્લેષણ શરૂ કરીએ છીએ. એક્સપ્લોરર-૫૦૦૦ ઉપકરણ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રણાલીઓથી બનેલું છે: ઉત્તેજન, પ્રકાશીય અને શોધક પ્રણાલી. લઘુ આકારના એક્સ-રે સ્ત્રોત, ફિલ્ટર અને કોલિમેટર સહિતની ઉત્તેજન પ્રણાલીનો ઉપયોગ એક્સ-રે ઉત્પન્ન કરવા માટે થાય છે. નમૂનાને કિરણિત કરતા એક્સ-રે, નમૂનાના લક્ષણોવાળી એક્સ-રે ફ્લોરેસન્સ ઉત્પન્ન કરે છે, જે શોધક દ્વારા વિદ્યુતદાબ સંકેતોમાં

પરિવર્તિત થાય છે; તે સંકેતને વૃદ્ધિ આપવામાં આવ્યા બાદ અને માહિતી સંપાદન થયા પછી, આવશ્યક પરીક્ષણ માહિતી મેળવવા માટે કમ્પ્યુટર પ્રક્રિયા માટે મોકલવામાં આવે છે. શોધ પ્રણાલીમાં મુખ્યત્વે (૧) એએમ્પી અને ડિજિટલ મલ્ટી-ચેનલ માહિતી સંપાદન પ્રણાલી, (૨) નિર્દિષ્ટ એક્સ-રે ફ્લોરેસન્સ વિશ્લેષણ સોફ્ટવેરથી સજ્જ એમ્બેડેડ પી.ડી.એ.નો સમાવેશ થાય છે. તેની શોધ મર્યાદા પીપીએમ સ્તર સુધી નીચે જાય છે.

લિંગમનું એક્સ.આર.એફ. અધ્યયન ચંત્રને હાથમાં પકડી રાખીને તેની નોઝપીસને સાવધાનીપૂર્વક સીધી લિંગમની સપાટી પર મૂકીને કરવામાં આવ્યું હતું. આઈ.એસ. નો ઉપયોગ કરીને સ્કેન કરાયેલ તમામ બિંદુઓએ લિંગમની સપાટી ઓછી-વત્તી ખરબચડી હતી. લિંગમની દરેક બાજુએ, અમે નીચેની સ્થિતિથી ઉપરની સ્થિતિ સુધી વિશ્લેષણ શરૂ કર્યું. દરેક બિંદુ માટે કુલ સ્કેનિંગ સમય ૬૦ સેકન્ડ હતો. નમૂનામાં રહેલા તત્ત્વોનું ગુણાત્મક વિશ્લેષણ કરવા માટે, તે પ્રાકૃતિક હોય કે અજાણી આકૃતિવાળું હોય, આ ચંત્રનો સીધો પરીક્ષણ માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે. પરંતુ ચોક્કસ પરિમાણાત્મક વિશ્લેષણ માટે, અમને નમૂનાની કેટલીક પ્રક્રિયા કરવી જરૂરી બને છે. કેટલીક આંતરિક મર્યાદાઓ છે, જે માપનમાં ભૂલનું કારણ બની શકે છે; જેવી કે ખરબચડી સપાટી, બંધારણમાં અસમાનતા વગેરે.

પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. સાધન દ્વારા લિંગમ રોકનું અંદાજિત રાસાયણિક

વિશ્લેષણ

આગળનો ભાગ ઉત્તર તરફ પાછળનો ભાગ ઉત્તર તરફ

સ્પેક નામ લિંગ એમ-૪ લિંગ એમ - ૩ લિંગ એમ - ૨ લિંગ એમ - ૧

બોટમ લિંગા એમ - ૬ (સિમેન્ટિંગ પોર્શન ઓફ ધ બેઝ) લિંગ એમ - બેક

૫ લિંગા એમ - બેક૪ (ટોપ મોસ્ટ)લિંગ એમ - બેક ૩ લિંગ એમ બેક ૨

લિંગા એમ બેક૧ (બોટમ મોસ્ટ)

એમજી ઓ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૨૨૦૮ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ક્રેડએન (%) ૦.

એચ

જી

(%

)૦.

૬.૧૩૧૯ ૦.૦૦૦૦ ૦.૭૧૬૨	૫.૩૧૨૧	૮.૦૮૩૧ ૬.૩૦૬૮ ૫.૭૧૬૩ ૧૧.૭૩૧૯
૮૯.૪૫૪૩ ૩૭.૧૪૮૦ ૧૩.૩૮૪૬	૧૬.૭૭૯૩	૮૮.૭૩૦૦ ૭૪.૭૭૪૧ ૭૪.૬૨૧૭ ૮૧.૧૮૬૨
૦.૭૯૯૨ ૦.૫૭૯૬ ૦.૪૦૨૬	૦.૮૩૯૫	૦.૩૩૫૮ ૦.૪૪૪૨ ૦.૩૩૩૭ ૦.૩૪૩૫

0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0024 0.0098 0.0098	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0099 0.0090 0.0002 0.0090
0.0322 0.0000 0.0000	0.0000	0.0064 0.0242 0.0982 0.0000
0.0964 0.0020 0.0900	0.0908	0.0929 0.0996 0.0988 0.0932
0.0603 0.0829 0.0829 0.0000 0.0000 0.0000 0.0992 0.0998	0.0202 0.0000 0.0909 0.0000 0.9029	0.0249 0.0996 0.0466 0.0298 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0998 0.0990

0.0954 0.0493 0.0829 0.0824 0.9029 0.9033 0.9033 0.0020 0.0095 0.0000	0.0092	0.0994 0.0998 0.0593 0.0304 0.0339 0.0452 0.9022 0.9026 0.9039 0.9029 0.0999 0.0000 0.0085 0.0082
0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0009 0.0009 0.0000	0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0000 0.0095 0.0092 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 9.2303 9.3294 0.6220	0.0000 0.0000 0.0000 9.6222	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.9560 9.0993 0.9583 0.9252

0.0299 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000 0.2993 0.0000 0.0429
0.0538 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000 0.5490 0.2998 0.9453
0.4044 0.3430 0.8934	0.8934	0.2304 0.5308 0.3884 0.2294
0.9900 0.8293 0.4999	0.4932	9.0935 0.9599 0.8950 0.2989
2.4984 9.4095 9.9005	5.9020	9.4495 9.9980 9.4959 9.4909
2.0905 9.9339 9.3499	9.0992	9.9083 2.0890 9.0932
0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000 0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000

૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦		૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૯	૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦	૦.૦૪૯૬	૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૯૯૧ ૦.૦૪૨૧		૦.૧૫૨૨ ૦.૧૫૯૮
૦.૦૨૭૪		૦.૧૪૫૨ ૦.૧૩૧૩

૫. ૮૭૬૮ ૩.૪૦૬૦

પીબ
ી
(%
) ૦.

એસઆઈઓ ર (%) ૯૨.૬૨૭ ૯

બી
(%
)
૦.૫
ીક
૧૬
૦૦

પી (%) ૦.૫૬૬૮ ૦.૨૯૨૨

ટકાવારી તરીકે (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

સીપ

ી

એસ

૧૭

૦૦

એસઈ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

આરબી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ગણતરી પર એસઆર (%) ૦.૦૦૦૦

૦.૦૦૦૦ ૦૦ વાય (%) ૦.૦૦૨૦ ૦.૦૦૦૦

ઝેડઆર (%) ૦.૦૧૦૯ ૦.૦૦૦૦

એનબી (%) ૦.૦૧૯૧ ૦.૦૦૯૬

મો (%) ૦.૦૮૮૯ ૦.૦૨૮૧

પીડી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

એડ (%) ૦.૦૧૭૩ ૦.૦૧૫૫

સીડી (%) ૦.૦૨૩૪ ૦.૦૧૨૦

એસએન (%) ૦.૧૦૪૭ ૦.૧૦૩૬

એસબી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

બી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

એચએફ (%) ૦.૦૦૦૨ ૦.૦૦૦૩

ટી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

ડબલ્યુ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

ઓ (પીપીએમ) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

પીરઓ૩ (%) ૧.૨૯૮૨ ૦.૬૬૯૧

એસ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

એસઓ૪ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

કે (%) ૦.૧૧૦૪ ૦.૩૧૬૪

કેરઓ (%) ૦.૧૩૩૩ ૦.૩૮૨૧

સીએ (%) ૦.૪૭૩૧ ૦.૧૭૧૩

સીએઓ (%) ૦.૫૪૪૧ ૦.૧૯૭૦

ટી (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

ટીઆઈઓ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

પ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

સીઆર (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

એમએન (%) 0.0000 0.0000

એફઈ (%) 0.0048 0.0209

એફઈર ઓ3 (%) 0.1009 0.1814 0.0502 0.0362 0.0906
0.2198 0.2283 0.2098 0.1894 0.0365

કો (%) 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0000 0.0000 0.0000 0.0000

એનઆઈ (%) 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000
0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000

ક્યુ (%) 0.0031 0.0000 0.0019 0.0000 0.0000 0.0000
0.0090 0.0146 0.0101 0.0000

ઝેડએન (%) 0.0000 0.0000 0.0226 0.0538 0.0000 0.0000
0.0000 0.0091 0.0693 0.0000

એચજી	0.0000	0.0000	0.0000
(%) 0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
		0.0000	
પીબી (%)	0.0000	0.0000	0.0000
0.0000	0.0000	0.0911	0.0011
બીઆઈ (%)	0.0000	0.0000	0.0000

૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦
શિખર ૧૬૫૩.	૧૬૫૩. ૧૬૪૭.	૦.૦૦૦૦	૧૬૫૨. ૧૬૫૧.
૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦
સીપીએસ	૧૮૫૦૭.	૧૬૪૯. ૧૬૫૫.	૧૬૩૭૮.
૧૭૩૯૧.	૧૫૬૧૪.	૧૬૫૫.	૧૫૭૮૭.
૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦
		૦૦૦૦	
		૧૫૬૮૮.	
		૧૨૧૮૮.	
		૧૭૭૫૪.	
		૦૦૦૦ ૦૦૦૦	
		૦૦૦૦	
ગણતરી	૫૫૫૯૪૨.	૪૭૧૨૧૯.	૪૯૧૯૮૦.
પરરજાલક.	૪૬૮૯૬૦.	૩૬૬૨૭૩.	૪૭૪૨૭૭.
૦૦૦૦	૦૦૦૦ ૦૦૦૦	૫૩૩૨૪૯.	૦૦૦૦ ૦૦૦૦
		૦૦૦૦ ૦૦૦૦	
		૦૦૦૦	

૦. ૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

૦.૦૦૪૧ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

૦.૦૦૦૦

૧૬૪૯.૧૬૪૫.૦૦૦૦ ૦૦૦૦

૧૬૭૩૭.૧૩૭૯૧. ૦૦૦૦

૦૦૦૦

૫૦૨૬૧૪.૪૧૪૩૨૯. ૦૦૦૦

૦૦૦૦

લિંગમનું અંદાજિત રાસાયણિક વિશ્લેષણ

પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. સાધન દ્વારા પથ્થર

ડાબી બાજુ પશ્ચિમમુખી જમણી બાજુ પૂર્વમુખી

સ્પેક નામ લિંગા એમ- ડાબે ૫ (ઉપર સૌથી વધુ) લિંગ એમ - ૪ લિંગ એમ -

૨ લિંગ એમ - ૧ નીચે લિંગા એમ - જમણે ૫ (ઉપર સૌથી વધુ) લિંગ એમ -

જમણે ૬ લિંગ એમ - જમણે ૪ લિંગ એમ - જમણે ૨ લિંગા એમ - જમણે ૧

(નીચે સૌથી વધુ) એમજી ઓ (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

૩.૭૭૨૭ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦

૦.૦૦૦૦	૩.૪૬૧૨	૭.૨૦૦૪	૨.૭૩૬૪
૪૩.૫૬૦૭	૭.૫૧૦૯	૬૬.૨૪૦૬	૧૬.૬૧૯૭

	᠑.᠙᠑᠑3 3.3᠗0᠑ ᠑.᠙0᠘᠑ ᠑.᠗᠗᠑ᠤ ᠑᠘.᠙᠙᠗3 ᠑᠑.᠗ᠤ᠐᠗ ᠗ᠤ.᠙᠑᠐᠑ ᠑᠘.᠑3᠗ ᠗3.᠙᠑᠙᠑ ᠗᠗.᠘᠗᠑᠗ 3		
0.3ᠤ3᠑ 0.᠘0᠘᠑	0.᠘᠑᠙3 0.᠑᠗᠗0 0.᠑᠗᠙0 0.᠗0᠙᠙ 0.᠑᠘᠑᠙ 0.3᠙᠑᠗ ᠑.᠘᠑᠑᠑ ᠑.᠑03᠙	0.᠑᠐᠗᠑ ᠑.3᠘3᠑	0.ᠤ᠘᠑᠑ ᠑.33᠗᠗

	၅.၅၅၆၅ ၀.၈၂၀၂ ၅.၅၅၅၅ ၀.၆၀၅၈		
၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀
၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀ ၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀	၀.၀၀၀၀
၀.၃၅၆၀	၀.၆၂၃၃ ၀.၅၈၃၈ ၀.၂၅၃၅	၀.၆၃၅၅	၀.၃၃၅၂

	0.8428 1.2182 0.0426		
0.3352	1.1202 0.9956 1.0268 0.4852 1.8550 0.0911	1.1122	0.2250
0.9609	1.1366 0.1863 0.0000 0.2114 0.8031 0.4522	0.2486	0.1943
0.6063	0.1502 0.1919 0.0000 0.2114	0.2486	0.1943

	0.8039 0.4522		
0.0000	0.0000 0.0000 0.0023 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000
0.0000 0.0000	0.0000 0.0000 0.0936 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000 0.0000	0.0000 0.0000

	0.0000		
0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
0.0369	0.0000	0.0423	0.0266
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0469		
	0.0288		
	0.0980		
	0.0922		
	0.0222		
	0.0259		

૦.૦૫૬૬	૦.૦૮૫૨	૦.૦૮૩૩	૦.૦૪૨૭
૦.૦૦૦૦	૦.૦૩૪૯	૦.૦૦૦૦	૦.૦૦૦૦
	૦.૧૦૫૭		
	૦.૦૮૮૮		
	૦.૧૧૭૫		
	૦.૦૩૮૧		
	૦.૦૦૦૦		
	૦.૦૦૦૦		
	૦.૦૦૦૦		
	૦.૦૦૦૦		
	૦.૦૦૦૦		
	૦.૦૦૦૦		

એસઆઈઓ ર (%)

પી (%)

પીરઓ ૩%

એસ (%)

એસઓજ (%)

કે (%)

કેરઓ (%)

સા (%)

સીઓએ (%)

ટી આઈ (%)

ટીઆઈઓર (%)

વી (%)

કે (%)

એમએન (%)

એફીઈ (%)

એફઈર ઓ૩ (%)

કો (%)

સી.ઓ. (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ એન.આઈ. (%) ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦ સી.યુ. (%) ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦
૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ૦.૦૦૦૦ ઝેડ.એન. (%)

0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000

0.0000 0.0000

0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000
0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000
0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000

	0.0000		
0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
0.0000	0.0000	0.0093	0.0000
0.0000	0.0000	0.0080	0.0009
0.0939	0.0000	0.0936	0.0093
0.0892	0.0000	0.0292	0.0399
	0.0000		
	0.0020		
	0.0000		
	0.0023		
	0.0006		
	0.0029		
	0.0000		
	0.0239		
	0.0002		
	0.0399		
	0.0000		
	0.0928		
	0.0000		

	0.0984 0.0929 0.0940 0.0993 0.0988 0.0924 0.0933 0.0382 0.0820 0.0360 0.0949 0.0360		
0.0000	0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000 0.0000	0.0000	0.0000
0.0944	0.0956	0.0958	0.0988

	0.0989		
	0.0999		
	0.0952		
	0.0993		
	0.0944		
0.0950	0.0894	0.0000	0.0069
0.9033	0.0208	0.9035	0.9028
0.0000	0.0938	0.0095	0.0000
0.0000	0.0898	0.0000	0.0000
	0.0899		
	0.0924		
	0.9090		
	0.9028		
	0.9029		
	0.9029		
	0.9089		
	0.9032		
	0.0000		
	0.0000		

	0.0000		
	0.0000		
	0.0283		
	0.0939		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
0.0000	0.0009	0.0003	0.0003
	0.0000		
	0.0003		
	0.0000		
	0.0008		
	0.0009		
0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
	0.0000		
	0.0000		

	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
	0.0000		
᠑᠑᠕᠑.	᠑᠑᠕᠐. ᠑᠑᠕᠑.	᠑᠑᠕᠐.	᠑᠑᠕᠐.
᠐᠐᠐᠐	᠑᠑᠗᠗. ᠑᠑᠕᠓.	᠐᠐᠐᠐	᠐᠐᠐᠐
᠑᠗᠗᠕᠑.	᠑᠑᠕᠕. ᠑᠑᠕᠗.	᠑᠑᠓᠓᠗.	᠑᠓᠗᠕᠗.
᠐᠐᠐᠐	᠐᠐᠐᠐ ᠐᠐᠐᠐	᠐᠐᠐᠐	᠐᠐᠐᠐
᠗᠗᠘᠓᠗᠑.	᠐᠐᠐᠐ ᠐᠐᠐᠐	᠗᠘᠐᠑᠐᠘.	᠗᠐᠗᠐᠑᠓.

0000	0000 0000	0000	0000
	᠑᠑᠕᠕᠘.		
	᠑3᠘᠘᠑.		
	᠑᠑᠐᠘᠑.		
	᠑᠕᠐᠕᠑.		
	᠑᠑᠕᠘᠑.		
	᠑3᠑᠑᠘.		
	0000 0000		
	0000 0000		
	0000 0000		
	᠘᠘᠑3᠑3.		
	᠘᠐3᠑᠘᠑.		
	᠕᠑3᠑᠑᠘.		
	᠘᠕᠒᠒᠘᠑.		
	᠕᠒᠘3᠑᠘.		
	᠘᠑᠑᠘3᠘.		
	0000 0000		
	0000 0000		
	0000 0000		

એ પ્રમાણે (%)

સે (%)

આરબી (%)

ક્રમ સંખ્યા (%)

વાય (%)

ઝ (%)

એનબી (%)

મો (%)

પીડી (%)

એજી (%)

સીડી (%)

એસએન (%)

એસબી (%)

બા (%)

એચએફ (%)

ટા (%)

ડબ્લ્યુ (%)

ઓ (%)

એચજી (%)

પીબી (%)

ઝિ (%)

શિખર

સી.પી.એસ

ગણતરી

પાણીના નમૂનાઓનું રાસાયણિક વિશ્લેષણ

મહાકાલેશ્વર મંદિર પરિસર, ઉજ્જૈન

એસ.રેફ.સેમ્પલ સ્થાન ચાલુ/ સમય પી.એચ. તાપમાન વિદ્યુતવાહકતા .

ખાતે રપ* સે. μ એસ/ સેમી ટી.ડી.એસ. એસ.એ. સીઓ ૩ એચસીઓ ૩

કુલ કઠોરતા સીએ એમજી સીએલ એનએ કે એનઓ૩ પીઓ૪ એસઓ૪

ક્રમાંક એલઆઈ એનઆઈ ટીવાય

(*સી)	પીપીએમ	પીપીએમ	પીપીએમ	પીપીએમ
	એસપીયુ	પીપીએમ	પીપીએમ	પીપીએમ
		પીપીએમ		પીપીએમ
		પીપી		

		પીપીએમ એમ		
૨૮. ૮૭૦ પર	પર ૦.૪૬	નિલ ૨૭૪. ૩૨૦ ૭૬ ૧૫.૬ ૫	૧૭૦ ૬૭	૧૧ ૬ ૦૨

એકમ પીપીએમ ૧ યુજેટી/ ૦૧/ડબલ્યુ/ ૨૦૧૭ પોટ ઉપર લિંગા મ

@ ૫.૧૫ પી.એમ. ૭.૭૮ પ૪ ૨ યુજેટી/ ૦૨/ડબલ્યુ/

૨૦૧૭ પોટ નીચે લિંગા મ @ ૫.૧૫ પી.એમ. ૮.૨૦

૨૭.૮૬૪ ૫૧૮ ૦૪૬ શૂન્ય ૩૧૭ ૩૩૦ ૭૬ ૧૪.૪

૧૨૫ ૭૦ ૧૧ ૧૨ ૦૩ ૫૦ ૪૮

યુજેટી/ ૦૩/ડબલ્યુ/ ૨૦૧૭ કોટાઈટ એરથ@ ૧.૪૫ પી.એમ. ૮.૪૧

૧૭૩૬ ૧૦૪૧ ૦.૮૫ ૩૯.૬ ૦.૭ ૮૮ ૮

૨૯.	૫૦૯	૧૮ ૨૪૪	૪૦	૨૦.૪	૧૦૩ ૧૯	૦૫ ૪
૮૪૯	૦.૪૫	૨૭૦	૮૪	૧૫૦	૭૩ ૧૧	૨૪
૨૮	૫૩૩	૬ ૨૯૨.		૧૫.૬		૧૯ ૪
૨૯.	૦.૪૯	૩૪૦		૧૩૫		૪૮
૯૨૦		૮				
૦૫						
૨૮.	૧૦૪૩	શૂન્ય	૩૬૦	૨.૪	૧૪૦	૧૮૦ ૧૬
૧૭૩૯	૦.૯૬	શૂન્ય	૨૦૦	૨૮૫	૨૧૯	૧૯૪
૦૬	૮૦૯	૯૨૦		૧૯.૨	૯૨ ૭૪	૭૫ ૧૪
૨૮.	૦.૭૩	શૂન્ય		૨૦૦		૧૦૧
૧૩૪૯		શૂન્ય				
૭૧		૬૬૦				
	૫૦૦	૨૦૦	૭૫	૩૦ ૨૫૦	૨૦૦	૫૦ ૨૦૦
		૩૦૦			(ડબલ્યુ એચ ઓ)	

૪ યુજેટી/ ૦૪/ડબલ્યુ/ ૨૦૧૭ રુદ્ર સાગર @ ૫.૦૦ પી.એમ. ૮.૭૦

૫ યુ.જે.ટી/ ૦૫/ડબલ્યુ/ ૨૦૧૭ શિપ્રા નદી @ ૮.૪૫ વાગ્યે રાત્રે ૮.૩૨

ક યુ.જે.ટી/૧ એ/એમ.ડબલ્યુ /૧૭ લાલદ હરિવા તેર@ ૩.૪૫ પી.એમ

૭.૬

૭ યુજેટી/૨ એ/એમડબલ્યુ /૧૭ નિર્માલ્યા @ ૩.૪૫ પી.એમ. ૬.૨

આઈએસઓ ૧૦૫૦૦ માનક મૂલ્ય ૬.૫- ૮.૫

પાણીના નમૂનાઓમાં સૂક્ષ્મ તત્વોનું વિશ્લેષણ

મહાકાલેશ્વર મંદિર, પરિસરથી

પીપીબીમાં સર્વ મૂલ્ય

સેમ્પ લે નેમ ૧૯૯૯૭-૧ ૧૯૯૯ ૭-૨ ૧૯૯૯૭ -૩ ૧૯૯૯૭-૪

૧૯૯૯૭-૫ ૧૯૯૯૭-૬ ૧૯૯૯ ૭-૭

સંદર્ભ નં	યુજેટી/ ૦૩/ ડબલ્યુ/૨ ૦૧૭	યુ.જે.ટી/ ૧એ/ ડબલ્યુ.એ મ/૨૦૦ ૧૭	યુજેટી/ ૧બી/ ડબલ્યુ યુજેટી/૪/ ડબલ્યુ/ એમ/૨૦૧ ૭ ૨૦૧૭	યુ.જે.ટી/ ૦૧/ યુ.જે.ટી/૨ /ડબલ્યુ/ ડબલ્યુ/૨ ૦૧૭ ૨૦૧૭	યુજેટી/ ૦૫/ ડબલ્યુ/૨ ૦૧૭
સ્થળ હો	કોટીતીર એથ	મહાકાલ જલ અધારી	ટાંક- રુદ્રસાગ	મ્યુનિસિપા જલાધારી	શિપ્રા નદી,

	તળાવ <૦.૧	આધાર <૦.૧	૨, તળાવ ખાતે ઓફર કરાયેલ પાણી <૦.૧ <૦.૧	જલવિશેષ પહેલાં પછીનું પાણીનું પાણી અર્પણ <૦.૧ <૦.૧	રામઘાટ <૦.૧
એસસી	૨.૩૪	૧.૧૯	૧.૧૭ <૦.૭	<૦.૭૧ ૦.૭૦	૦.૭
પ ક	૯૦.૨૯ <૪	૧૩.૦૭ ૨૩.૪૩	<૫ ૧૦.૧૭ ૨૬.૩૧ <૪	૧૧.૫૩ ૧૧.૧૮ <૪ <૪	૧૧.૨૬ <૪
એમએન	<૦.૫	૯૦.૭૫	૨૩૭.૧૬ ૨.૨૬	૨૬૮.૫૧ ૨૬૯.૪૨	૩૭.૦૭
એફઈ સીઓ એનઆઈ	૫૧૯.૩૯ ૦.૧૨ <૦.૫	૧૯૯૧.૭૧ ૦.૭૪ ૫.૭૫	૧૪૪૮.૫૨ ૧૬૪.૦૨ ૦.૭૨	૨૯૯.૬૪ ૨૬૫.૫૮ ૦.૬૪	૨૫૯..૩૪ ૦.૦૬ ૦.૦<

			૦.૩૪ ૨.૯૦ <૦.૫	૦.૬૩ <૦.૫ <૦.૫	
સીયુ	૧.૨૩	૧૩.૯૧	<૦.૫	૧૭.૫૬	<૦.૫
ઝેડએન	<૦.૨	૮૧૨.૦૩	<૦.૫	૧૦.૫૫	<૦.૨
જીએ	<૦.૧	<૦.૧	૨૧૯.૯૭ ૦.૨ <૦.૧ <૦.૧	૧૬.૪૦ ૦.૬૯ <૦.૧ <૦.૧	<૦.૧
જેમ	૧૨.૯૮	૫.૯૬	૨.૯૩ ૪.૭૮	૨.૬૯ ૨.૬૬	૨.૬૪
સે	<૧૦૦	<૧૦૦	<૧૦૦ <૧૦૦	<૧૦૦ <૧૦૦	<૧૦૦

આરબી ૧૩.૪૭ ૨૦૨.૧૫ ૬૫.૧૯ ૩.૪૮ ૬.૪૩ ૬.૪૭ ૬.૨૧

એસ.આર. ૯૬૮.૫૧ ૫૭૪.૯૪ ૪૩૨.૧૦ ૨૫૩.૩૬ ૩૬૯.૫૬

૩૭૬.૦૬ ૪૦૫.૧૫

વાય	<૦.૧	૦.૧૧	૦.૦૪ <૦.૦૧	<૦.૦૧ <૦.૦૧	<૦.૦૧
સીડી	<૦.૦૧	૦.૧૦	૦.૦૬	<૦.૦૧	<૦.૦૧

સીએસ	૦.૦૮	૦.૫૯	<૦.૦૧	<૦.૦૧	૦.૦૨
બા	૩૬.૧૧	૭૩.૬૯	૦.૧૯	<૦.૨	૫૫.૩૨
			<૦.૨	૦.૦૨	
			૮૩.૯૧	૫૧.૭૭	
			૨૫.૭૪	૫૧.૫૧	
લા	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩
સે	<૦.૦૪	૦.૪૦	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૪
પ્ર	<૦.૦૦૫	૦.૦૫	૦.૧૩	<૦.૦૪	<૦.૦૦૫
			<૦.૦૪	<૦.૦૪	
			૦.૦૩	<૦.૦૦૫	
			<૦.૦૦૫	<૦.૦૦૫	
એનડી	<૦.૦૩	૦.૨૨	૦.૧૧	<૦.૦૩	<૦.૦૩
			૦.૦૧	<૦.૦૩	
એસએમ	<૦.૦૩	૦.૦૫	૦.૦૪	<૦.૦૩	<૦.૦૩
ઈયુ	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૩
જીડી	<૦.૦૨	૦.૦૫	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૨
			<૦.૦૩	<૦.૦૩	
			૦.૦૩	<૦.૦૨	
			<૦.૦૨	<૦.૦૨	

ટીબી	<0.00૨	૦.૦૧	<0.00૨	<0.00૨	<0.00૨
ડાય	૦.૦૦૮	૦.૦૫	<0.00૨	<0.00૨	<0.00૮
હો	૦.૦૦૩	૦.૦૧	૦.૦૩	<0.00૮	<0.00૩
			<0.00૮	<0.00૮	
			૦.૦૧	<0.00૩	
			<0.00૩	<0.00૩	
ઈઆર	<0.00૫	<0.00૫	<0.00૫	<0.00૫	<0.00૫
			<0.00૫	<0.00૫	
ટી.એમ.	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩
વાય.બી.	<0.00૬	૦.૦૨	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૬
			૦.૦૧	<0.00૬	
			<0.00૬	<0.00૬	
લુ	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩	<0.00૩
			<0.00૩	<0.00૩	
પીબી	<0.૦૫	૬..૦૩	૨.૬૧	<૦.૫	<૦.૫
બીઆઈ	૦.૧૮	૦.૦૭	<૦.૫	<૦.૫	૦.૩૧
ટીએચ	<૦૧	<૦.૦૧	<૦.૦૩	<૦.૦૩	<૦.૦૧
			<૦.૦૩	<૦.૦૩	
			<૦.૦૧	<૦.૦૧	

			<0.0૧	<0.0૧	
યુ	૧.૨૭	<0.0૨	<0.૨	૦.૬૨	૦.૭૬
ટી	૬.૯૭	૨૮.૧૫	<0.૨	૦.૬૪	૫.૧૨
જી	<૧	<૧	૧૪.૧૨	૫.૭૭	<૧
			૭.૬૧	૫.૭૩	
			<૧ <૧	<૧ <૧	
ઝેડઆર	<0.0૫	<0.0૫	<0.0૫	<0.0૫	<0.0૫
			<0.0૫	<0.0૫	
એનબી	<0.૧	<0.૧	<0.૧	<0.૧	<0.૧
એમઓ	૧૦.૩૬	૫.૨૩	<0.૧	<0.0૧	૨.૦૬
ડબલ્યુ	<0.૫	<0.૫	૧.૩૮	૧.૫૪	<0.૫
			૧.૩૭	૨,૨૧	
			<0.૫	<0.૫	
			<0.૫	<0.૫	
રે	૦.૦૧	૦.૦૧	૦.૦૧	<0.૦૦૨	૦.૦૧
એચજી	<૧	<૧	<0.૦૦૨	૦.૦૧	<૧
			<૧ <૧	<૧ <૧	

એચજી નમૂનાનું વિશ્લેષણ પી.આર. નિમજે, રસાયણશાસ્ત્રી, કેમિકલ
ડિવિઝન, સેન્ટ્રલ રીજન, જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, નાગપુર

પ્રયોગશાળામાં ૧૫.૯.૨૦૧૭ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું અને અન્ય નમૂનાઓનું વિશ્લેષણ એમ.એસ. દહાત, પરિષ્ક રસાયણશાસ્ત્રી, પી. વમશી કૃષ્ણ, સહાયક રસાયણશાસ્ત્રી દ્વારા, શ્રીમતી શોભા રાણી, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રસાયણશાસ્ત્રીના દેખરેખ હેઠળ, ૧૯.૯.૨૦૧૭ના રોજ કેમિકલ ડિવિઝન, સધર્ન રીજન, જી.એસ.આઈ. હૈદરાબાદ પ્રયોગશાળામાં કરવામાં આવ્યું હતું.

લિંગમના ભસ્મનું રાસાયણિક વિશ્લેષણ અને

મહાકાલેશ્વર મંદિરના રાખના નમૂનાઓ

એસ .એન ઓ આર ઇ એફ. એન ઓ .પી એચ એસ આઈઓ ૨ % સી એ

ઓ % પી % પી ૨ઓ ૫ %

૧	લિંગમ	૯.૦૭	૪૨.૦૫	૧૧.૨૦	૧૦.૦૮
	મિશ્રણમાંથી મળતી રાખ (ભાષમ), પ્રમાણભૂત જલ માધ્યમમાં (૭				૨૩.૦

	પી.એચ.)				
૨	ગાયના છાણની રાખ પ્રમાણભૂત પાણીમાં મિશ્રણ માધ્યમ (૭ પીએચ) ઉજ્જૈન બજાર	૯.૬૬	૫૧.૭૫	૧૨.૩૨	૪.૨૨ ૯.૬૭

ગાયના છાણની રાખનું માનક જળ માધ્યમ (૭ પી.એચ.) માં

મિશ્રણ ભોપાલ બજાર ૧૦.૨૪ ૬.૩ ૧૭.૨૦ ૩.૨ ૨૭.૩૭

ઉપરોક્ત મુજબનો અહેવાલ ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યારબાદ સૂચનો અને વાંધાઓ આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા.

એ.એસ.આઈ./ જી.એસ.આઈ. તરફથી નિષ્ણાતના અહેવાલ અંગે મંદિર સમિતિનો પ્રતિભાવ :

૨૪. અહેવાલના પ્રતિભાવરૂપે મંદિર સમિતિ દ્વારા ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ જવાબ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. તે જ નીચે ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે:

ઉજ્જૈન (એમ.પી.૦) ના મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમના અભ્યાસ/ સર્વેક્ષણ/ વિશ્લેષણ/ પરીક્ષણ અંગેના અહેવાલ પ્રત્યે પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૧/ મંદિર સમિતિનો પ્રતિભાવ, તારીખ ૦૨.૧૦.૨૦૧૭, જે આ માનનીય અદાલત દ્વારા રચાયેલ સમિતિએ હાથ ધર્યો હતો.

એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે આ માનનીય અદાલતે દિનાંક ૨૫.૦૮.૨૦૧૭ ના આદેશ દ્વારા ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણના બે અધિકારીઓ અને ભારતીય ભૂસ્તરીય સર્વેક્ષણના બે અધિકારીઓનો સમાવેશ કરતી એક નિષ્ણાત સમિતિની રચના કરી હતી. આ માનનીય અદાલતે આ રીતે રચાયેલ સમિતિને ઉજ્જૈન (એમ.પી.) ના મહાકાલેશ્વર જ્યોતિર્લિંગમનો અભ્યાસ/સર્વેક્ષણ/વિશ્લેષણ/પરીક્ષણ કરવા અને, જો હોય તો, લિંગમના કદમાં થતો ક્ષય કયા દરે થઈ રહ્યો છે તે દર્શાવતો તેમજ લિંગમનો આ ક્ષય/સંકોચન અટકે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કયા ઉપાયો/પગલાં/સાવચેતીઓ લેવાની જરૂરી છે તે સમાવતો અહેવાલ તૈયાર કરવા દિશાનિર્દેશ આપ્યો હતો. સમિતિ અન્ય માળખાંઓ તેમજ મંદિરનો પણ અભ્યાસ કરે અને સમગ્ર પરિસરમાં સર્વાંગી સુધારો લાવવા તથા તેના સંરક્ષણ માટે કયા પગલાં લેવાં જરૂરી છે તે રજૂ કરે.

આગળ વધુમાં, સમિતિને અન્ય બાબતો ઉપરાંત, છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકાઓ દરમિયાન લિંગમનું કેટલું ક્ષય થયું છે અને કયા ઉપચારાત્મક

પગલાં લેવા જરૂરી છે તે અંગે અભ્યાસ કરીને અહેવાલ રજૂ કરવા માટે પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

તેના પાલનરૂપે, આ માનનીય અદાલત દ્વારા રચિત સમિતિએ તા. ૦૨.૧૦.૨૦૧૭નો અહેવાલ તા. ૦૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ રજૂ કર્યો છે.

આ માનનીય અદાલતે તા. ૦૩.૧૦.૨૦૧૭ ના આદેશ દ્વારા જવાબ આપતા પ્રતિવાદીને અહેવાલ અંગે તેમના સૂચનો/આપત્તિઓ દાખલ કરવાની મંજૂરી આપી હતી.

જવાબદાર પ્રતિવાદી આ માનનીય અદાલત દ્વારા પરિશિષ્ટ આર-૧ મુજબ રચાયેલ સમિતિએ કરેલ સૂચનો, ભલામણો અને ઉપચારાત્મક ઉપાયો અંગે મુદ્દાવાર પોતાનો જવાબ રજૂ કરે છે.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને અતિ વિનમ્ર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે આ માનનીય અદાલત યોગ્ય તથા ઉચિત ગણાય એવો યોગ્ય આદેશ પારિત કરવા કૃપા કરે અને આ રીતે ન્યાય પ્રદાન કરે. જવાબ આપનાર પ્રતિવાદી મૂર્તિના રક્ષણના હિતમાં આ માનનીય અદાલત જે પણ તમામ દિશાનિર્દેશો આપે તેમનું પાલન કરવાની બાંહેધરી આપે છે.

એસ.
ક્રમ સંખ્યા.
સૂચનો,

ભલામણો
અને ઉપચારાત્મક
કરવામાં આવેલા ઉપાયો
નિષ્ણાત દ્વારા
સમિતિ
રચિત
આ માનનીય
અદાલત
નો
મંદિર સમિતિને
સૂચનો,
ભલામણો
અને ઉપચારાત્મક
દ્વારા કરવામાં આવેલા ઉપાયો
સમિતિ
આથી રચાયેલ
માનનીય અદાલત

૩.

૧. જ્યોતિર્લિંગમ પથ્થરની ઓળખ ઓર્થોક્વાર્ટઝાઈટ તરીકે કરવામાં આવી છે, જે કઠોર અને સંકુચિત છે અને સ્વભાવથી અત્યંત સિલિકા – પ્રધાન છે, જેમાં સિલિકા રહેલ છે. આ અવલોકન સાથે સંમત થવામાં આવે છે.

સામગ્રીમાં કેરીઝ ૭૫ – ૯૨% સુધી વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યું

૪.

પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસો.

દશ્ય સિવાય

અવલોકન વર્ણપટાત્મક

હસ્તાક્ષર દ્વારા

સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર હતા

સંગ્રહિત કરવામાં આવેલ, જીએસઆઈની સ્પેક્ટ્રલ પ્રયોગશાળામાં

ઉપલબ્ધ ઓર્થોક્વાર્ટઝાઈટની પ્રમાણભૂત હસ્તાક્ષર સાથે

સરખાવવામાં આવેલ.

૫.

૨. તે અહેવાલ વર્ષ દરમિયાન લેવામાં આવેલા ફોટોગ્રાફ્સ પર આધારિત

છે, અર્થાત્ ફોટો નં. ૧ થી ૮. લિંગમનું ક્ષયગ્રસ્ત થવું નોંધવામાં આવ્યું

છે અને છેલ્લા ૪૦ – ૫૦ વર્ષોમાં તેમાં વધારો થયો છે, જે ફોટો નં. ૧ – ૪

અને ૫-૮ માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે; તથા આ ક્ષય પ્રક્રિયા સતત સ્વરૂપની છે અને ઉપચારાત્મક પગલાં દ્વારા તેનું સંચાલન કરી શકાય છે. મંદિર સમિતિ આ માનનીય અદાલત દ્વારા રચાયેલ નિષ્ણાત સમિતિએ સંરક્ષણ માટે ભલામણ કરેલા તમામ આવશ્યક ઉપચારાત્મક પગલાં લેવા માટે તૈયાર અને ઈચ્છુક છે.

લિંગમ એટલે કે; પાણી, ફૂલો અને અર્પણોને તરત જ ઓછું કરીને અને નિયમિત કરીને.

ઈ
ઓ
એસ,

૩. મંદિરના પાણી માટે મંદિર સમિતિ પાણીનું પી.એચ. મૂલ્ય આશરે ૭

જાળવવા માટે આર.ઓ. પ્લાન્ટ સ્થાપિત કરશે. ભક્તોને માત્ર તાંબાના પાત્રમાં ૫૦૦ મિ.લી. પાણીનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે. પરિસરમાં ઉપયોગમાં લેવાતું

જલાભિષેક અત્યંત

એલ
વાય
ઈ
એસ

ક્ષારિય સ્વરૂપ ધરાવતું, પીએચ મૂલ્ય ૮.૪ થી ૮.૭ સુધી હોય છે, જે ક્રિપ્ટોક્રિસ્ટલાઇન સાથે પ્રતિક્રિયાશીલ છે

સિલિસિયસ સિમેન્ટિંગ

ઓર્થોક્વાર્ટ્ઝાઇટનું પદાર્થ રૂમ તાપમાને હોવું અને જ્યોતિર્લિંગમમાં ક્ષયકારક બગાડ ઉત્પન્ન કરવું.

૪. મંદિર સમિતિની પરંપરા મુજબ એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે લિંગમ પર ભસ્મ રેડવામાં આવે તે પહેલાં ગાયના ઉપલા ના ભસ્મથી કરવામાં આવતી ભસ્મારતી (મંદિરના પૂજારીઓ મુજબ) નું જલિય માધ્યમમાં પી.એચ. મૂલ્ય ૮.૦૭ થી ૧૦.૨૦ સુધી રહે છે. સમિતિ લિંગમને કપાસના કપડાથી ઢાંકવા માટે તૈયાર છે અને ભસ્મ રેડ્યા પછી મૂર્તિને

સુપરફાઇન કપાસના કાપડથી સંપૂર્ણપણે સાફ કરવામાં આવેલ.

૫. ઘી, દૂધ, દહીં, મધ વગેરેના પ્રાચીનકાળથી ચાલતા પ્રયોગોને બંધ કરી શકાય નહીં, પરંતુ સામગ્રીની માત્રા પ્રતિ ભક્ત વધુમાં વધુ ૧.૨૫ લીટર સુધી મર્યાદિત / ઓછી કરવામાં આવશે.

વધુ બગાડ ઘટાડવા માટે. ઉપરાંત, આ સામગ્રી આઈ.એસ.આઈ.

ધોરણની હોવી જોઈએ અને આ પૂજા સામગ્રીની અચાનક તપાસ

સમિતિ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે. ૧૦ અર્પણની માત્રા, જેમ સૂચિબદ્ધ છે,

પરિશિષ્ટ ૧ માં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, ખાંડ, પાંદડા, પાંખડીઓ અને ફૂલોનો સમાવેશ થાય છે; ખાડાઓમાં એકત્રિત થવાથી ઓરડાના તાપમાને બેક્ટેરિયાનું વૃદ્ધિ પ્રોત્સાહિત થાય છે; પી.એચ. ૧૧ માંનો ફેરફાર પણ ક્ષયનું કારણ બને છે.

૬. શિલામાં રહેલા મુખ્ય અને ગૌણ ઓક્સાઇડ તેમજ અનુસૂચક તત્વોની હાજરી પાણીને વિદ્યુત વાહકતા ઉચ્ચ સ્તરે વધારી આપે છે, જે કારણે રંધ્રો/ખાડાઓમાં ક્ષારનું અવક્ષેપણ થઈ શકે છે અને રાસાયણિક અપક્ષયથી પદાર્થનું છાલું ઊખડી શકે છે. જલાભિષેક પછી દ્વારા *the*

લિંગમ, જેનું સમાપન દરરોજ સાંજે ૫ વાગ્યા સુધી કરવામાં આવશે. લિંગમને જળની માત્રા ઓછામાં ઓછી રહે તે હેતુથી યોગ્ય રીતે સાફ કરી અને સૂકવી દેવો અને ત્યારબાદ દરરોજ માત્ર શુષ્ક પૂજા જ અનુમતિપાત્ર રહેશે.

૭ નબળી નિકાસ વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા અને પાણીના છાંટા પણ મંદિર પરિસરમાં જોવા મળ્યા હતા. મંદિર સમિતિ રજૂ કરે છે કે નિકાસ

વ્યવસ્થાના વિસ્તરણની પ્રક્રિયા ચાલુ છે અને તે શક્ય તેટલી વહેલી તકે પૂર્ણ કરવામાં આવશે. ૧૩ મંદિર

પરિસર.

૮ પાણીનો ઉપયોગ મંદિર સમિતિ સમગ્ર દરમિયાન (જળ/ગંગાજળ) માટે

પાણીનો પી.એચ. મૂલ્ય આશરે ૭ પર જળવાઈ રહે તે માટે આર.ઓ.

પ્લાન્ટ સ્થાપિત કરશે. તે

ભક્તો દ્વારા જ્યોતિર્લિંગના અભિષેકો માટેનો સમય શક્ય તેટલો

ન્યૂનતમ મર્યાદિત રાખવો જોઈએ.

ભક્તોને માત્ર તાંબાના પાત્રમાં માત્ર ૫૦૦

મિલી પાણીનો જ ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી

આપવામાં આવશે. ૧૪.

૯ દૂધ અને અન્ય દુગ્ધ ઉત્પાદનો, ઘી અને મધનો ઉપયોગ ઓછી માત્રામાં

કરવામાં આવે અને ધાર્મિક આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે તેને પ્રતીકાત્મક

સ્વરૂપનો બનાવવામાં આવે. ઘી, દૂધ, દહીં, મધ વગેરેનો ઉપયોગ પ્રતિ

ભક્ત વધુમાં વધુ ૧.૨૫ લિટર સુધી મર્યાદિત રહેશે. વધુમાં, આ સામગ્રી

આઈએસઆઈ ધોરણની હોવી જોઈએ અને એક ચાદરિછક

આ પૈકીની પૂજા તપાસો

સામગ્રીનો વીમો ઉતરાવવો અને તેનો
ઉપયોગ કરવો.

૧૦ ગોળ/ખાંડના પાવડર તથા અન્ય પાવડર જેવા પદાર્થોનું જ્યોતિર્લિંગ પર
ઘસાણ મર્યાદિત/ન્યૂનતમ રાખી શકાય. ખાંડના પાવડરનું ઘસાણ
પ્રતિબંધિત કરવામાં આવશે. ૧૧ મોટા પ્રમાણમાં ફૂલો/બેલ પત્ર વગેરેનો
ઉપયોગ પણ પ્રતીકાત્મક બનાવવામાં આવી શકે, કારણ કે આવા
વિશાળ પ્રમાણના પદાર્થોના ઉપયોગથી જ્યોતિર્લિંગ સર્વદા ભીનું રહે છે
અને પથ્થરના સ્વાભાવિક શ્વસનમાં અવરોધ ઊભો થાય છે. ભેજ ટાળવા
માટે ડ્રાયર અને પંખાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. બેલપત્ર અને
ફૂલોનો ઉપયોગ શિવલિંગના ઉપરના ભાગ પર કરવામાં આવે છે અને તે
પથ્થરના સ્વાભાવિક શ્વસનમાં કોઈપણ રીતે અવરોધ ઊભો કરતાં નથી.
જ્યોતિર્લિંગની સુસ્થિતિ માટે જે પથ્થરનું શ્વસન આવશ્યક છે.

૧૨ ધાતુની બકેટોનો ઉપયોગ,

કોઈ યાંત્રિક ઘસારા નથી, કારણ કે ધાતુના અર્પણ પાત્રો, અને અન્ય
વાસણો યાંત્રિક ઘસારો ટાળવા માટે લાકડાના/સારા પ્લાસ્ટિકના
સામગ્રીઓથી બદલી દેવાં જોઈએ. જલાભિષેક માટે વપરાતા વાસણો
જ્યોતિર્લિંગને સ્પર્શ કરતા નથી અથવા તેને ઘસતા નથી. ૧૩ શક્ય હોય
તો, ગર્ભગૃહમાં ભાવિકોના પ્રવેશને વ્યવસ્થાપન યોજના બનાવી
મર્યાદિત કરી શકાય. ભાવિકો દ્વારા અર્પણ કરવાનું ટાળી શકાય તેમ

નથી, કારણ કે તે ભાવિકોની ધાર્મિક આસ્થાથી સંબંધિત છે. છતાં,
ગર્ભગૃહમાં ભીડ ટાળવા માટે ભાવિકોને એક સમયે ટૂંકી અવધિ માટે
પ્રવેશની પરવાનગી આપી શકાય. છતાં, એક

વ્યવસ્થાપન યોજના પહેલેથી જ બનાવવામાં
આવી છે અને અમલમાં મુકવામાં આવી છે
જેમાં માત્ર મર્યાદિત

આ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે ત્યાં એક લાંબો એકલ પ્રવેશદ્વાર છે, જે
નિર્ગમ દ્વાર તરીકે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. એક સમયે ભક્તોને
પ્રવેશની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

૧૪. ગર્ભગૃહને સુકું અને સ્વચ્છ રાખવા માટે, તેમજ આસપાસનું વાતાવરણ
જાળવવા સહિત, દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવવો જોઈએ

લીંગમ કક્ષ (ગ્રભગઢ) નું તાપમાન ૧૭-૨૦
ડિગ્રી સેલ્સિયસ રાખવામાં આવે, તો વધુ એર
કન્ડિશનરો રાખવામાં આવશે

માર્ગખંડ અને આસપાસનો વિસ્તાર

સ્થાપિત કરવામાં આવશે. વધુમાં, ગર્ભગૃહ
અને તેની આસપાસની જગ્યાને સુકી અને

સ્વચ્છ રાખવા માટે તમામ પ્રયત્નો કરવામાં
આવશે.

માર્બલ ફ્લોરિંગના તમામ નુકસાનગ્રસ્ત વિસ્તારો તથા જોડાણોની
સીલિંગ વગેરેનું પાણી અટકાવવા માટે સમારકામ કરવું જોઈએ.

સ્વીકારવામાં આવ્યું

પરિસ્રવણ દ્વારા

ક્ષતિગ્રસ્ત વિસ્તાર.

૧૬. જો શક્ય હોય તો ગર્ભગૃહમાં હવાના પ્રવાહ માટે જોગવાઈ કરવામાં
આવી શકે છે સ્વીકાર્યું ૨૦.

૧૭. કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થાઓમાં સુધારો કરી શકાય અને તેને
વધુ સ્વીકાર્ય બનાવવી જોઈએ. રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે શ્રી મહાકાલેશ્વર

મંદિરને ભારત સરકાર દ્વારા સર્વાધિક
સ્વચ્છ પ્રતિકાત્મક સ્થળોમાં ટોચના ૧૦
માં ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે

પ્રભાવી.

સ્વ્વાચ ભારત અભિયાન.

૧૮. જોકે, કોઈપણ પથ્થરની વસ્તુનો વૈજ્ઞાનિક/રાસાયણિક ઉપચાર,
આવર્તક નિરીક્ષણ અને પ્રતિરોધક સંરક્ષણ સાથે, તે વસ્તુને

સ્વીકારાયેલ રીતે ઘણાં લાંબા સમય સુધી જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ થઈ શકે; પરંતુ જ્યોતિર્લિંગના કિસ્સામાં, આવો ઉપચાર યોગ્ય ગણવો અનુકૂળ ન હોઈ શકે, કારણ કે જ્યોતિર્લિંગનો ઉપચાર થઈ શકે છે તેમની શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાઓને કારણે સામાન્ય લોકોને સ્વીકાર્ય.

જ્યોતિર્લિંગને તેના સંરક્ષણની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવા માટે માત્ર નિવારક સંરક્ષણની પદ્ધતિઓ જ સહાયક બની શકે છે.

૧૯. ભક્તો દ્વારા અર્પણ થતી ભેટને સંપૂર્ણપણે ટાળી શકાતી નથી, કારણ કે તે મુખ્યની મૂળ સ્વરૂપતાને જાળવી રાખવા માટે ભક્તોની ધાર્મિક આસ્થા સાથે સંબંધિત છે; તેથી તેને જાળવી રાખવા માટે ખરા પ્રયત્નો કરવામાં આવવા જોઈએ.

મંદિર અને ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતા અન્ય માળખાં ભક્તોમાં.

જોકે, એક

વ્યવસ્થાપન યોજના પહેલેથી જ પરિસરમાં છે. આધુનિક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, જેમાં એક સમયે માત્ર મર્યાદિત ભક્તોને જ પરવાનગી આપવામાં આવે છે. ભીડનું વ્યવસ્થાપન અને ભક્તોના જીવનને સર્વોચ્ચ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવશે. સામાન્ય જાળવણી માટે ઉપરોક્ત સામગ્રીનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.

મંદિર સમિતિ.

૨૦. મહાકાલના મુખ્ય મંદિર સહિત આ પરિસરની પ્રાચીન અવશેષોને મુખ્યત્વે ચાર જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે; અ: કેટલાક પથ્થર સ્વીકારવામાં આવ્યા.

ઈ.સ. ૭મી -૮મી સદી માટે નિર્ધારિત ઢીલી અને સ્થિર પ્રકૃતિની મૂર્તિઓ, બિ: કેટલીક

૧૧મી ૧૨મી સદીની મૂર્તિઓ

ઈસવીસન સદી, ગ: મુખ્ય મંદિર અને ૧૮મી સદીના અન્ય સહાયક મંદિરો અને ઘ: અન્ય અવશેષો, એટલે કે લાકડાનું પેટી, તાંબાનો નગારું, બેઠક

બેન્ચો અને કેટલાક ધાતુના કામ વગેરે ૧૯મી - ૨૦મી સદીના. તેમાં મૂકાયેલ પથ્થરના શિલ્પોની સંખ્યા

મંદિર પરિસરમાં ભીંતોમાં જડિત, માળાઓ પર અને પરિત્યક્ત ઓરડાઓમાં વિવિધ સ્થળોએ રાખવામાં આવેલી વસ્તુઓનું યોગ્ય રીતે જતન કરવામાં આવે, તેમનું દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવે, તેમની ઓળખ કરવામાં આવે અને તેમને યોગ્ય સ્થાને પ્રદર્શિત કરવામાં આવે, જેથી તેઓ થઈ શકે

ભવિષ્ય માટે જાળવેલ

ઉત્પન્નતા અને સંશોધકોના ઉપયોગમાં હોઈ શકે છે

કલા ના વિદ્યાર્થીઓ અને

સ્થાપત્ય.

મહાકાલ મંદિરમાં ૧લા અને ૨જા માળ પર ફરશ પર આધુનિક ટાઇલ્સ પાથરીને કેટલીક અનિચ્છનીય પુનઃસ્થાપન સંબંધિત કામગીરી કરવામાં આવી છે. મંદિર સમિતિ રજૂ કરે છે કે ભક્તો માટે શ્રેષ્ઠ અને સુવિધાજનક અવરજવર માટે નિર્માણ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવી રહ્યું છે. આવશ્યક અને

આ પ્રકારનું ફ્લોરિંગ કોઈપણ રીતે નાગપંચમી દરમિયાન લાખો ભક્તો મંદિર ખાતે ઉમટી પડતા હોવાથી કરવામાં આવનાર વાતાવરણ અને જૂના સાવચેતીરૂપ કામો સાથે સુસંગત નથી.

મંદિરની સ્થાપત્ય રચના.

૨૨.

મંદિરની ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુઓ પર, લોખંડ

માંચડા ગોઠવવામાં આવ્યા છે

મુખ્ય મંદિર સાથે સંલગ્ન.

અમને જણાવવામાં આવ્યું કે

ઉપરના માળે આવેલ મંદિરે ચંદ્રનાગેશ્વરની પૂજા કરવા જતાં મુલાકાતીઓને ચઢવા માટે લોખંડની સીડીઓ સ્થાપિત કરવા હેતુથી મચાણો પૂરા પાડવામાં આવે છે।

આ માળ પર, ચંદ્રનાગેશ્વર તેમની સહધર્મિણિ સાથેની એક મૂર્તિ કાચની બારીથી આવરિત એક ગોખળામાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે અને ભક્તો અથવા મુલાકાતીઓને ત્યાં પહોંચવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી હોય છે. અમારી મુલાકાત દરમિયાન, અમને જણાવવામાં આવ્યું કે

અગાઉનું કામચલાઉ

નાગપંચમીના પ્રસંગે, જ્યારે અહીં લાખો મુલાકાતીઓ આવતાં હતા, ત્યારે લોખંડની સીડીઓની સ્થાપના કરીને ત્યાં આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.૨૩. આ પ્રકારની સ્થાપના કરવી એ માત્ર પ્રાચીન મંદિર પરિસરમાં આંખને ખટકે તેવી બાબત જ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં નવી પરંપરાને જન્મ આપશે અને જ્યારે ભક્તોની એટલી વિશાળ ભીડ ઉપરના માળે અભિષેક માટે પહોંચશે ત્યારે જૂના મંદિરો પર પ્રતિકૂળ અસર કરશે. તેથી, જનસુરક્ષા માટે અને મંદિરોના વાતાવરણને જાળવી રાખવા માટે, તેને ટાળવું જોઈએ.

૨૨. જ્યારે કેમ્પસ એક્સપ્ટેડ મંદિર સમિતિ જૂના મંદિરોનો સમાવેશ કરતી

પરિસરની વારસાગત દેખાવ પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે કામો કરી રહી છે,

ત્યારે તે સફેદ, ક્રીમ અને લાલ રંગોથી પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે

મંદિરોની બહારની દિવાલો તથા લગભગ તમામ મંદિરોના શિખરો આ

રંગોથી રંગવામાં આવ્યા છે અને ફરશ ટાઇલ્સ તથા લાલ પથ્થરોથી

બનાવવામાં આવી છે. મંદિર.

તે સિવાય, કેટલીક નવી રચનાઓ પાસે છે

અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું. આ પ્રકારના નિર્માણો અને

પ્રાચીન વારસો ધરાવતા સ્થળમાં વિકાસ ટાળવો જોઈએ અને યોગ્ય

સંરક્ષણ હોવું જોઈએ

સંરક્ષકો અને પ્રાચીન સ્થાપત્યના નિષ્ણાતોની મદદથી હાથ ધરવામાં

આવ્યું.

૨૩. સ્વીકારાયેલ શ્રી મહાકાલેશ્વર મહાકાલ મંદિરનું મહત્વ અને

ઉજ્જૈન માત્ર ઉજ્જૈનના લોકો અને મંદિર વ્યવસ્થાપન માટે જ નથી

સમિતિ પાસે જાળવણી માટે એક વારસા સેલ

રચવાની યોજનાઓ છે અને

મધ્ય પ્રદેશ, અથવા તો સમગ્ર દેશના લોકોએ માટે પણ, તેથી આ બાબત
ધ્યાનમાં રાખીને, જૂના મંદિર અને માળખાઓનું પુનઃસ્થાપન
અનિવાર્યપણે આવશ્યક બને છે

પરિસરની અંદર.

આ અતિ પવિત્ર અને વારસાગત સ્થળનું યોગ્ય કાળજી અને જાળવણી
સાથે વિકાસ કરવો જેથી તેની સાંસ્કૃતિક અને મૂર્ત રચનાને નુકસાન ન
થાય।

અવ્યવસ્થિત. હાલમાં મંદિર પરિસરની અંદર અનેક મંદિરો આવેલાં છે,
સંભવતઃ તે મહાકાલ મંદિરના સમકાલીન સમયના છે, પરંતુ દિવાલો
પર ભોંડી ચિત્રકારી ઉમેરવાથી અને કેટલીક વિચિત્ર વસ્તુઓથી આ
મંદિરોનું સંરક્ષણ અત્યંત ખરાબ રીતે કરવામાં આવ્યું છે

જૂનામાં વધારો

માળખાઓ. કેટલાક નવા

બાંધકામો પૂર્ણ કરવામાં આવ્યા છે અને ત્યાં હાલ કેટલાક અન્ય
બાંધકામો ચાલી રહ્યા છે.

તેથી, એવું સૂચવવામાં આવે છે કે મંદિર પરિસરની અંદર કોઈપણ નવું
બાંધકામ કરવાની મંજૂરી આપવામાં ન આવે અને

પરિસરની જૂની મંદિરો અને માળખાઓનું પુનઃસ્થાપન અને વિકાસ
સુધારી શકાય છે અને

પુરાતત્ત્વીય સહાયથી પુનઃસ્થાપિત

સંરક્ષકો. ઉપર દર્શાવેલ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત, મંદિર

સમિતિ બનાવી શકે છે એક

ધરોહર કોષ માટે

જૂના મંદિરો અને અંદરના માળખાઓના નિર્ભરતા અને પુનઃસ્થાપન
the

આધારભૂત માન્યતા.

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉજ્જૈન એક અત્યંત પ્રાચીન શહેર છે અને
મંદિર પરિસરની આસપાસ હજુ પણ અસ્તિત્વમાં જૂની રચનાઓ, મંદિરો,
તળાવો, મકાનો, ઓટલા વગેરેની સંખ્યા આવેલ છે; આ જૂની રચનાઓ
મૂલ્યવાન ધરોહર છે અને મંદિર પરિસરનો અભિન્ન ભાગ છે, જેને
આવશ્યક બાબતોને આધીન સ્વીકારવામાં આવ્યું જરૂરી છે

ધાર્મિક સ્થળ સમિતિ દ્વારા સમયાંતરે વારસા

ઈમારતના સંરક્ષણ માટે મરામત અને

જાળવણી હાથ ધરવામાં આવશે.

ઓળખાયેલ અને પુનઃસ્થાપિત

તદનુસાર. જો તે છે

રાજ્ય માટે સંભવ છે

સરકાર, મંદિર પરિસરની આસપાસના ૫૦૦ મીટર વિસ્તારમાં સર્વત્ર જૂની રચનાઓ સાથે જાળવી શકાય છે અને આધુનિકમાંથી દૂર કરવામાં આવેલ બાંધકામ. જ્યાં ક્યાં

ખુલ્લી જગ્યા મળે છે, જેને સૌંદર્યીકૃત કરી અને વિકસાવી શકાય જેથી તેની ધાર્મિક વાતાવરણ જાળવી શકાય અને સંરક્ષિત.

૨૫. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ, આ અદાલતે નીચે મુજબનો આદેશ કર્યો હતો:

“પક્ષકારોના વિદ્વાન વકીલોને સાંભળવામાં આવ્યા.

આ અદાલતે તા. ૨૫.૦૮.૨૦૧૭ ના રોજ શ્રી મદન સિંહ ચૌહાણ, પ્રાદેશિક નિયામક (પુરાતત્વવિદ), એ.એસ.આઈ., મધ્ય પ્રદેશ, ભોપાલ; (૨) ડૉ. વી. કે. સક્સેના, નિયામક (વિજ્ઞાન), (પુરાતત્વીય રાસાયણવિદ), એ.એસ.આઈ., વિજ્ઞાન શાખા, દેહરાદૂન; (૩) શ્રી હેમરાજ સૂર્યવંશી, ઉપ નિયામક, જનરલ, રાજ્ય એકમ, મધ્ય પ્રદેશ, જી.એસ.આઈ., ભોપાલ; અને (૪) શ્રી એલ. એલ. વિશ્વકર્મા, નિયામક, એસ.યુ.: એમ.પી., જી.એસ.આઈ., ભોપાલનો સમાવેશ કરતી એક સમિતિની રચના કરી હતી. તેમણે તેમના અહેવાલો રજૂ કર્યા

છે, જે વિસ્તૃત છે. પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૧ મંદિર સમિતિએ નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રસ્તાવો અંગે તેનો જવાબ રજૂ કર્યો છે. તેમણે પરિશિષ્ટ આર.૧ માં સમાવાયેલ મુદ્દાવાર જવાબ દાખલ કર્યો છે. મંદિર સમિતિએ કેટલીક ઉપચારાત્મક તકનીકીઓ સૂચવી છે. આ પરિસ્થિતિમાં, મંદિર સમિતિને વિવિધ ભલામણો પર વિચાર કરવા વિનંતી કરવી યોગ્ય છે. એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સમિતિએ જે ભલામણો સ્વીકારવાની હોય તેના અમલીકરણ અંગે નિર્ણય લેવો, કારણ કે કાર્યોનું સંચાલન કરવું સમિતિની પ્રાથમિક જવાબદારી છે. અમલીકરણ બાબતે સુવિચારિત અને દઢ નિર્ણય લેવામાં આવે.

અમે પક્ષકારોના વકીલ દ્વારા કરાયેલ આ ભાવનાની પ્રશંસા કરીએ છીએ, કારણ કે આ વિરોધાત્મક વિવાદ નથી, પરંતુ સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં સુધારો લાવવા તથા મહાકાલેશ્વરના લિંગમનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા માટે છે. એવું પણ જણાવાયું હતું કે સમિતિએ સમયસીમાઓ વગેરેને નિયમિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને સુનાવણી દરમિયાન વિવિધ સૂચનો રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. સમિતિ સમગ્ર હિતને ધ્યાનમાં લઈને નિર્ણય કરે અને જરૂરી પગલાં લઈ આ પ્રસંગને અનુરૂપ કાર્ય કરે. સમિતિ નિષ્ણાતોની અહેવાલ તેમજ તેમના દ્વારા દાખલ કરાયેલ અનુલગ્નક આર/૧ માં લેવાયેલ પોતાના અભિપ્રાયનો વિચાર કરીને પ્રતિવાદી

ક્રમાંક ૧ ના વકીલે જેમ પ્રાર્થના કરી છે તેમ યોગ્ય ઠરાવો પસાર કરે. આ મામલો ૨૭.૧૦.૨૦૧૭ ના રોજ ચાલીબદ્ધ કરવામાં આવે.”

મંદિર સમિતિ દ્વારા પસાર કરાયેલ તારીખ ૨૬.૧૦.૨૦૧૭નો ઠરાવ:

૨૬. તા. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ ના આદેશના અનુસંધાને, સમિતિ દ્વારા તા. ૨૬.૧૦.૨૦૧૭ ના રોજ એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે, જે એનેક્સર આર-૧ તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને તે નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે :

“માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રચિત નિષ્ણાત સમિતિના સૂચનો/આક્ષેપો અને ભલામણોને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા તા. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ ના રોજ પસાર કરાયેલા આદેશના પાલનમાં, મંદિર વ્યવસ્થાપન સમિતિ આથી મહાકાલ શિવલિંગના સંરક્ષણ અને જતન માટે માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રચિત નિષ્ણાત સમિતિના સૂચનો/આક્ષેપો અને ભલામણોના મુદ્દા ૧ થી ૨૪ ને આવરી લેતો નીચેનો ઠરાવ પસાર કરે છે :-

૧. કે જલાભિષેક માટે દરેક ભક્તને યોગ્ય નાનાં વાસણમાં ૫૦૦ મિ.લી. જેટલું નિશ્ચિત પ્રમાણનું પાણી લઈ જવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે.
૨. કે જલાભિષેક માટેનું પાણી સિંહસ્થ, ૨૦૧૬ દરમિયાન સ્થાપિત આર.ઓ. મશીનમાંથી લેવામાં આવશે, જેના માટે પીએચ મૂલ્ય ‘૭’ પર જાળવવા ગર્ભગૃહ નજીક એક જોડાણ આપવામાં આવશે.

૩. હાલમાં ભસ્મ આરતી દરમિયાન લિંગમનો અડધો ભાગ કપડાથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે, પરંતુ આપેલ નિર્દેશો મુજબ, પંદર દિવસમાં, ભસ્મ આરતી દરમિયાન સમગ્ર શિવલિંગમને સુકા સુતી કપડાથી સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવામાં આવશે.

૪. અભિષેક માટે માત્ર પ્રતિ ભક્ત વધુમાં વધુ ૧.૨૫-લિટર દૂધ/ પંચામૃત જ મંજૂર કરવામાં આવશે.

૫. કે લિંગમનું જલાભિષેક, જે દરરોજ સાંજે ૫ વાગ્યા સુધી પૂર્ણ થાય છે, તે પછી લિંગમને પાણીનું પ્રમાણ લઘુત્તમ રહે તે માટે યોગ્ય રીતે સાફ કરી સૂકવવામાં આવશે અને ત્યારબાદ દરરોજ માત્ર શુષ્ક પૂજા જ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.

૬. હાલમાં ઉપચારી કાર્ય માટે બંધિત ગટરશોધન ઉપચાર પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે અને ગટરશોધન સંયંત્ર સ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી તે જ ચાલુ રાખવામાં આવશે, જેના માટે પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા છે અને જેમાં ઓછામાં ઓછો એક વર્ષનો સમય લાગશે.

૭. શિવલિંગ પર ખાંડના પાઉડરનું ઘસણ કરવું સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના સ્થાને ખાંડસારીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી રહ્યું છે.

૮. કે ભેજ ટાળવા માટે ડ્રાયર અને પંખાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પથ્થરની સ્વાભાવિક શ્વસનક્રિયામાં કોઈ અવરોધ ન થાય તે માટે

શિવલિંગના ઉપરના ભાગ પર બેલ પત્ર અને ફૂલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

૯. કે ભીડના સંચાલનનું કડકપણે પાલન, મોટા તહેવારો જેમ કે સિંહસ્થ, ૨૦૧૬, મહાશિવરાત્રિ, નાગપંચમી અને શ્રાવણ મહિનામાં, જ્યાં તે રજાઓ અને અઠવાડિયાના અંતે મહત્તમ ભીડ ઉપસ્થિત થાય છે, તેમ કરવામાં આવે છે તે મુજબ કરવામાં આવશે. આવા સમય દરમિયાન સમિતિ મુખ્ય ગર્ભગૃહની બહારથી દૂરસ્થ દર્શન માટે અવરોધક બેરિકેડનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમયે મર્યાદિત સંખ્યામાં ભક્તોને ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશવાની પણ પરવાનગી આપવામાં આવે છે. સામાન્ય દિવસોમાં પણ સમાન વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે.

અસરકારક ભીડ વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચનાઓ માટે, ઉદાહરણરૂપે માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી આધારિત કતાર વ્યવસ્થાપન, ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરવા અંગે વિવિધ માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી પ્રસ્તાવો પ્રાપ્ત થયા છે.

૧૦. લિંગમ કક્ષ (ગર્ભગૃહ) નું પર્યાવરણીય તાપમાન ૧૭-૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ પર જળવાઈ રહે તે માટે તમામ સંભવિત પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. ગર્ભગૃહને સુકું, સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં આવશે. વધુમાં, તાપમાન અને ભેજ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થાય તે માટે અને પર્યાવરણીય પરિબલોના અસરકારક નિયમન તથા નિરીક્ષણમાં મદદરૂપ

થાય તે હેતુસર, સેન્સરોનો ઉપયોગ કરતી સ્વચાલિત આબોહવા નિયંત્રણ પ્રણાલી ગર્ભગૃહમાં સ્થાપિત કરવામાં આવશે.

૧૧. માર્બલના ફ્લોરિંગનો તે ગુકસાનગ્રસ્ત વિસ્તાર અને જોડાણોની સીલબંધિ વગેરેનું સમારકામ છ મહિનાની અવધિમાં કરવામાં આવશે.

૧૨. ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતી તમામ વસ્તુઓના સંરક્ષણ કક્ષની સ્થાપના કરવા તથા તેમનાં પુનઃસ્થાપન/સમારકામ અને જાળવણી માટે તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવવા જોઈએ. સંરક્ષણ કક્ષની રચના અને ભૂમિકા અંગે પગલાં લેવાઈ રહ્યા છે.

૧૩. મંદિર પરિસરના પ્રાચીન અવશેષોનું સંરક્ષણ કરવા માટે વિવિધ નાના મંદિરોના સમક્ષ નામફલક લગાવવામાં આવી રહ્યા છે, જેમાં મંદિરોના નામ અને તેમનો સમયકાળ વગેરે દર્શાવવામાં આવે છે.

૧૪. એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે મંદિર પરિસરમાં કોઈ નવું મહત્વપૂર્ણ બાંધકામ હાથ ધરવામાં ન આવે, પરંતુ જ્યાં સુધી પરિસરમાં સુવિધા અને અવરજવર નિર્વિદ્ધ રહે તે સંબંધિત બાબત છે, ત્યાં સુધી સક્ષમ સત્તાધિકારીઓની યોગ્ય મંજૂરી સાથે બાંધકામ કરવામાં આવશે.

૧૫. તેમાંની અરજી એવી છે કે ઉપરોક્ત ઠરાવના અમલીકરણ માટે માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત પાસેથી ઓછામાં ઓછા એક મહિનાથી એક વર્ષ સુધીનો સમયગાળો માંગવામાં આવી શકે.”

તારીખ ૨૭.૧૦.૨૦૧૭નો આદેશ

૨૭. નીચે ૨૭.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ આ અદાલત દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા આદેશનો સંબંધિત ભાગ આપેલો છે :

“પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૧ – શ્રી મહાકાલેશ્વર મંદિર સમિતિ તરફથી સુનાવણી દરમિયાન, તા. ૨૬ ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ના રોજ સર્વસંમતિથી પાસ કરવામાં આવેલ ઠરાવની એક નકલ નોંધ પર મુકવામાં આવી છે. જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઠરાવ ક્રમાંક ૧ થી ૮ અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યા છે.

અરજદાર તરફથી હાજર લર્નેડ વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી અશોક ચિતાલેએ પસાર કરવામાં આવેલા કેટલાક ઠરાવો સામે વાંધાઓ ઉઠાવ્યા છે અને સર્વના હિતમાં રહે તેવા જવાબ/સૂચનો દાખલ કરવા માટે સમય માંગ્યો છે. અરજદાર તથા અન્ય પ્રતિવાદીઓ, જો કોઈ હોય, આજથી પંદર દિવસની અવધિમાં સૂચનો દાખલ કરે. તે અંગેનો જવાબ મંદિર સમિતિ દ્વારા આગામી સાત દિવસની અંદર પણ દાખલ કરી શકાશે.

જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા અને આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા પણ, પ્રતિવાદી નં.૧ દ્વારા ૨૬.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ પસાર કરવામાં આવેલ ઠરાવના આધારે તથા ઉપરોક્ત ઠરાવ બાબતની આપત્તિઓ/સૂચનો અંગે, આજથી પંદર દિવસની અવધિની અંદર પોતાના પ્રસ્તાવો રજૂ કરી શકે છે.

૩૦મી નવેમ્બર ૨૦૧૭ના રોજ સૂચિબદ્ધ કરવું.”

મંદિર સમિતિના તા. ૨૬.૧૦.૨૦૧૭ ના ઠરાવ અંગે નિષ્ણાત સમિતિનો પ્રતિભાવ:

૨૮. મંદિર સમિતિ દ્વારા તા. ૨૬.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવ બાબતે, આ અદાલત દ્વારા એ.એસ.આઈ. અને જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ની નિયુક્ત કરાયેલ નિષ્ણાત સમિતિએ નીચે મુજબના સૂચનો રજૂ કર્યા છે: “નિષ્ણાત સમિતિએ મંદિર સમિતિ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ ઠરાવનું અવલોકન કર્યું છે અને નીચે મુજબનો સૂચન રજૂ કરે છે:

અમે અમારા મૂળ અહેવાલમાં વર્ણવ્યું છે કે અભિષેકની વિધિઓ દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાતી જલ સહિતની અનેક અર્પણ સામગ્રીઓ જ્યોતિર્લિંગના ક્ષયનું મુખ્ય કારણ છે. અમે સૂચવ્યું છે કે સામગ્રીના તમામ અર્પણો સ્વરૂપે પ્રતીકાત્મક હોવા જોઈએ, શુદ્ધ ગુણવત્તાવાળા હોવા જોઈએ અને પ્રતિકૂળ અસરને લઘુત્તમ કરવા માટે પીવાના લાયક ગુણવત્તાવાળું તથા ૬.૮ થી ૭.૨ ની પીએચ કિંમતની મર્યાદાવાળું ઉપચારિત જળ ઉપયોગમાં લેવું જોઈએ. આ ઉપરાંત, આ સમસ્યાનું સંચાલન કરવા માટે આ અગત્યના પરિમાણોની આવર્તિત દેખરેખ અને યોગ્ય વ્યવસ્થાપન જરૂરી છે.

મંદિર સમિતિ દ્વારા પસાર કરાયેલા ઠરાવ અંગેના સૂચનો/ આક્ષેપો નીચે મુજબ છે:

મંદિર સમિતિનો ઠરાવ:

માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રચિત નિષ્ણાત સમિતિના સૂચનો/
વાંધાઓ અને ભલામણોને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ માનનીય સર્વોચ્ચ
અદાલત દ્વારા તા. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ના રોજ પસાર કરવામાં આવેલ
આદેશના પાલનરૂપે, મહાકાલ શિવલિંગના સંરક્ષણ અને જતન માટે
માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રચિત નિષ્ણાત સમિતિના સૂચનો/
વાંધાઓ અને ભલામણોના મુદ્દા ૧ થી ૨૪ને આવરી લેતો નીચેનો ઠરાવ
મંદિર વ્યવસ્થાપન સમિતિ દ્વારા આથી પસાર કરવામા આવે છે:- ૧.
જલાભિષેક માટે દરેક ભક્તને યોગ્ય નાનાં પાત્રમાં પ્રતિ ભક્ત ૫૦૦
એમએલ માપનું નિશ્ચિત પ્રમાણનું પાણી મંજૂર કરવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે

૨. જલાભિષેક માટેનું પાણી સિંહસ્થ, ૨૦૧૬ દરમ્યાન સ્થાપિત કરાયેલ
આર.ઓ. મશીનમાંથી લેવાશે, જેના માટે ગર્ભગૃહની નજીક જોડાણ
આપવામાં આવશે જેથી પીએચ મૂલ્ય ‘૭’ જાળવી શકાય.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત

સૂચનો: જલાભિષેકના પાણીનો પીએચ મૂલ્ય પાણીના પુરવઠાના
સ્ત્રોતમાં રહેલી ફેરફાર અનુસાર બદલાઈ શકે છે, જેને ૬.૮ થી ૭.૨
પીએચની શ્રેણીમાં ઉપચાર દ્વારા નિયંત્રિત કરવું જોઈએ, પરંતુ
ઉપરોક્ત શ્રેણી જળવાઈ રહે તે માટે સમયાંતરે નિરીક્ષણ કરી શકાય.

૩. હાલમાં ભસ્મ આરતી દરમિયાન લિંગમનો અડધો ભાગ કપડાથી ઢાંકી દેવાઈ રહ્યો છે. તે જ રીતે, પરંતુ નિર્દેશો અનુસાર, પંદર દિવસમાં ભસ્મ આરતી દરમિયાન સમગ્ર શિવલિંગને સૂકા સુતી કપડાથી સંપૂર્ણપણે ઢાંકવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિનું સૂચન: ભસ્મ આરતીને કારણે લિંગમ ઉપર આવેલા ખાડાઓમાં રહી ગયેલા રાખના કણો પાણી સાથે પ્રતિક્રિયા કરી તેનું પીએચ મૂલ્ય વધારશે, પરિણામે લિંગમની ક્ષય પ્રક્રિયા વધુ વિકરાળ બનશે; તેથી, ભસ્મ આરતી દરમિયાન લિંગમને જાડા કપાસના કપડાંથી/પારદર્શક પોલીફિલ્મથી સંપૂર્ણ રીતે ઢાંકી દેવું જોઈએ. ભસ્મ આરતી બાદ લિંગમને સંપૂર્ણપણે સ્વચ્છ કરવું જોઈએ અને ખાતરી કરવી જોઈએ કે રાખના તમામ અવશેષ કણો લિંગમ પરથી દૂર કરવામાં આવ્યા હોય; ત્યારબાદ જ ૬.૮ થી ૭.૨ ની પીએચ મૂલ્ય મર્યાદાવાળું સ્વચ્છ અને પેચ પાણી વડે જલાભિષેકની પરવાનગી આપી શકાય.

૪. અભિષેક માટે માત્ર પ્રતિ ભક્ત મહત્તમ ૧.૨૫-લિટર દૂધ/ પંચામૃત સુધી જ પરવાનગી આપવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિનો સૂચન:

અભિષેક માટે પ્રતિ ભક્ત મહત્તમ ૧.૨૫-લિટર દૂધ/ પંચામૃત જ યોગ્ય છે, પરંતુ ભીડના સમયમાં અને વિશેષ પ્રસંગોએ આવી માત્રામાં અત્યંત

વધારો થઈ શકે છે, તેથી એવો સૂચન કરવામાં આવે છે કે આ માત્રાને પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપની રાખવા માટે ઘટાડવામાં આવે.

૫. કે લિંગમનો જલાભિષેક દરરોજ સાંજે ૫ વાગ્યે પૂર્ણ કરવામાં આવશે. પાણીની માત્રા ઓછામાં ઓછી રહે તે માટે લિંગમને યોગ્ય રીતે સાફ કરીને સુકવવામાં આવશે અને ત્યારબાદ દરરોજ માત્ર શુષ્ક પૂજા જ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સહમત છે.

૬. હાલમાં સારવાર માટે કેપ્ટિવ ગટરવ્યવસ્થા સારવાર પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે અને ગટરશોધન સંયંત્ર સ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી તે જ ચાલુ રાખવામાં આવશે, જેના માટે પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા છે અને જેમાં ઓછામાં ઓછો એક વર્ષનો સમય લાગશે.

નિષ્ણાત સમિતિનો સૂચન: કોટિતીર્થના પાણીને સમયાંતરે શુદ્ધીકૃત કરી શકાય અને એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે કે મંદિર પરિસરની વરસાદી નિકાસનું પાણી, તેમજ મંદિર પરિસરમાંથી નીકળતું ગંદુ નિકાસી પાણી, તળાવમાં છોડવામાં ન આવે અને કોટિતીર્થ તળાવને પ્રદૂષિત ન કરે.

૭. શિવલિંગ પર ખાંડના ચૂર્ણનું ઘસણ સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના સ્થાને ખાંડસારીના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવી રહ્યું છે.

નિષ્ણાત સમિતિનો સૂચન: લિંગમના વધુ ઘર્ષણને અટકાવવા માટે કોઈપણ અર્પણ સામગ્રીનું ઘસવું પ્રતિબંધિત કરી શકાય. ભક્તને તેમની અર્પણ સામગ્રીનું પ્રતીકાત્મક રીતે અર્પણ કરવાની મંજૂરી આપી શકાય, પરંતુ તેને લિંગમ પર કોઈપણ સામગ્રી ઘસવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં.

૮. કે ભેજ ટાળવા માટે ડ્રાયર્સ અને પંખાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પથ્થરના સ્વાભાવિક શ્વસનમાં કોઈ અવરોધ ન થાય તે માટે શિવલિંગના ઉપરના ભાગ પર બેલપત્ર અને ફૂલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે

૯. કે ભીડ વ્યવસ્થાપનનું કડક પાલન મોટા તહેવારો દરમિયાન જેમ કે સિંહસ્થ, ૨૦૧૬, મહાશિવરાત્રી, નાગપંચમી અને શ્રાવણ માસમાં કરવામાં આવે છે તેમ જ કરવામાં આવશે, જ્યારે તેવા રજાના દિવસો અને સપ્તાહાંત દરમિયાન મહત્તમ ભીડ ઉપસ્થિત રહે છે. આવા સમયે સમિતિ મુખ્ય ગર્ભગૃહની બહારથી દૂરદર્શન માટે બેરિકેડ્સનો ઉપયોગ કરે છે અને એક સમયે મર્યાદિત સંખ્યામાં ભક્તોને ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશની પણ મંજૂરી આપવામાં આવે છે. તેવી જ વ્યવસ્થા સામાન્ય દિવસોમાં પણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે. અસરકારક ભીડ વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચનાઓ માટે ટેકનોલોજીના ઉપયોગ અંગે વિવિધ માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી પ્રસ્તાવો

પ્રાપ્ત થયા છે, ઉદાહરણ તરીકે, માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી આધારિત કતાર વ્યવસ્થાપન.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત

૧૦. લિંગમ કક્ષ (ગ્રાભગ્રહ)નું પર્યાવરણ તાપમાન ૧૭-૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ પર જળવાઈ રહે તે માટે તમામ સંભવિત પ્રયાસો કરવામાં આવશે. ગર્ભગૃહને સૂકું, સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં આવશે. વધુમાં, તાપમાન અને આર્દ્રતા અંગે માહિતી આપવા માટે સેન્સરોનો ઉપયોગ કરતું સ્વયંસંચાલિત જળવાયુ નિયંત્રણ તંત્ર ગર્ભગૃહમાં સ્થાપિત કરવામાં આવશે, જે પર્યાવરણીય પરિબલોના અસરકારક નિયમન અને દેખરેખમાં સહાયરૂપ થશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે

૧૧. માર્બલના ફ્લોરિંગનો તે ક્ષતિગ્રસ્ત વિસ્તાર તથા જોડાણોની સીલિંગ વગેરેનું સમારકામ છ મહિનાની અવધિની અંદર કરવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે

૧૨. ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતી તમામ વસ્તુઓના પુનઃસ્થાપન/ મરામત અને જાળવણી માટે તેમજ હેરિટેજ સેલની રચના માટે સર્વ

પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે જોઈએ. હેરિટેજ સેલની રચના અને તેની ભૂમિકા અંગે પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા છે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે

૧૩. મંદિર પરિસરની પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંરક્ષણ કરવા માટે વિવિધ નાના મંદિરોના સમક્ષ મંદિરોનાં નામ અને તેમનો યુગ વગેરે દર્શાવતી નામફલકો લગાવવામાં આવી રહી છે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત

૧૪. એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે મંદિર પરિસરમાં કોઈ નવી મહત્વપૂર્ણ બાંધકામ પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે, પરંતુ પરિસરમાં સુવિધા અને અવરજવર સુગમ રહે તે હદ સુધી, સક્ષમ અધિકારીઓની યોગ્ય મંજૂરીથી બાંધકામ કરવામાં આવશે.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત

૧૫. વધુમાં એ રીતે ઠરાવવામાં આવે છે કે ઉપરોક્ત ઠરાવના અમલીકરણ માટે માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એક મહિનાથી એક વર્ષ સુધીની ન્યૂનતમ મુદત માંગી શકાય.

નિષ્ણાત સમિતિની ટિપ્પણી: સંમત છે”

તારીખ ૩૦.૧૧.૨૦૧૭નો આદેશ:

૨૯. આ અદાલતે ૩૦.૧૧.૨૦૧૭ના રોજ નીચેનો આદેશ પસાર કર્યો હતો :

“અમે ચિંતિત છીએ, અને તે અંગે અમારી વ્યથા વ્યક્ત કરીએ છીએ, કે આ મામલામાં અત્યાર સુધી પસાર થયેલા આદેશોને મીડિયા તથા અન્ય રીતે જેમ ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવી રહ્યા છે તે વિશે. ઉજ્જૈનના મહાકાલેશ્વર મંદિર ખાતે ધાર્મિક વિધિઓ કઈ રીતથી કરવી તે અંગે અમે કોઈ અંતરિમ દિશાનિર્દેશ આપ્યો નથી. ભસ્મ આરતી દરમિયાન કયા વિધિ-વિધાનો કરી શકાય અથવા કયા વિધિ-વિધાનો કરી શકાય નહીં તે બાબતે આ અદાલતે કોઈપણ પ્રકારનો આદેશ કર્યો નથી, અને આવી વિધિઓમાં હસ્તક્ષેપ કરવું પણ આ અદાલતનું કાર્ય નથી. આ બાબતમાં આ અદાલતે કોઈ આદેશ કર્યો નથી. જો કે આ અદાલતે લિંગમના સંરક્ષણ તથા તે કેવી રીતે થઈ શકે તે મુદ્દા અંગે ચિંતિત છીએ. આ હેતુ માટે, આ અદાલતે જી.એસ.આઈ. તેમજ એ.એસ.આઈ.ના નિષ્ણાતોની એક સમિતિની નિમણૂક કરી છે, અને તેમણે તેમના અહેવાલો રજૂ કર્યા છે. તે અહેવાલો પર આ અદાલત દ્વારા હજી અંતિમ વિચારણા થવાની બાકી છે.

આજે મેનેજિંગ કમિટી દ્વારા બોર્ડ પર જારી કરવામાં આવેલી એક સૂચના અમારી સમક્ષ મુકવામાં આવી છે, જેમાં એવો સંકેત આપવામાં આવ્યો છે કે આ અદાલતે ભક્તોએ લિંગમ પર કેટલું પાણી અર્પણ કરવું અથવા પંચામૃત વગેરેની કેટલી માત્રા હોવી જોઈએ તે અંગે નિર્દેશ આપ્યો છે. આ અદાલતે એવો કોઈ નિર્દેશ આપ્યો નહોતો. હકીકતમાં, એવું જણાય

છે કે કમિટીએ સ્વયં વિવિધ નિર્ણયો કર્યા છે અને તેમનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે. મંદિરની મેનેજિંગ કમિટી દ્વારા મૂકવામાં આવેલું સૂચના બોર્ડ તાત્કાલિક, એટલે કે આજેજ, દૂર કરવામાં આવવું જોઈએ, અને જો કમિટીના કોઈ ઠરાવો હોય તો તે મુજબ સૂચના બોર્ડ પર તેને મૂકવાની કમિટીને છૂટ રહેશે. જો આ અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશ વિશે કોઈપણ વ્યક્તિના પ્રેરણે કોઈપણ સ્વરૂપમાં માધ્યમો દ્વારા કોઈ ખોટું અથવા ભ્રામક અહેવાલ પ્રસારિત કરવામાં આવે, તો આવા ખોટા અહેવાલ અથવા આદેશ અંગે ખોટી રજૂઆત માટે જવાબદાર વ્યક્તિ સામે કાયદા મુજબ કાર્યવાહી કરવામાં આવશે. કોઈક વ્યક્તિના પ્રેરણે ખોટું અહેવાલ પ્રસારિત થયું છે તે ખેદજનક છે. અમારી સમક્ષ રહેલા પક્ષકારોને અમે ચેતવણી આપીએ છીએ કે તેઓ કોઈપણ રીતે આવા ખોટા અહેવાલમાં પ્રવૃત્ત ન થાય, અને જો એવું જણાશે કે કોઈ ખોટું અહેવાલ પ્રસારિત કરવામાં આવ્યું છે, તો તેને ગંભીરતાથી જોવામાં આવશે અને તેના માટે જવાબદાર વ્યક્તિ સામે કાયદા મુજબ કાર્યવાહી કરવામાં આવશે.

આ મામલાને વધુ સુનાવણી માટે જમી ડિસેમ્બર ૨૦૧૭ના રોજ યાદીબદ્ધ કરો.”

૩૦. જેમ ધ્યાનમાં આવ્યું હતું કે આ અદાલત દ્વારા પારિત કરાયેલા આદેશ અંગે ખોટી રજૂઆત કરવામાં આવી રહી હતી અને પૂજા દરમિયાન

મંદિરમાં કરવામાં આવનાર ધાર્મિક વિધિઓમાં આ અદાલત હસ્તક્ષેપ કરી રહી છે એવા આધાર પર અશાંતિ પેદા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી અમે સ્પષ્ટતા કરી છે કે અમે તેમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. ઉપરોક્ત દિશાનિર્દેશ આ આદેશ માટે પણ યથાવત્ લાગુ રહેશે અને સંબંધિત તમામ વ્યક્તિઓએ તેનું કડક પાલન કરવાનું રહેશે. ઉપરોક્ત પ્રશ્ન અંગે રિટ અરજી સ્વીકારવાનો એકમાત્ર હેતુ એટલો જ હતો કે જે તમામ વિધિઓ આવશ્યક હોય તે નિર્વિઘ્ને કરવામાં આવે, છતાં સાથે સાથે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે કે લિંગમનું વધુ અવક્ષય ન થાય.

૩૧. અહેવાલમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લિંગમમાં ક્ષય થયો છે અને નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા ચોક્કસ નુકસાન નોંધવામાં આવ્યું છે. પ્રતિકૂલ પરિબલો પણ વિસ્તૃત વિગતો સાથે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. મંદિર પરિસરની દૈનિક સફાઈ, ગૌશાળા, વૈદિક સંસ્થાન, મંદિર, મંદિરની રસોઈ વગેરે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ સ્પેક્ટ્રોરેડિયોમીટર, પોર્ટેબલ એક્સ.આર.એફ. અભ્યાસો, પાણીનું વિશ્લેષણ, રાખનું વિશ્લેષણ, હવામાનજન્ય ક્ષયની હદ વગેરે દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. ઉપચારાત્મક પગલાં સહિત વિવિધ સૂચનો અને ભલામણો કરવામાં આવી હતી. શ્રી મદન સિંહ ચૌહાણ, પ્રાદેશિક નિયામક, એ.એસ.આઈ., સેન્ટ્રલ રીજન, ભોપાલનો અહેવાલ પ્રથમ અધ્યાયમાં સમાવાયેલ છે. બીજા અધ્યાયમાં ડૉ. વી. કે. સક્સેના, નિયામક (વિજ્ઞાન),

એ.એસ.આઈ., વિજ્ઞાન શાખા, દેહરાદૂન દ્વારા રજૂ કરાયેલ અહેવાલ સમાવાયેલ છે. ત્રીજો અધ્યાય શ્રી હેમરાજ સુર્યવંશી, ઉપ મહાનિદેશક અને શ્રી એલ. વિશ્વકર્મા, નિયામક, જિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, ભોપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલા શિવલિંગના ભૂ-વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ સાથે સંબંધિત છે.

૩૨. એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ.ના નિષ્ણાતોના અહેવાલમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે અહેવાલ સાથે જોડાયેલ આંક ૧ થી ૪ અને ૫ થી ૮ના ફોટોગ્રાફોમાં દર્શાવ્યા મુજબ, છેલ્લા ૪૦ થી ૫૦ વર્ષ દરમિયાન લિંગમનું ક્ષય થયું છે. આગળ એવું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે આ ક્ષય સતત સ્વભાવનો છે અને ઉપચારાત્મક પગલાં દ્વારા તેનું સંચાલન કરી શકાય છે.

૩૩. એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે જલાભિષેકમાં ઉપયોગમાં લેવાતી મંદિર પરિસરની જળ-વિશ્લેષણ નોંધપાત્ર રીતે ક્ષારીય સ્વરૂપની છે અને તેનું પી.એચ. મૂલ્ય ૮.૪ થી ૮.૭ સુધી રહે છે. નિષ્ણાતોના અહેવાલમાં અન્ય વિવિધ કારણો પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કુલ ૨૪ કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. દૂધ, ખાસ કરીને પ્રદૂષિત દૂધ, ખાંડ, પાંદડા, પાંખડીઓ અને ફૂલો, નબળી ગટરવ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા તેમજ પાણીના છાંટા/વહેવાના કારણે અસર થાય છે; પાણીનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો રાખવો જોઈએ. ગોળ/ખાંડના ચૂર્ણને ઘસવાની પ્રક્રિયા નિયંત્રિત કરવી અથવા ન્યૂનતમ રાખવી જોઈએ. મોટા પ્રમાણમાં ફૂલો અને પાંદડાનો ઉપયોગ થવાથી જ્યોતિર્લિંગમ સતત ભીનું રહે છે અને જ્યોતિર્લિંગમના પથ્થરની સ્વાભાવિક શ્વસન પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભો થાય

છે. ધાતુની બાલ્ટીઓ, ઘડા અને વાસણોના ઉપયોગથી પણ લિંગમ પર ઘસારા પડે છે. શક્ય હોય તો ગર્ભગૃહમાં ભક્તોના પ્રવેશને મર્યાદિત કરવો જોઈએ. ગર્ભગૃહને સુકું અને સ્વચ્છ રાખવું જોઈએ. ગર્ભગૃહમાં હવાને યોગ્ય પરિભ્રમણ રહેવું જોઈએ. કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થા સુધારવી અને તેને વધુ અસરકારક બનાવવી જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક/રાસાયણિક ઉપચાર સ્વીકાર્ય ન હોઈ શકે, તેથી જ્યોતિર્લિંગમને તેની સંરક્ષણની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં જાળવી રાખવા પ્રતિબંધાત્મક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ સહાયક બની શકે. પરિસરની ઐતિહાસિક મહત્વતા ધ્યાનમાં લેતાં, તેની પ્રાચીનતા જાળવાઈ રહે તે માટે પરિસરમાં આધુનિક સામગ્રીનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ. શિલ્પોને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે અને તેમનું યોગ્ય દસ્તાવેજીકરણ તથા ઓળખ કરવામાં આવવી આવશ્યક છે.

૩૪. સમિતિએ પરિચ્છેદ ૨૧ માં કેટલીક અનુચિત પુનઃસ્થાપન સંબંધિત કામગીરી પણ નોંધેલી છે. તેની યોગ્ય દેખરેખ રાખવામાં આવવી જોઈએ અને અહેવાલમાં સૂચવ્યા મુજબ ઉપચારાત્મક પગલાં લેવાં જોઈએ.

૩૫. પરા ૨૨ માં કેટલીક નવી બાંધકામ રચનાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. સંરક્ષક અને પ્રાચીન સ્થાપત્યના નિષ્ણાતોની મદદથી સંરક્ષણ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવે. અહેવાલમાં અન્ય સૂચનો પણ કરવામાં આવ્યા છે. તેના પરા ૧ થી ૨૪ પર વિચાર કરવામાં આવવો જરૂરી છે અને મંદિર સમિતિએ યોગ્ય ઉપચારાત્મક પગલાં લેવા જોઈએ. પાણીની ગુણવત્તા, પીએચ

મૂલ્ય ૬.૮ થી ૭.૨ વચ્ચે જાળવવું, જ્યોતિર્લિંગમની સફાઈ અંગે અહેવાલમાં સૂચવાયેલા ઉપચારાત્મક પગલાંઓનું પણ સમિતિ દ્વારા શક્ય તેટલી શ્રેષ્ઠ રીતે પાલન કરવામાં આવે અને આસપાસનું તાપમાન ૧૭ થી ૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ વચ્ચે જાળવવામાં આવે. ઘી, દૂધ, દહીં, મધ વગેરેનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો કરવામાં આવે.

૩૬. મંદિરના કચરાનો યોગ્ય નિકાલ થવો જોઈએ અને એ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે તે કોટિતીર્થ તળાવને પ્રદૂષિત ન કરે. ફૂલોનો વધુ સારો ઉપયોગ એ રહેશે કે સુગંધ/અત્તરનું ઉત્પાદન કરવા માટે તેમનું પુનઃચક્રિકરણ કરવામાં આવે. તે માટે વહીવટીતંત્ર દ્વારા સંબંધિત સંસ્થાઓની મદદથી અથવા પીપીપીના આધારે યોજના તૈયાર કરવામાં આવે. સફાઈની પદ્ધતિઓનું આધુનિકીકરણ કરવું જોઈએ.

૩૭. આ અદાલતના તા. ૨૫.૮.૨૦૧૭ ના આદેશના અનુસંધાને દાખલ કરાયેલા સમિતિના જવાબ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમિતિએ (૧) ફૂલો તથા અર્પણ સામગ્રીને ઓછામાં ઓછી રાખીને લિંગમને સુરક્ષિત રાખવા માટે સંમતિ આપી છે.

(૨) વધુમાં એવો પણ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે મંદિર સમિતિ પાણીનું પીએચ મૂલ્ય ૭ પર જાળવાઈ રહે તે માટે આર.ઓ. પ્લાન્ટ સ્થાપિત કરશે અને ભક્તોને ન્યૂનતમ પાણી વાપરવાની મંજૂરી આપવામાં આવવી જોઈએ. (૩) મંદિર સમિતિએ એવો પણ ઠરાવ કર્યો છે કે ભસ્મ આરતી દરમિયાન પણ

તેઓ જે અનુમત્ય હોય તેવા યોગ્ય પગલાં લેશે. (૪) અનુમત્ય મર્યાદા મુજબ, ઘી, દૂધ, દહીં અને મધના ઉપયોગને પ્રતિ ભક્ત મર્યાદિત કરવામાં આવશે. આ સામગ્રી આઈ.એસ.આઈ. ધોરણોની હોવી જોઈએ. (૫) પૂજા પછી લિંગમને યોગ્ય રીતે સાફ કરીને સુકવવામાં આવશે. (૬) નિકાશ પ્રણાલીના વિસ્તરણની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી અને તે શક્ય તેટલી વહેલી તકે પૂર્ણ કરવામાં આવશે. (૭) લિંગમ પર ખાંડના પાવડરનું ઘસણ કરવું પ્રતિબંધિત કરવામાં આવશે.

(૮) એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે જ્યોતિર્લિંગમને કોઈ હાનિ ન થાય.

(૯) ગર્ભગૃહમાં એક જ સમયે મર્યાદિત ભક્તોને પરવાનગી આપવામાં આવે તે માટે વ્યવસ્થાપન યોજના છે, જેથી કોઈ ભાગદોડ ન થાય. (૧૦) તેઓ ગર્ભગૃહનું તાપમાન ૧૭ થી ૨૦ ડિગ્રી સેલ્સિયસ સુધી જાળવવા માટે તૈયાર છે. વધુ એર કન્ડીશનરો હોવા જોઈએ. (૧૧) માર્બલના ફ્લોરિંગના નુકસાનગ્રસ્ત ભાગ અને જોડાણોની સીલિંગની મરામત કરવામાં આવશે. (૧૨) ગર્ભગૃહમાં હવાનો યોગ્ય પરિભ્રમણ થાય તે માટે જોગવાઈ કરવી પડશે. (૧૩) કચરાના નિકાલ માટેની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવો પડશે.

૩૮. સમિતિ દ્વારા પ્રતિરોધાત્મક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. મંદિરની મૂળિયતતા અને પ્રાચીનતાનું જતન કરવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવશે.

૩૯. તેમણે નાગપંચમી દરમિયાન ભક્તોની સુરક્ષા માટે માળખું અને જીવન બચાવવા જરૂરી પગલાં હાથ ધરશે તેની પણ ખાતરી કરવી રહેશે. આ બાબતમાં બે મહિનાની અંદર યોજના તૈયાર કરવામાં આવે. વધુમાં, એ પણ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે ઐતિહાસિક સ્મારકના સંરક્ષણ માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે; જો કોઈ નવું વિકાસકાર્ય કરવાનું હોય, તો તે મંદિરના પ્રાચીન સ્વરૂપને અનુરૂપ જ કરવામાં આવવું જોઈએ જેથી તેની વારસાગત છબી જળવાઈ રહે. નિષ્ણાત સમિતિના અહેવાલના પરિણેદ ૨૨ માં ઉલ્લેખિત ભલામણો અંગે, તે જ સમિતિ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે. સમિતિએ જે મુજબ સંમતિ આપી અને ઠરાવ કર્યો હોય, તે મુજબ ભલામણો અમલમાં મૂકે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વને ધ્યાનમાં લેતાં, પરિસરની અંદરના જૂના મંદિરો અને માળખાઓના જતન અને પુનઃસ્થાપન માટે હેરિટેજ સેલ રચવાનો મંદિર સમિતિએ યોગ્ય રીતે ઠરાવ કર્યો છે. આવી સેલ શક્ય તેટલી વહેલી તકે રચવામાં આવે.

૪૦. ૧૩.૧૦.૨૦૧૭ના તારીખિત આદેશના પાલનરૂપે, સમિતિએ ઉપર ઉદ્ધૃત નિષ્ણાત સમિતિની વિવિધ ભલામણોને સ્વીકારી વિવિધ ઠરાવો પસાર કર્યા છે. એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ.ની નિષ્ણાત સમિતિએ સમિતિ દ્વારા પસાર કરાયેલા વિવિધ ઠરાવો અંગે પ્રત્યુત્તર રજૂ કર્યું છે. નિષ્ણાત સમિતિએ મોટા ભાગના ઠરાવો સાથે પણ સંમતિ દર્શાવી છે. તેમ છતાં, તેણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે, જે સમિતિ દ્વારા વિચારવામાં આવવાની અને શક્ય તેટલી શ્રેષ્ઠ રીતે અમલમાં મુકવાની છે.

૪૧. કોટિતીર્થ તળાવના પાણી અંગે નિષ્ણાત સમિતિનું સૂચન છે કે તેનું સમયાંતરે શુદ્ધિકરણ કરવામાં આવે અને મંદિર પરિસરની વરસાદી પાણી તેમજ મંદિર પરિસરમાંથી નીકળતું ગટરનું પાણી તળાવમાં છોડવામાં ન આવે અને કોટિતીર્થ તળાવ પ્રદૂષિત ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે. તેનું સાચા અર્થમાં અમલીકરણ કરવું આવશ્યક છે.

૪૨. નિષ્ણાતોની સમિતિએ એ પણ સૂચવ્યું છે કે ભક્તો દ્વારા કોઈપણ ચઢાવાને ઘસવાની પ્રથા બંધ કરવી જોઈએ. ભક્તોને તેમના ચઢાવો પ્રતીકાત્મક રીતે અર્પણ કરવાની પરવાનગી આપી શકાય, પરંતુ તેમને લિંગમ પર કોઈપણ સામગ્રી ઘસવાની પરવાનગી આપવી નહીં. સમિતિ ઉપરોક્ત પાસાઓ પર વિચાર કરે અને શક્ય તેટલું એ સુનિશ્ચિત કરે કે ભક્તો દ્વારા લિંગમ પર અથવા કોઈપણ સામગ્રી દ્વારા કોઈ ઘસારો ન થાય. સમિતિએ એ પણ નિર્દેશ કર્યો છે કે મંદિર પરિસરમાં સુવિધા અને પરિસરમાં સરળ અવરજવર સંબંધિત બાબત સિવાય કોઈ નવી મહત્વપૂર્ણ બાંધકામ કામગીરી કરવામાં ન આવે; સમિતિએ જે રીતે ઠરાવ કર્યો છે તે મુજબ વિવિધ તબક્કાઓ માટે એક વર્ષની અવધિની સમયબદ્ધ પદ્ધતિથી તે ઠરાવો અમલમાં મૂકવામાં આવે અને તેમનું સંપૂર્ણ પાલન કરવામાં આવે.

૪૩. “લિંગાર્યન”, અર્થાત્ લિંગપૂજાની પદ્ધતિ અંગે “લિંગ મહાપુરાણમ” ના ૨૭મા અધ્યાયને અભિલેખ પર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાં ૫૪ સ્ત્રોતમ સુધી વિસ્તરતી લિંગાર્યનની વિગતવાર પદ્ધતિ સમાવિષ્ટ છે. તે સિવાય, ૨૪મા

અધ્યાયમાં શાસ્ત્રોક્ત શિવપૂજન પદ્ધતિની વિગતો ધરાવતી “શિવ મહાપુરાણ”, વાચવીય સંહિતા પણ અભિલેખ પર મૂકવામાં આવી છે. વિવિધ લિંગમોની પૂજાની પદ્ધતિ કંઈક અંશે ભિન્ન હોઈ શકે છે. કયા વિધિ-વિધાન અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવાના તે અંગે નિર્ણય કરવો ધર્મક્ષેત્રના નિષ્ણાતોનું કાર્ય છે. આ બાબતમાં સૂચનો કરવાનું આ અદાલતનું કાર્ય નથી.

૪૪. આ અદાલતના અધિકારક્ષેત્રમાં મંદિર ખાતે કરવામાં આવતી ધાર્મિક પ્રથાઓ અને પૂજાઓ અંગે આદેશ આપવો, નિર્ધારિત કરવું અથવા મર્યાદા લાદવી આવતું નથી. યોગ્ય રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ, તે પ્રાચીન વિધિઓ અને પ્રથાઓ અનુસાર કરવામાં આવવી જરૂરી છે, પરંતુ તે જ સમયે એ સુનિશ્ચિત કરવું પણ આવશ્યક છે કે લિંગમને કોઈ નુકસાન ન થાય. જે મંદિર મૃત્યુંજય મહાદેવ તરીકે ઓળખાય છે અને ભારતના પ્રાચીન શહેરોમાંના એક ઉજ્જૈનમાં આવેલું અતિ પ્રાચીન જ્યોતિર્લિંગ છે. ‘સિંહસ્થ’નો પણ ૬ વર્ષ અને ૧૨ વર્ષના અંતરે આયોજન થાય છે, જેને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ છે અને જ્યાં અનેક મિલિયન લોકો મુલાકાત લે છે. આવી દરેક પ્રસંગે ઉજ્જૈનમાં આધારભૂત સુવિધાઓના વિકાસ માટે સરકાર હજારો કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ કરે છે અને ઘણો વિકાસ થયો છે. આ તમામ વિકાસકાર્યોના પરિણામે ઉજ્જૈન વિકસ્યું છે. પરંતુ તે જ સમયે, આ તમામ વિકાસનું મૂળ કારણ એવા ભગવાન શિવના લિંગમનું નિવારક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ દ્વારા જતન, રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું આવશ્યક છે.

૪૫. પૂજા સામગ્રીની શુદ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવા અને લિંગમનું વધુ ક્ષરણ થતું અટકાવવા માટે, ભારતના દક્ષિણ ભાગના કેટલાંક પ્રસિદ્ધ મંદિરો તથા અન્ય સ્થળોએ જેમ કરવામાં આવે છે તેમ, લિંગમ પર અર્પણ થતી સમગ્ર સામગ્રી મંદિર દ્વારા જ તૈયાર કરી અને પૂરી પાડવા બાબતની યોજના તૈયાર કરવી યોગ્ય અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ રહેશે. ભેળસેળના કારણે રસાયણો ધરાવતા ભેળસેળયુક્ત દૂધ, ઘી, કુમકુમ, ગુલાલ, અબીર વગેરે રેડવું અયોગ્ય છે અને તેને વિધિનો ભાગ તરીકે મંજૂરી આપી શકાય નહીં. અશુદ્ધ સામગ્રીની રાસાયણિક પ્રતિક્રિયાઓથી અથવા ગંદું પાણી રેડવાને કારણે લિંગમનો નાશ થવા દેવામાં આવી શકશે નહીં; આવી અર્પણની ક્રિયાઓને મંજૂરી આપી શકાય નહીં, ભલે લોકો લિંગમ પર થતી હાનિકારક અસરથી અજાણ હોવાથી નિર્દોષભાવથી આવું કરતા હોય. જો ભક્તો આ બધાની જાણ રાખતા હોત, તો તેઓ આધ્યાત્મિક અથવા અન્ય લાભ માટે જે દેવના લિંગમની પૂજા કરે છે, તે જ લિંગમ પર તેમની પૂજાથી પ્રતિકૂળ અસર થાય તેવી ક્રિયા કરવાની કલ્પના પણ ન કરતા. મંદિર સમિતિ અને અન્ય સંબંધિત હિતધારકો પ્રસંગોચિત જાગૃત થઈ ચુકિતસંગત સમયમાં આ દિશામાં સકારાત્મક પગલાં લે.

૪૬. અરજદારના કહેવા મુજબ, ભાંગ (કેનાબિસ) નો ઉપયોગ પણ તાજેતરના ભૂતકાળમાં શરૂ થયો હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. તે અંદાજે છેલ્લા ૫૦ વર્ષથી શરૂ થયો છે અને તે ક્ષરણના કારણોમાંનું એક છે. અગાઉ તેનો માત્ર પ્રતીકાત્મક અર્પણ કરવામાં આવતું હતું. આ વિધિ-વિધાનો વિશે અને તેમાં કઈ

સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો, કઈ માત્રામાં કરવો, મંદિર દ્વારા પૂજાના હેતુસર કેટલા સમય સુધી, કઈ રીતથી અને કઈ વિધિઓમાં ભાંગનો પ્રયોગ કરવો તે નક્કી કરવાનો અધિકાર મંદિર સમિતિનો છે. સમિતિએ શાસ્ત્રો અને નિષ્ણાતોની સહાયથી આ બાબતનો વિચાર કરવો. ભૂતકાળની પ્રથાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, ભાંગના ઉપયોગને સમિતિ પોતે કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ રીતે નિયંત્રિત કરી શકે તે પણ સમિતિએ વિચારવું, કારણ કે સમિતિનું અંતિમ કર્તવ્ય લિંગમના અસ્તિત્વ માટે તેના જ સંરક્ષણને સુનિશ્ચિત કરવાનું છે અને તે માટે વિધિઓનું પાલન કરવાની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ કઈ છે, કઈ સામગ્રીનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અને કેટલી માત્રામાં થવો જોઈએ તે અંગે વિચાર કરીને સ્વીકારવું જરૂરી છે; પરંતુ એ સુનિશ્ચિત કરવું પડશે કે સામગ્રી અશુદ્ધ ન હોય અને તેમાં એવા રસાયણો ન હોય કે જે લિંગમનું જ ક્ષરણ કરે, નહિંતર પૂજાનો મૂળ હેતુ જ નિષ્ફળ જશે.

૪૭. પૂજા એ રીતે કરવામાં આવવી જોઈએ કે જે દેવતાને અનુરૂપ અને યોગ્ય હોય અને લિંગમનું પોતાનું જ ક્ષરણ ન થાય, જેના સંરક્ષણ માટે એટલી વિશાળ માળખાકીય વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ છે. લિંગમને ‘મૃત્યુંજય મહાદેવ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે વિનાશથી રક્ષા કરે છે; તેથી તેને વિનાશ પામવા દેવું અનુમત્ય નથી. લિંગમનો એવો રીતે ઉપયોગ થવા દેવામાં આવી શકતો નથી કે જેના પરિણામે તેનો નાશ થાય. જો કોઈ વ્યક્તિ સાચી પૂજાની કલ્પનામાં વિશ્વાસ રાખે, તો આવી પૂજા નિર્મળ વિચારસરણીની પરાકાષ્ઠા સમાન શુદ્ધ સામગ્રી દ્વારા કરવામાં આવવી જોઈએ. જો પૂજા એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેના

કારણે દેવતાને જ ગુકસાન થાય, તો તેમાંથી કોઈ આધ્યાત્મિક અથવા અન્ય લાભ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં, કારણ કે તે રક્ષકને અપ્રસન્ન કરવાના સમાન છે. તે પૂજા કરવાની તથા અર્પણ કરવાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ ગણાશે.

૪૮. મંદિર સમિતિ મંદિરના વધુ સુધાર માટે વિવિધ મતોને પણ આમંત્રિત કરે અને તેમનો વિચાર કરે. મંદિર સમિતિ અન્ય હિતધારકો સાથે મળીને અર્પણ સામગ્રીને શક્ય તેટલી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવા/બનાવવા પ્રયત્ન કરે અને જ્યાં સુધી તે વાસ્તવિકતા ન બને ત્યાં સુધી એવી વ્યવસ્થા કરે કે લિંગમ પર પૂજામાં માત્ર શુદ્ધ અને ભેળસેળરહિત સામગ્રી જ અર્પિત થાય. પૂજામાં કોઈ અશુદ્ધ અને ભેળસેળયુક્ત સામગ્રી અર્પિત ન થાય અને મંદિર સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ ઠરાવોનો સંબંધિત તમામ વ્યક્તિઓ દ્વારા કડકપણે પાલન કરવામાં આવે.

૪૯. સમિતિ દ્વારા તેની ગૌશાળાઓ સહિત વધુ સુધારણા માટે એક ઠોસ યોજના બનાવવામાં આવે. હાલની ગૌશાળા અને રસોડાનું સુધારણા અને આધુનિકીકરણ કરવામાં આવે અને તે હેતુસર, જો વધારાની જમીનની આવશ્યકતા હોય, તો સંબંધિત તમામના સહયોગથી યોજના તૈયાર કરી અમલમાં મૂકવામાં આવે, જેથી મંદિર દૂધજન્ય ઉત્પાદનો વગેરેના આધારે તમામ પૂજાની સામગ્રી પૂરી પાડવામાં આત્મનિર્ભર બને.

૫૦. ગુણદોષના આધારે, અમે માનીએ છીએ કે એકલ પીઠ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણયને વિભાગીય પીઠ દ્વારા આદેશમાં દર્શાવેલ વિવિધ

કારણોસર અને ખાસ કરીને આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને કે વિવાદિત આદેશમાં વિભાગીય પીઠે રામચંદ્ર મંગીલાલ અને અન્ય વિ. એમ.પી. રાજ્ય આઈ.એલ.આર. (૧૯૯૧) એમ.પી. ૪૪૪ = (૧૯૮૭) એમ.પી.એલ.જે. ના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે, યોગ્ય રીતે રદ કરવામાં આવ્યો છે

૬૬૮ જેને આ અદાલતે પુષ્ટિ આપી હતી, કારણ કે તેના વિરુદ્ધની એસ.એલ.પી. નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. તેથી ગુણદોષના આધારે હસ્તક્ષેપ કરવા માટે કોઈ કેસ બનતો નથી.

૫૧. લિંગમના સંરક્ષણ માટે સકારાત્મક ભાવથી કાર્ય કરીને સંબંધિત તમામએ જે ભાવ દર્શાવ્યો છે તેની અમે કદર કરીએ છીએ. અમે એ.એસ.આઈ. અને જી.એસ.આઈ.ની તે ટીમોને, જેમનું ગઠન કરવામાં આવ્યું છે, જેઓએ મુલાકાત લીધી હતી અને અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો, જાન્યુઆરી ૨૦૧૯માં મુલાકાત લેવા અને આ સંદર્ભે લિંગમની સ્થિતિ તથા અહેવાલમાં કરવામાં આવેલા સૂચનો મુજબ કરાયેલા સુધારાઓ અંગે અહેવાલ રજૂ કરવા નિર્દેશ આપીએ છીએ.

૫૨. ચુકાદાથી વિદાય લેતાં પહેલાં, અમે ફરીથી દોહરાવવું ઇચ્છીએ છીએ કે અમારી તા. ૩૦.૧૧.૨૦૧૭ના આદેશમાં દર્શાવ્યા મુજબ અદાલતના આદેશનું કોઈ પણ ખોટું અહેવાલીકરણ થવું જોઈએ નહીં. આ બાબતમાં કોઈ પણ ઉદ્વેગન થાય તો, જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં, યોગ્ય પરિણામો સાથે તેને ગંભીરતાપૂર્વક અને કડક રીતે જોવામાં આવશે. આ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે

છે કે મંદિર ખાતે કરવામાં આવનાર ધાર્મિક વિધિઓમાં અમે કોઈ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. રજિસ્ટ્રીને આદેશ આપવામાં આવે છે કે નિષ્ણાત સમિતિનો મૂળ સંયુક્ત અહેવાલ અભિલેખના ભાગરૂપે જાળવી રાખે, કારણ કે તે મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે.

૫૩. તે અનુસાર અપીલનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

૫૪. અમે શ્રી તુષાર મહેતા, ભારતના વધારાના સોલિસિટર જનરલ, તેમજ વિવિધ પક્ષકારો તરફથી આ મામલામાં હાજર રહેલા અન્ય તમામ વકીલો દ્વારા આપવામાં આવેલી સહાયની મૂલવણી કરીએ છીએ અને નિષ્ણાત સમિતિના નિષ્ણાતોએ દર્શાવેલા સદ્ભાવના સંકેતની પણ મૂલવણી કરીએ છીએ.

નિધિ જૈન અપીલનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો.

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદીત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====